

УДК: 904.02(477.75)“653”

І. Б. Тесленко

ВИРОБНИЦТВО ПОЛИВ'ЯНОГО ПОСУДУ В КРИМУ ЗА ЧАСІВ УЛУГ УЛУСУ

Присвячую пам'яті
Гліба Юрійовича ІВАКІНА

У роботі розглянуто питання, пов'язані з виробництвом глазурованого посуду в Тавриці за часів Джучидської держави і генуезької колонізації. Для дослідження залучаються матеріали археологічних розкопок XX та перших десятиліть XXI ст., застосовуються сучасні підходи до аналізу великих обсягів кераміки, а також залучаються результати вивчення окремих груп виробів археометричними методами.

Ключові слова: Крим, середньовіччя, Улус Джучі, гончарство, полив'яна кераміка.

ВСТУП

З утворенням Монгольської держави і розвитком міжнародної торгівлі в Чорноморському басейні, контрольованої переважно італійцями, Кримський півострів, розташований на західній околиці євразійського степового коридору і північно-східній околиці середземноморсько-чорноморської навігаційної зони, опинився в центрі жвавих культурно-економічних контактів представників східних і середземноморських цивілізацій. Почалася чергова епоха його історії, що тривала з деякими метаморфозами більше двох століть аж до османських завоювань 1475 р.

Нові геополітичні реалії сприяли економічному піднесенню регіону, що відобразилося, зокрема, в появі і розквіті нових міст на перевалочних пунктах торгівельних комунікацій. Лідуючими серед них стали столиця Кримського улусу Джучидської держави — Крим (Солхат) (сучасний Старий Крим) і генуезька торгівельна факторія Кафа (сучасна Феодосія), засновані у другій половині XIII ст. (Крамаровський 1989, с. 142—143; Balard 1978, р. 114—118).

© І. Б. ТЕСЛЕНКО, 2018

Ці міста, заселені вихідцями зі східних і західних ближніх і дальніх околиць, стали осередками нових культурних традицій півострову та центрами формування специфічної поліетнічної матеріальної культури, що знайшла відображення у численних виробках ремесла, в тому числі, гончарного. Одним з яскравих витворів місцевих майстрів був полив'яний посуд. Маючи значний комерційний успіх за межами півострова, він став своєрідним культурним феноменом епохи, що вплинув на керамічне декоративно-прикладне мистецтво на теренах від Волги до Дунаю.

Останнім часом питання, пов'язані з виробництвом полив'яного посуду в Тавриці за часів панування тут монголів, викликають жвавий інтерес. Але здебільшого праці дослідників, принаймні щодо найбільш яскравого етапу цього періоду — приблизно з 1260-х і до 1360-х рр. — останньої чверті XIV ст., базуються переважно на матеріалах не з Криму, а з материкових територій Золотої Орди (див., напр. Волков 1992, с. 9—10; Масловский 2006а, с. 355—371; 2012а; 2017). Тому доцільно детальніше, наскільки це можливо¹, проаналізувати відомі на сьогодні рештки керамічного виробництва і особливості кримської полив'яної кераміки саме на місцевому матеріалі.

Перші спроби виділити місцеві гончарні виробни в масі полив'яного посуду з Криму були зроблені більш ніж століття тому (Воск 1897, р. 12—53; Штерн 1905). Найігнорованішою на той час і все ще актуальною залишається праця Е. Р. фон Штерна «Феодосія і її кераміка», що побачила світ в 1905 р. Дослідження прове-

1. Із дотриманням професійної етики, не порушуючи авторських прав колег.

дене на матеріалах, зібраних А. Л. Бертсье-Деллагардом при будівництві феодосійського порту. Кераміку з Кафи Е. Р. фон Штерн розділив на дві групи. До першої увійшов червоноглиняний посуд з гравійованим орнаментом, виготовлений, на його думку, «в самій Кафі по Візантійським зразкам», в другу — фаянсовий посуд, який «прийнято називати Перським» або «арабо-перським» (Штерн 1905, с. 77). Як доказ місцевого полив'яного виробництва Е. Р. фон Штерн навів відомості про знахідки пічного припасу (триніжок) в Феодосії і Херсонесі (Штерн 1905, с. 54—58). Дослідник датує обидві групи виробів часом не раніше початку генуезької колонізації Криму, тобто XIII ст. (Штерн 1905, с. 62—64, 79). І хоча підхід автора до розподілу полив'яних виробів за походженням був, здебільшого, інтуїтивним¹, однак, в цілому, ґрунтовний аналіз матеріалу, ретельний пошук аналогій, детальний опис знахідок та якісні ілюстрації дозволяють його праці зберігати актуальність і в наші дні.

СВІДОЦТВА ВИРОБНИЦТВА

З активізацією археологічних досліджень в другій половині XX ст. об'єм інформації щодо виробничих центрів значно збільшився. На сьогодні різноманітні свідчення виготовлен-

1. «Інтуїтивний» підхід до визначення кола виробів місцевого виробництва залишався найвживанішим ще багато десятиліть поспіль.

ня полив'яної кераміки відомі не менш ніж в 12 середньовічних населених пунктах Криму (рис. 1) (Teslenko, Waksman 2016). У п'яти з них — стародавній Херсон і хутір Бермана, що на території сучасного Севастополя; територія колишнього села Кади-Кой, нині район Кадиковка сучасної Балаклави; городище Чуфут-Кале на околиці Бахчисараю; поселення на Фуні в околицях с. Лучисте — це лише окремі знахідки триніжок — різновиду пічного припасу, що використовувався в процесі випалювання полив'яної кераміки (Косцюшко-Валюжинич 1901, с. 44; 1902, с. 21; Якобсон 1979, с. 146, рис. 93: 3, 4; Иванов и др. 1998, с. 112, рис. 1: 25; Веймарн 1968, с. 70; Тесленко 2016а, с. 146, рис. 6: 7). Крім того, на Мангупі знайдено уламки донець двох перепечених і деформованих полив'яних виробів, що на думку авторів розкопок могли бути виробничим браком (Герцен и др. 2006, с. 387; Герцен, Науменко 2005, с. 262). Проте усіх цих свідочств замало для якихось впевнених висновків щодо наявності та специфіки полив'яного гончарства в означених населених пунктах. Хоча, безумовно, подібні припущення по відношенню до таких значних міських центрів як середньовічні Херсон та Мангуп виглядають цілком логічними. Проте апріорні спроби виділити місцеві вироби в масі глазурованої кераміки поки що не можна назвати вдалими. Так, наприклад, 4 групи виробів (5 і 7, почасти 6 і 8) XIII — початку XIV ст., визначені А. Л. Якобсоном як витвори майстрів візантійського Херсону (Якобсон

Рис. 1. Карта-схема розташування гончарних майстерень по виготовленню полив'яної кераміки та знахідок окремих свідочств, пов'язаних з цим виробництвом; малюнок автора

1979, с. 140—146), при подальшому вивченні виявилися здебільшого імпортом (Голофаст, Рыжов 2003, с. 200—209; Голофаст 2008, с. 352; Зеленко, Тимошенко 2011; Waksman et al. 2009, р. 854—855). А різноманітні типи масового полив'яного посуду з Мангупу, віднесені А. І. Романчук та В. М. Даниленком до місцевої продукції XIV—XV ст., взагалі належать до хронологічно та генетично різних груп (Даниленко, Романчук 1969; Тесленко 2016b, с. 198—199). Це свідчить про відсутність у дослідників чітких критеріїв при класифікації масового керамічного матеріалу та значні труднощі з хронологією комплексів.

КЕРАМІЧНІ МАЙСТЕРНІ

Більше виразних свідоцтв щодо діяльності гончарних осередків було отримано в процесі археологічних досліджень на території середньовічних городищ в Феодосії (Кафа), Старому Криму (Крим-Солхат) та його околиці (с. Бока-таш II) і в Судаку (Солдая), де виявлені майстерні з горнами, а також в Алушті (Луста) і Балаклаві (Чембало), де знайдено значну кількість напівфабрикатів, браку та пічного припасу (рис. 1). Розглянемо ці випадки детальніше.

У Судаку залишки двох керамічних майстерень з горнами досліджував в 1964—1965 і 1974 рр. А. М. Фронджуло. Обидва комплекси розташовані на ремісничому посаді середньовічного міста, приблизно в 0,12—0,20 км на захід від фортечних мурів, в районі сучасної вул. Приморської, 42 і 46 (Фронджуло 1974, с. 147; Джанов 1998; Майко, Джанов 2015, с. 194, рис. 77; 103—104)¹.

У першій майстерні, виявленій під час земляних робіт при будівництві пансіонату «Львівський залізничник», зафіксовано залишки одного гончарного горну. Від нього збереглася половина паливної камери (розміри вцілілої частини — 1,25 × 1,25 м), влаштованої в підпрямокутному котловані, вщуненому в материкову глину. Камера видовжена по лінії Пн—Пд з незначним відхиленням на захід, обладнана одним поздовжнім і не менш ніж трьома парами поперечних каналів (рис. 2: Д). У північній стінці знаходилося округле устя (діаметр — 0,39 м). За спостереженнями автора розкопок, верхню частину горну (обпалювальну камеру та під) було зруйновано ще в давнину, тому більше деталей щодо його конструкції встановити не вдалося. Серед археологічних матеріалів тут зустрічалися «...уламки керамічних форм-штампів для нанесення рельєф-

ного орнаменту і уламки кераміки з подібним же орнаментом», на підставі чого дослідник дійшов висновку, що «...в печі випалювалася штампована полив'яна кераміка» (Фронджуло 1974, с. 147). Фото декількох фрагментів матриць опубліковані О. В. Джановим (1998, рис. 2)² (рис. 3: 3—8). Він же пов'язує період функціонування майстерні з «золотоординським» часом (Джанов 1998, с. 87), згодом окреслюючи його лише в межах XIV ст. (Майко, Джанов 2015, с. 194). Підстави для більш детальної хронології відсутні.

На ділянці другої майстерні, локалізованої серед приватної забудови на невеликому вододілі між двома глибокими балками, розкопано залишки кам'яної будівлі з двома печами-тандирами та комплекс з чотирма гончарними горнами (Джанов 1998, с. 87—88, рис. 3; Майко, Джанов 2015, с. 194, рис. 104). Горни споруджені на попередньо знівельованій ділянці крутого схилу, двоярусні, округлі та підквадратні в плані (рис. 2: П). Паливні камери вщунені в ґрунт, мають вигляд котлованів, обмазаних глиною, без якихось допоміжних конструкцій, підтримуючих теплопровідно-роздільний блок. Виділено 2 будівельних періоди в їх історії. На думку автора публікації майстерня функціонувала протягом другої половини XIV—XV ст. та спеціалізувалася на виготовленні посуду з декором у техніці сграфіто (Джанов 1998, с. 88; Майко, Джанов 2015, с. 194).

За конструктивними особливостями горни обох майстерень знаходять аналогії в гончарнях золотоординських ремісничих осередків (див., напр. горни типу 1, 3 і 4 по: Фёдоров-Давыдов, Булатов 1989, с. 225—230; Пигарёв 2008, с. 11—17; 2015, с. 106—107; 110—111). Тобто вони цілком типові для керамічного виробництва на території Улут Улусу і з'являються в Криму, очевидно, разом з підданими Монгольської держави.

У публікації відсутні зображення згаданих в тексті напівфабрикатів і уламків полив'яної кераміки із заповнення випалювальних споруд, а також синхронних їм культурних шарів, що не дозволяє отримати більш повне уявлення про продукцію, що випускалася. Представлені лише матеріали з ями 1 (Джанов 1998, рис. 4). Проте через відсутність зафіксованої стратиграфії залишається незрозумілою відносна хронологія ями і виробничого комплексу, а також відкритих на північ та північний схід від нього кам'яної будівлі, двох тандирів та двох вкопаних піфосів. Цілком можливо, що дата об'єктів може не збігатися. Наприклад, яма 1 може бути більш пізньою порівняно з гончарною майстернею і не мати до неї прямого відношення. Принаймні, матеріали з неї, серед яких відзначені горщики групи ГРВ та фрагмент іспанської

1. Про одну з майстерень коротко повідомляє сам автор (Фронджуло 1974, с. 147). Більше деталей дізнаємося з щоденників дослідника, що зберігалися в його особистому архіві, та згодом, через декілька десятиліть, були опубліковані О. В. Джановим (Джанов 1998; Майко, Джанов 2015, с. 195, рис. 77; 103—104).

2. Доля інших знахідок з майстерні автору не відома.

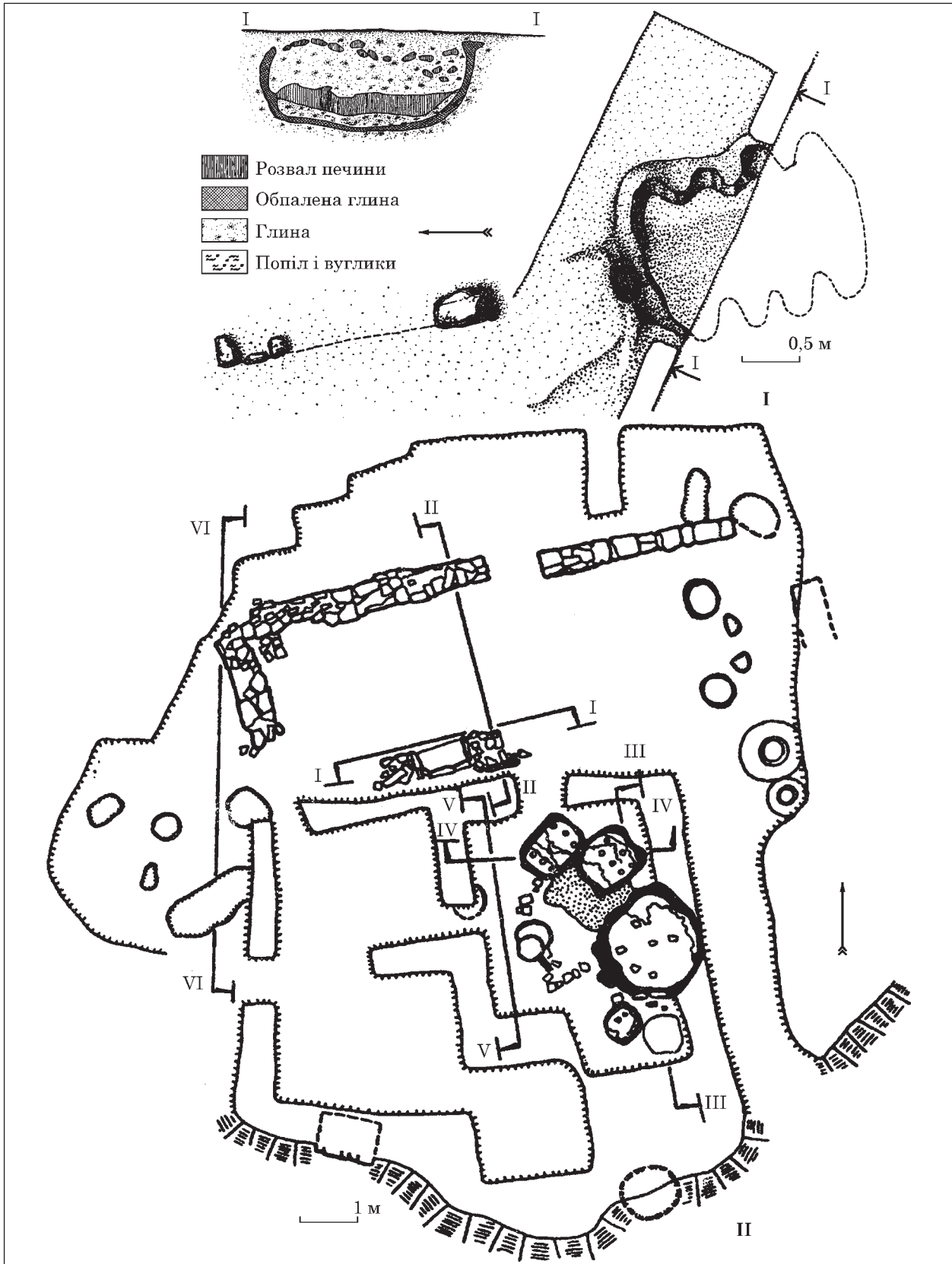

Рис. 2. Судак (Солдая): керамічні майстерні 1 та 2 на ремісничому посаді середньовічного міста; за: Джанов 1998, рис. 1, 3

люстрової чашки з орнаментом у вигляді листка чортополоху (Джанов 1998, с. 88, рис. 4), датуються часом не раніше середини — другої

половини XV ст. (Тесленко 2004, с. 477; 2011), а не першої половини XV ст., як це пропонує автор публікації (Джанов 1998, с. 88). До того ж

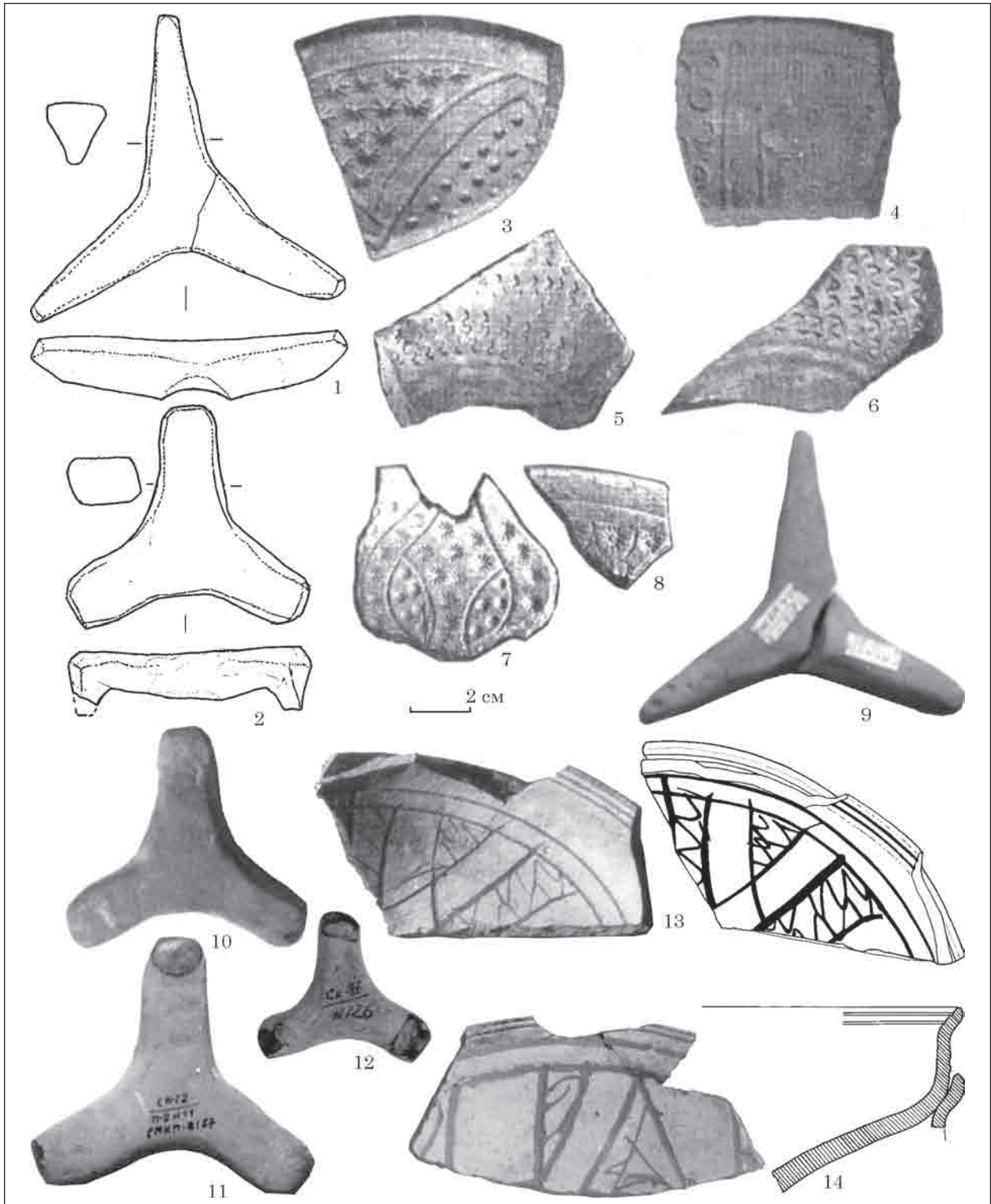

Рис. 3. Судак (Солдая): 1, 2, 9—12 — пічний припас; 3—8 — фрагменти форм для виготовлення «штампованої» кераміки; 13, 14 — напівфабрикати: 1—10 — майстерня 1; 11, 13 — ремісничий посад; 12, 14 — територія фортеці (3—8 — за: Джанов 1998, рис. 2; решта — малюнок автора)

серед матеріалів з ями не зазначені напівфабрикати, брак та пічний припас.

Невелику колекцію артефактів, що безпосередньо мали відношення до процесу виробництва, вдалося відшукати в фондах Національного заповідника «Софія Київська» та його кримського філіалу «Судацька фортеця»

15 років тому¹. Це 14 триніжних підставок (сепай) та 2 уламки напівфабрикатів. Дві триніж-

1. Висловлюю подяку дирекції та співробітникам НЗ «Софія Київська» та особисто О. В. Джанову, що сприяли вивченню матеріалів з музейних фондів.

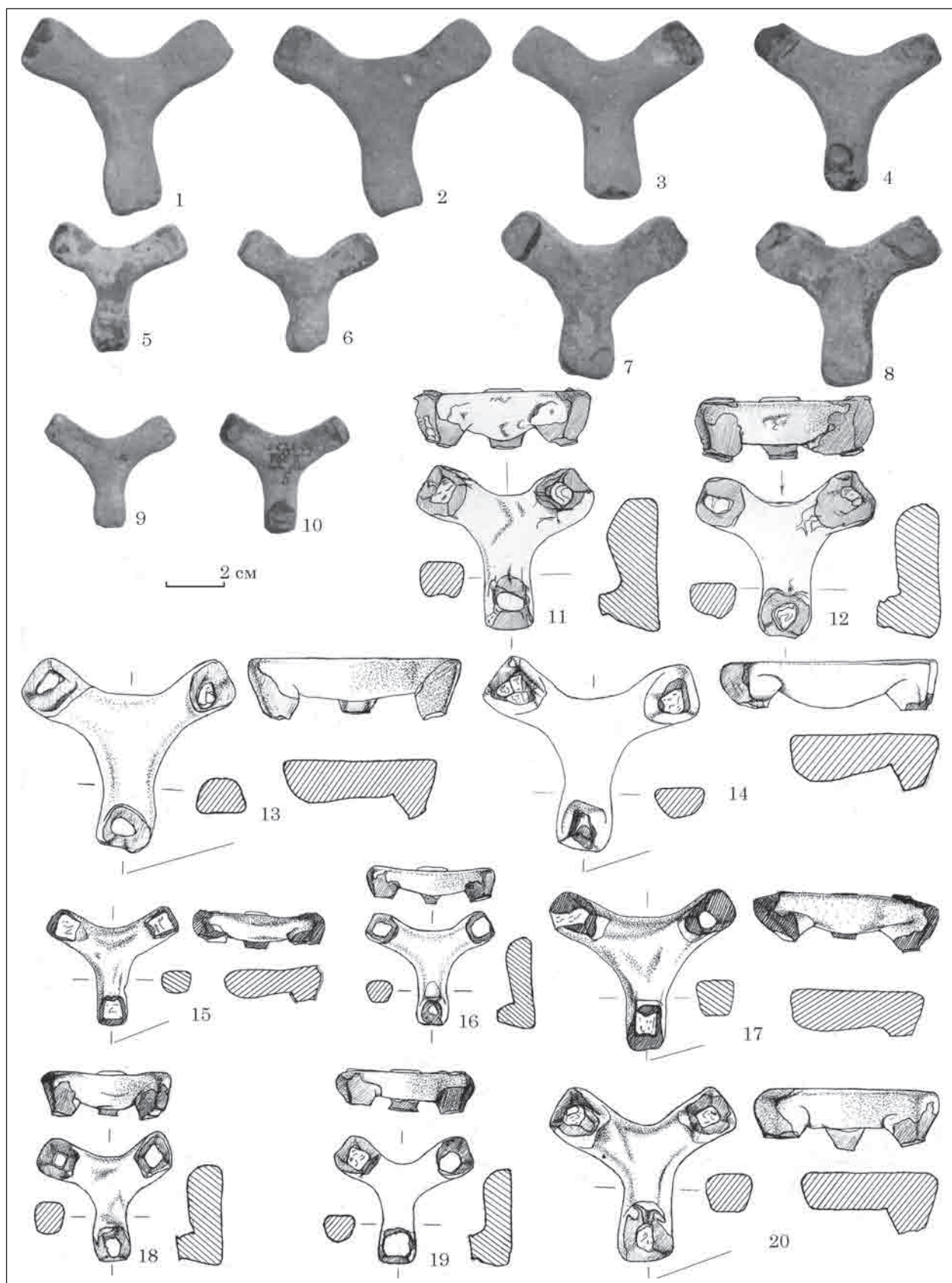

Рис. 4. Судак (Солдая): пічний припас з майстерні 2; малюнок Л. В. Чміль та автора

ки походять із заповнення горну в майстерні 1 (рис. 3: 1, 2, 9, 10), 10 — з майстерні 2 (рис. 4). Один уламок двох спечених чаш з орнаментом сграфіто, не покритих поливою (напівфабри-

кат), та одну триніжку знайдено відповідно у 1971 (Ск-71/К-39) та 1972 (Ск-72/П-2 № 11) роках на посаді фортеці в «садибі ремісника XIV—XV ст.» (рис. 3: 11, 13), що розташована не більш

ніж в 50—60 м південніше майстерні 2 (Майко, Джанов 2015, с. 189—190, рис. 97: 1; 98). Ще один фрагмент напівфабрикату і 1 підставка виявлені в 1987 р. на ділянці куртини XIV Су-дацької фортеці, між вежами Лукіні ді Фієскі ді Лаванья № 9 і Безіменною № 10 (рис. 3: 12, 14) (Баранов 2004; Майко, Джанов 2015, с. 304, рис. 165: 2). Чіткий стратиграфічний контекст цих знахідок залишився невідомим.

Знайдені триніжки належать до двох типів. Переважно більшість складає тип 1 — це пласкі трипроменеві вироби, що вписуються в правильний трикутник, з пірамідальними ніжками-шипами на кінцях (рис. 3: 2, 10, 11, 12; 4). Аналогічні підставки були досить поширеним елементом пічного припасу в полив'яному виробництві від Китаю, де вони з'являються ще в перші століття нової ери (Morgan 1942, p. 22), до Середземномор'я, включаючи території візантійського культурного впливу. Тут вони починають широко застосовуватися з початку XIII ст. (Paranikola-Bakirtzi 1999, p. 21—22; Waage 1933, p. 327—328, fig. 21: c). З появою полив'яного виробництва в Тавриці цей тип стає найпоширенішим серед пічного припасу (Тесленко 2005, с. 325—326; Гинькут 2014, с. 313—314).

Одна підставка з майстерні 1 має інші морфологічні особливості (тип 2). В неї відсутні пірамідальні ніжки, промені в перетині трикутної форми, центр перехрестя позначений пальцевим відтиском (рис. 3: 1, 9). Така форма більш притаманна гончарним традиціям країн Сходу (див., напр. Коваль 2010, с. 183). В значній кількості вони відомі в матеріалах X—XIII ст. столиці Волзької Булгарії Білярі (Кокорина 1986, с. 68, рис. 3: 4, 8, 9; 2006, рис. 9: 4, 8, 9), в комплексах XIII—XIV ст. Середньої Азії (Старий Мерв) (Лунина 1969, рис. 16) та на території Азербайджану (Исмизаде 1964, табл. V: 4, 5) і навіть потрапляли на Русь, ймовірно, разом з болгарськими переселенцями (Коваль 2010, с. 183, рис. 64: 27—28). Близько XIV ст. такі сепай використовували в золотоординському Азаку (Перевозчиков 1993, с. 214—217, рис. 8: 16). Для візантійського гончарства аналогічні приладдя не характерні (Paranikola-Bakirtzi 1999, p. 21—22; Waksman 2012, p. 147, fig. 1), хоча окремі екземпляри знайдені в Константинополі (Hayes 1992, pl. 12h). Відомі вони й серед пічного припасу майстерень Ізніку (візантійська Нікея, північний захід Анатолії) (Aslanapa et al. 1989, p. 304), куди, можливо, потрапили зі сходу, разом з носіями нових гончарних традицій, після підкорення західної Анатолії Османами.

Елементи орнаменту напівфабрикатів типові для масової полив'яної кераміки XIV—XV ст. з Криму. Хоча незначна кількість останніх дозволяє лише в загальних рисах визначитися зі спеціалізацією обох майстерень, не даючи змоги скласти виразну уяву про весь асортимент продукції та специфіку декорування виробів.

Натомість знахідки напівфабрикатів демонструють особливості складу формувальних мас кераміки Солдаї, що фіксуються візуально. Випалений черепок виробів цегельно-червоний, в їх пластичному тісті добре помітна значна кількість шамоту, природні домішки часток вапна і окремих зерен дрібної жорстви місцевих порід Таврійської серії (алевролітів, аргілітів).

У **Феодосії** гончарні комплекси досліджувалися двічі. Один з них був відкритий під час розкопок Феодосійської археологічної експедиції ІА АН СРСР спільно з Феодосійським краєзнавчим музеєм під керівництвом Б. Г. Петерса за участю О. А. Айбабіної на Карантинному пагорбі, в південній частині цитаделі в 1975—1976 рр. Розкоп закладено в районі веж Кріско і Клементя VI з внутрішнього боку оборонних рубежів. Тут нижче рівня забудови XVII—XVIII ст. виявлено «...*фундаменти приміщень XIV—XV ст., що йдуть паралельно до оборонних споруд Кафи, а також вимощена вулиця, водостік і гончарна піч. Остання має квадратну форму; в її обпалювальній камері простежено залишки глиняного склепіння, а на підлозі камери — роздавлену посудину і сліди спеченої поливи. Камера згоряння одноканальна, складена з випаленої цегли на розчині*» (Петерс 1976, с. 377—378). При розкопках горна знайдені триніжки, шматки склоподібної маси, керамічний брак і напівфабрикати (Петерс 1976, с. 377—378).

Узагальнена інформація про ці знахідки, але без ілюстрацій, була опублікована в 1995 р. (Сазанов, Иващенко 1995, с. 118—120). З цієї публікації та звітної документації дізнаємося більше деталей про конструкцію горну. Він був двоюрисним з вертикальним ходом гарячих газів. Загальні розміри в плані — 1,25 × 1,25 м. Випалювальна камера не збереглася, вцілів лише нижній ярус (паливний блок) та частково теплопровідно-роздільний блок (розмір 1,0 × 1,0 м) (рис. 5: 1—5). Стіни топки складені з каменю і обмазані зсередини товстим шаром вапняно-піщаного розчину. Висота конструкції — 0,95 м. В західній її стінці влаштовано димохід (повітряно-тяговий отвір), а в північній — отвір для завантаження палива, який було закладено вапняковими плитами (0,1 × 0,3 × 0,4 м). Перед ним зафіксовано залишки ями, розмірами близько 0,4 × 0,5 м, глибиною до 0,3 м, заповненої золою. Під спирався на 2 аркових склепіння, що здіймалися від бокових стін. Арки викладені із випаленої цегли на вапняно-піщаному розчині (рис. 5: 2—4). Поверхня поду та стінки верхньої камери також споруджені з цегли (розмір цеглин — 0,05 × 0,15 м). Вціліла частина теплопровідно-роздільного блоку мала 9 округлих отворів — продухів (діаметром близько 0,08 м), розташованих симетрично. З півночі і сходу від горну збереглися залишки вимостки із щільно підігнаних одна до одної плит вапняку (розмір в плані до 0,3 × 0,4 та 0,4 × 0,5 м), влаштованої

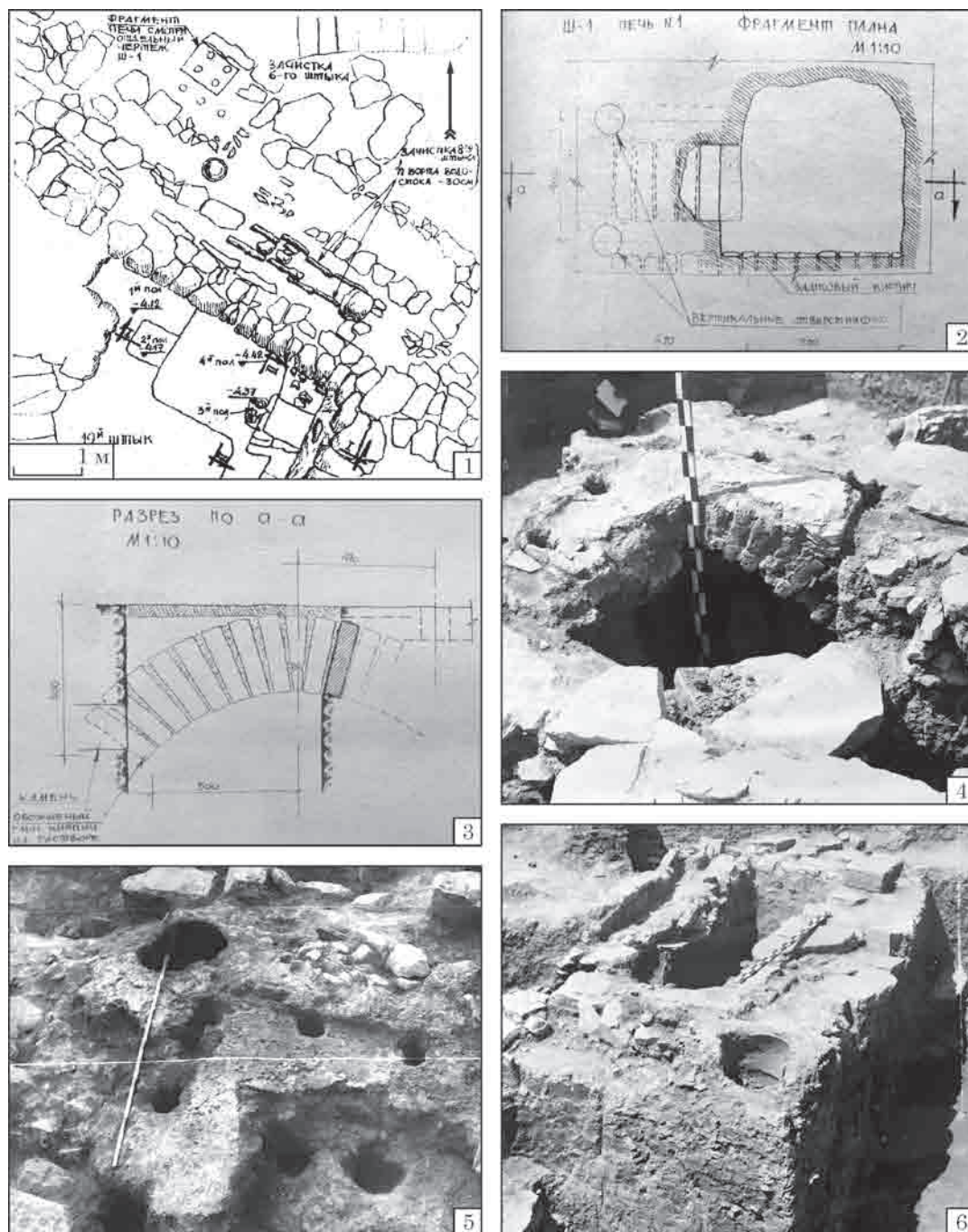

Рис. 5. Феодосія (Кафа): гончарна майстерня на Карантинному пагорбі, в південній частині цитаделі; за: Петерс 1975, с. 242, 257, 260, рис. 177; 203; 2; 206; 1976, с. 51, 52, рис. 190: 1; 191: 1

для підходу до топки. Біля південно-східного кута печі було вмонтовано глек, призначення якого достеменно не відомо (рис. 5: 6) (Петерс 1975, с. 9—10; 1976, с. 6—7). В цілому, конструкція гону досить монументальна і що цікаво, знаходить найближчі аналогії серед випалювальних споруд з території Італії (Калабрії, Апулії, Сицилії), зразки яких наводяться в спеціальному дослідженні О. О. Бобринського, на жаль, без посилання на першоджерело (Бобринский 1991, с. 72, 79, рис. 23; 30; 46: 7, 8).

Фото пічного припасу, напівфабрикатів та готової продукції у звіті представлені досить

скромно (рис. 6). З тексту відомо, що в майстерні використовувався пічний припас у вигляді триніжок з шипами, аналогічних більшості знайдених в Судаку (рис. 6: 1). Серед продукції — фрагменти посудин відкритої форми на кільцевих піддонах з монохромною прозорою жовтою та зеленою поливою по світлому ангобу, з орнаментом сграфіто та поліхромним розписом. Привертає увагу чаша напівфабрикат не покрита поливою, з прокресленим рослинним декором, що включав елементи у вигляді листа та спіралеподібних завитків, розмальованих плямами зеленої та коричневої фарби (Петерс

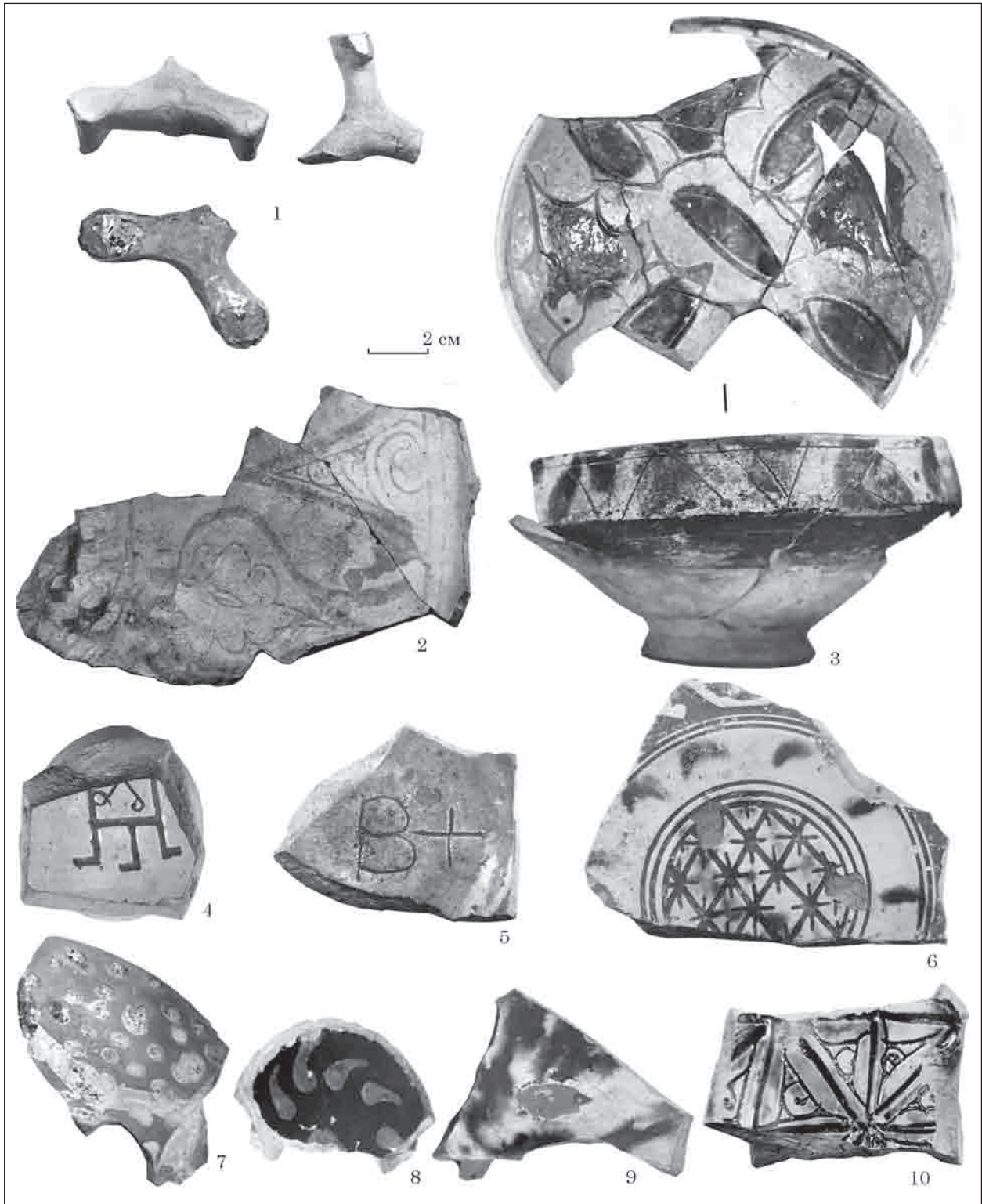

Рис. 6. Феодосія (Кафа), гончарна майстерня: 1 — пічний припас; 2 — напівфабрикат; 3—10 — готові вироби; за: Петерс 1975, с. 136, 138, 140, 143, рис. 11, 13, 15, 18; 1976, с. 33, 40, 44, 45, 50, рис. 173, 179, 183, 184, 189

1976, с. 6—7, рис. 184; 2; Айбабина 1988, с. 68) (рис. 6: 2). Подібні вироби набувають поширення з другої половини — останньої третини XIV ст., що не протирічить хронологічній позиції комплексу в цілому. Його нижня дата визначається періодом спорудження цитаделі (1345—1352 рр.), верхня — знахідками монет

80-х рр. XIV ст. на черені горну (Сазанов, Іващенко 1995, с. 118—120). Серед матеріалів із шарів, пов'язаних з функціонуванням та руйнуванням горну, окрім поліхромних виробів з орнаментом сграфіто (рис. 6: 3, 6, 10) зустрічаються також полив'яні посудини відкритої форми з прокресленими монограмами, розпи-

сом білим ангобом чи аморфними плямами марганцю, монохромним сграфіто, сграфіто та резервом (рис. 6: 4, 5, 7—9).

Друга гончарна майстерня досліджувалася в 1994—1995 рр. Феодосійською археологічною експедицією КФ ІА НАНУ під керівництвом О. А. Айбабіної. Залишки полив'яного виробництва було виявлено на східному схилі того ж Карантинного пагорбу в районі південно-східної стіни цитаделі (Aibabine et al. 1999). Матеріали розкопок детально не публікувалися. З короткого повідомлення авторів робіт, викладеного в тезах 7 Міжнародного конгресу по середньовічній кераміці Середземномор'я, відомо, що гончарний комплекс включав горн, дві господарські ями, піч-тандир, капітальну будівлю і дві площадки для звалища різноманітних відходів (Aibabine et al. 1999). Про конструкцію горну судити складно, зрозуміло тільки, що він був двоярусним з впушеною в ґрунт паливною камерою, розміром в плані близько 1,10 × 1,10 м. Стінки випалювального блоку збереглися на висоту до 0,20 м. На час розкопок горн був заповнений уламками власних конструктивних елементів, фрагментами напівфабрикатів і готових полив'яних виробів, приладдям для випалу. Пічний припас складався з триніжок, аналогічних попереднім, та пробників для визначення термостійкості глини. Серед продукції центру відмічені чашки і тарілки різних типів з чотирма варіантами оформлення зовнішньої поверхні: монохромною зеленою чи жовтою глазур'ю по світлому ангобному ґрунті без додаткового декору; геометричним чи рослинним орнаментом сграфіто під такою ж монохромною поливою; орнаментом сграфіто, розмальованим плямами коричневої і зеленої фарби; монограмами із літер МХ (ім'я «Михаїл»). Ілюстрації відсутні. Автори відзначають червоний з варіаціями відтінків колір черепка випалених виробів та шамот в складі їх формувальної маси, хоча в пізнішому дослідженні зауважується, що в Кафі також виготовлявся посуд без домішок шамоту в глиняному тісті (Бочаров и др. 2013, с. 51). Хронологія майстерні визначена за знахідками монет в межах 1420-х років — кінця XV ст. (Aibabine et al. 1999, р. 29). Полив'яні вироби, які наразі прийнято співвідносити з продукцією майстерень Кафи XV ст., детально проаналізовані в публікаціях автора цієї статті (Тесленко 2010; 2012; Teslenko 2015).

Більше гончарень виявлено у **Старому Криму** та його околицях.

У 1940 р. О. Л. Якобсон згадує велику кількість уламків посуду з розписом білим ангобом з «гончарної майстерні», виявленої під час земляних робіт по вул. Червоноармійській в східній частині міста. Додаткова інформація в його повідомленні відсутня. Матеріали надійшли в місцевий краєзнавчий музей, але були втрачені під час Другої світової війни (Якобсон 1950, с. 194).

Найвагоміші на сьогодні відкриття належать Старокримській археологічній експедиції Державного Ермітажу Російської Федерації (далі ДЕ), яка під керівництвом М. Г. Крамаровського проводить розкопки Солхату з 1978 р.

На жаль матеріали цих робіт опубліковані також вкрай скупо. З двох коротких повідомлень М. Г. Крамаровського на звітних археологічних сесіях ДЕ відомо про знахідки трьох гончарних майстерень різної спеціалізації в різних районах городища (Крамаровский 1991; Зильманович, Крамаровский 1992).

Одна з них відкрита в центральній частині середньовічного міста в 1987 р. Вона була оснащена горном «з внутрішньою паливною камерою наземного типу», спеціалізувалася на виробництві «водоносного посуду» і функціонувала в період з кінця XIV до початку XV ст. (Крамаровский 1991, с. 22—23).

Друга — виявлена в 1990 р. на південно-західній околиці сучасного Старого Криму, в районі нової забудови, в 150—200 м на південь від шосе Сімферополь—Феодосія (об'єкт «Солхат П»). Тут досліджено три гончарних горна (двоярусні, еліпсоїдної форми, впущені в материк, з одноканальною паливною камерою і устям), що слугували для випалу неполив'яного кухонного посуду, серед якого — червоноглиняні горщики та глеки, прикрашені рядками прокресленого чи штампованого орнаменту (Крамаровский 1991, с. 21—22). За монетними знахідкам над обпалювальною камерою (4 джучидських пули, з яких 2 стерті: один — 50—60-х рр. XIV ст., інший — 1383 р., карбований від імені Тохтамиша), верхня дата функціонування комплексу може бути визначена в межах останньої чверті XIV ст.

Третя майстерня досліджена в 1990—1992 рр. біля південної стіни «караван-сарая» (об'єкт XII). Комплекс включав двоярусний горн (округлий в плані, впущений в материк, з устям і припічною ямою) під навісом; 7 піфосів і яму 1 з виробничим браком (деформовані скарбнички), триніжками і формами-каліпами для виготовлення посудин з тисненим орнаментом. За монетними знахідками період активної діяльності майстерні визначається 1320-ми роками. Верхня дата комплексу — не пізніше 50—60-х рр. XIV ст. (Зильманович, Крамаровский 1992, с. 7—8; Крамаровский, Зильманович 1993, с. 21—22). Детальна характеристика кераміки, креслення горнів і малюнки посудин в публікаціях відсутні. Взагалі із знахідок полив'яної кераміки в Старому Криму особливу увагу приділено лише одній чаші зі сценою «молодіжної гулянки в гранатовому саду», виявленій в заповненні землянки під підлогою так званої «мечеті Бей Барса» в контексті зі 117 джучидськими монетами XIV ст. (найбільш пізні з них монети хана Абдаллаха, 1360—1370-ті рр. і часу правління Тохтамиша, 1376—1399 рр. з верхньої частини засипу) (За-

леская, Крамаровский 1990, с. 18—26; Крамаровский 2012, с. 170—193; 2016, с. 68—69). Без аналізу контексту опубліковані декілька посудин та одна триніжка з виставок «Золота Орда, історія і культура» (Зологая Орда... 2005, с. 137—147) та «Кримський юрт Золотої Орди: спадок зниклої імперії» (Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 85—100; 131—151), поодинокі екземпляри чаш із зображенням «війна зі щитом», «сидячого латинянина» (Залеская, Крамаровский 1990, с. 29, рис. 14; 15), глек з відтисненим у формі декором, виявлений разом з аналогічними матрицями (Крамаровский 1996, с. 99, 113, рис. 3: 4), окремо згадуються фрагменти візантійського імпорту епохи Палеологів (Крамаровский 2012, с. 298). Коротко охарактеризована полив'яна кераміка з комплексів 1330-х рр. — кінця XIV — початку XV ст. (ями і водогін), досліджених в 2013 р. біля медресе Солхата (Крамаровский и др. 2014). О. В. Гаврилов та В. В. Майко серед ілюстрацій до науково-популярної книги навели кілька світлин місцевих полив'яних виробів, знайдених в різних районах міста (Гаврилов, Майко 2014, с. 25, 37, 44, 51, 65, 66, 68, 80, 96).

У той же час результати розкопок гончарного комплексу округи Солхату — поселення Бокаташ II, представлені більш детально. Цей археологічний об'єкт знаходиться в передгір'ях пасма Карасан-Оба, в 1,4 км на південний схід від м. Старий Крим (рис. 1). Роботи тут проводилися в 2001—2007 рр. на двох ділянках загальною площею понад 1000 кв. м. Попередня інформація про результати досліджень перших п'яти польових сезонів опублікована авторами розкопок М. Крамаровським та В. Гукиним в серії звітів (Крамаровский, Гукин 2004; 2006; 2007; Крамаровский 2012, с. 325).

На одній з ділянок (розкоп XXII, 2001—2005 рр.) вивчено 7 наземних споруд, 2 напівземлянки, 18 гончарних горнів (з них № 4 і 14 в публікації не представлені, конструкція 6 зарахована до обпалювальних споруд умовно, ймовірно, це яма-колектор), 5 тандирів, 25 господарських ям. На іншій (розкоп XXIII, 2004—2007 рр.) — виявлено 8 гончарних горнів, 2 наземні кам'яні споруди, 1 напівземлянка, 2 глинобитні печі, 2 тандира, 8 господарських ям, матеріали з яких представлені в опублікованих звітах (Крамаровский, Гукин 2006, с. 22—25, 30; 2007, с. 10—19, 22—23) і ще 12 (?) гончарних горнів (4 — в одній з майстерень з трьома спеціалізованими приміщеннями), 5 наземних кам'яних споруд-майстерень (?), 6 тандирів, 1 глинобитна піч і 10 господарських ям, коротка інформація про які міститься лише в окремих статтях (Крамаровский 2009, с. 301—302; Ломакин 2016, с. 17—18).

Значні за площею розкопки гончарних майстерень дозволили отримати відомості з топографії, організації та спеціалізації місцевого керамічного виробництва. Виявлено комплекс

гончарних горнів декількох будівельних періодів. Серед них як окремо розташовані випалювальні споруди, так і згруповані по 2—4 та об'єднані однією припічною ямою комплекси. Горни переважно двоярусні з вертикальним ходом гарячих газів, сформованими паливним (ПБ), теплопровідно-роздільним (ТРБ) та обпалювальним (ОБ) блоками і устям. Нижня частина споруди заглиблена в ґрунт чи скелю. По деталям конструкції, що більш-менш вціліли, можна визначити три варіанти облаштування теплопровідно-роздільного блоку (далі ТРБ) (рис. 7).

Перший з них — це ТРБ, що мав в основі консольний каркас з глиняних видовжених прямокутних блоків (розміри двох вцілілих із горну 12: 0,52 × 0,23 × 0,11 і 0,46 × 0,24 × 0,10 м). Вони кріпилися в стінах горну паралельними рядами один навпроти одного і з'єднувалися замковим каменем чи великим уламком кераміки по центру камери. Потім конструкції обмазувалися глиною з грубими домішками. В обмазці між рядами консолей влаштувалися теплопровідні канали (наприклад, горни 9, 12 на розкопі XXII) (Крамаровский, Гукин 2006, с. 13—15, чертеж 9) (рис. 7: горни 9 і 12).

Для другого варіанту характерні опори-пілони, що споруджувалися з плоских каменів на глиняному розчині паралельно один одному вздовж стін паливної камери. На них опиралася черинь з теплопровідними каналами, сформована з глини зі значною домішкою соломи, також, можливо, на каркасі із цеглин (наприклад, горни 7, 11 на розкопі XXII) (Крамаровский, Гукин 2004, с. 30, 36, чертеж 7, 10) (рис. 7: горни 7, 11).

Третій варіант відзначається облаштуванням консольно-аркової конструкції із глиняної цегли як основи для ТРБ. Тобто в паливній камері споруджувалися цегляні аркові склепіння (розмір цеглин 0,30—0,40 × 0,20—0,25 × 0,10—0,12 м), основа яких кріпилася в стінах топки. Простір між арками заповнювали вже згадані консолі з видовжених блоків, з'єднані замковими каменями чи великими уламками кераміки. Вони разом з арками утворювали каркас для ТРБ, що обмазувався глиною та обладнувався продухами. Такі конструкції горнів відмічені переважно на ділянці розкопу XXIII (горни 1, 2) (Крамаровский, Гукин 2006, с. 22—24, чертеж 3) (рис. 7: горни 1 і 2). На думку дослідників пам'ятки, вони не знаходять аналогів не тільки на Кримському півострові, але й в ареалі золотоординської культури (Крамаровский, Гукин 2006, с. 28—29).

Випалювальні споруди розташовувалися як всередині приміщень, так і під відкритим небом або навісом. Досліджено майстерні з декількох приміщень, де відбувався процес виготовлення й просушки готових виробів. В одній з них (споруда 4 на розкопі XXII) знайдено де-

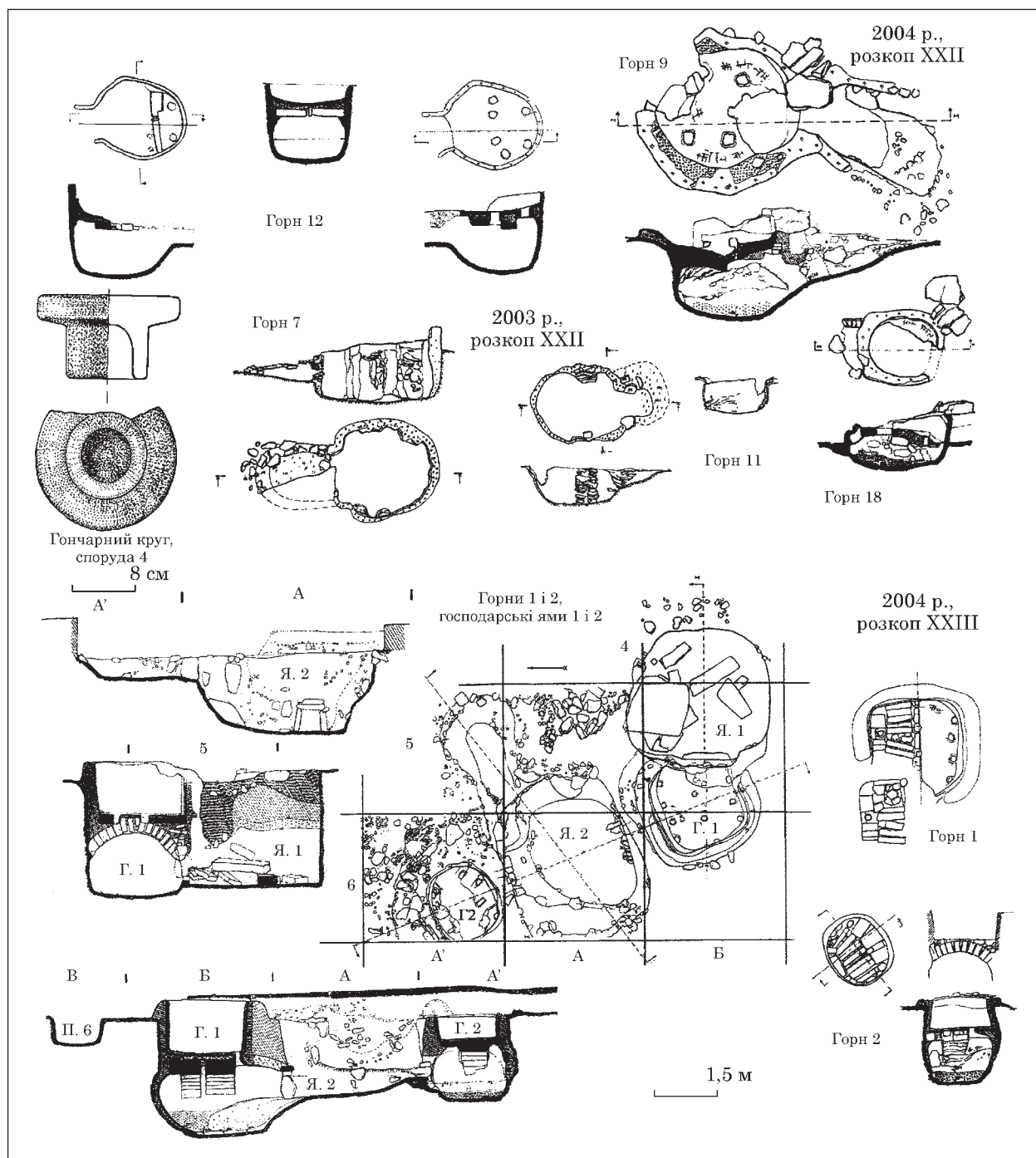

Рис. 7. Округа Старого Криму (Солхату), поселення Бокаташ II: основні типи гончарних горнів та кам'яний гончарний круг; за: Крамаровский, Гукин 2004, с. 116, табл. 34; раскоп XXII, чертеж 10; 2006, раскоп XXII, чертеж 10; раскоп XXIII, чертеж 5; малюнок автора

талі кам'яного ножного гончарного круга (Крамаровский, Гукин 2004, с. 31—33, табл. 34, 35, 113) (рис. 7). На території комплексу відкрито також ями-глинники, резервуари для води, колектори для виробничих відходів тощо. Як зауважують автори розкопок, тут, «на порівняно невеликій території поселення... присутній повний спектр керамічного виробництва, починаючи від первинної обробки глини і закінчуючи кінцевим продуктом» (Крамаровский, Гукин 2004, с. 50).

У межах поселення вдалося прослідкувати спеціалізацію окремих складових виробничого комплексу. Наприклад, на ділянці гончарного центру, дослідженій на розкопі XXII, де зафіксовані переважно горни першого та другого різновидів, виготовлявся в більшості неполив'яний посуд: плоскодонні і круглодонні горщики, покриті сірим ангобом; посудини відкритої форми («неглибокі миски»); котли з загнутим всередину вінчиком, підтрикутними наліпами по верхньому краю тулуба і петелькоподібними ручка-

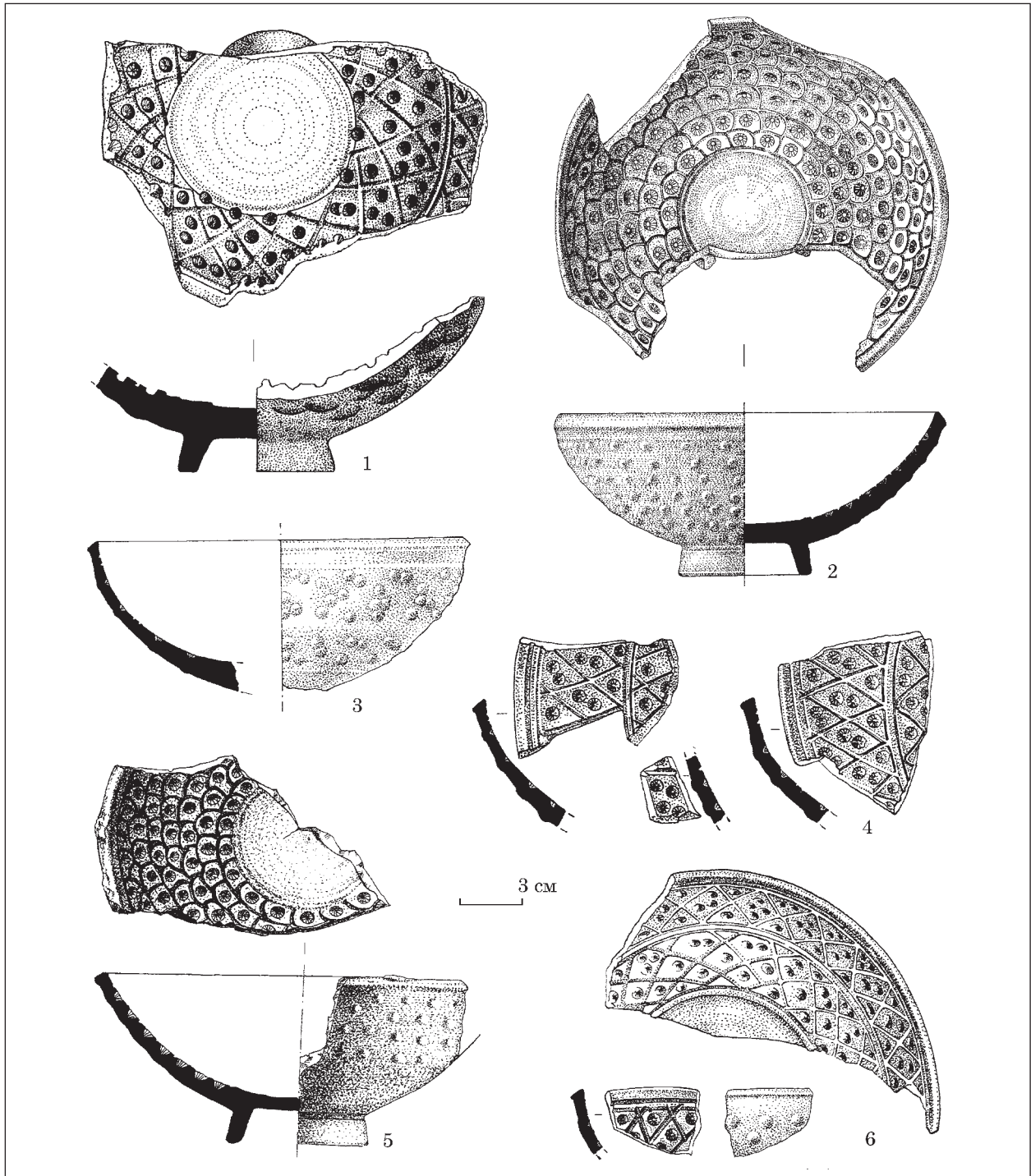

Рис. 8. Округа Старого Криму (Солхату), поселення Бокаташ II: керамічні матриці для виготовлення «штампованих» посудин: 1, 2 — розкопки 2003 р.; 3—6 — розкопки 2004 р.; за: Крамаровский, Гукин 2004, табл. 110, 111; 2006, табл. 86; 109

ми; різноманітні дископодібні та конусоподібні кришки (Крамаровский, Гукин 2004, с. 7—51, табл. 18—111; 2006, с. 12—18, 22—30, табл. 1—167; 2007, с. 10—23, табл. 1—146). Крім того тут зустрічаються матриці (калипи) з заглибленим візерунком (переважно в горні 17 та пов'язаній з ним ямі 22) та триніжки (сепай) зі слідами зеленої поливи (рис. 8; 9: 2—4) (Крамаровский, Гукин 2004, табл. 110; 111; 2006, табл. 86; 90; 109), що свідчить про наявність виробництва

«штампованого» та глазурованого посуду. Знайдено також один глек зі складним рослинно-геометричним декором в техніці резерв і сграфіто, не покритий поливою, тобто напівфабрикат (рис. 9: 1). Матеріали з ями 22 супроводжувалися знахідками 9 монет, з яких 8 — золотоординських і сельджуцьких 1280—1290-х рр. та 1 — візантійська, першої чверті XIV ст., що дозволяє визначити хронологію комплексу з керамічними матрицями в межах останньої чвер-

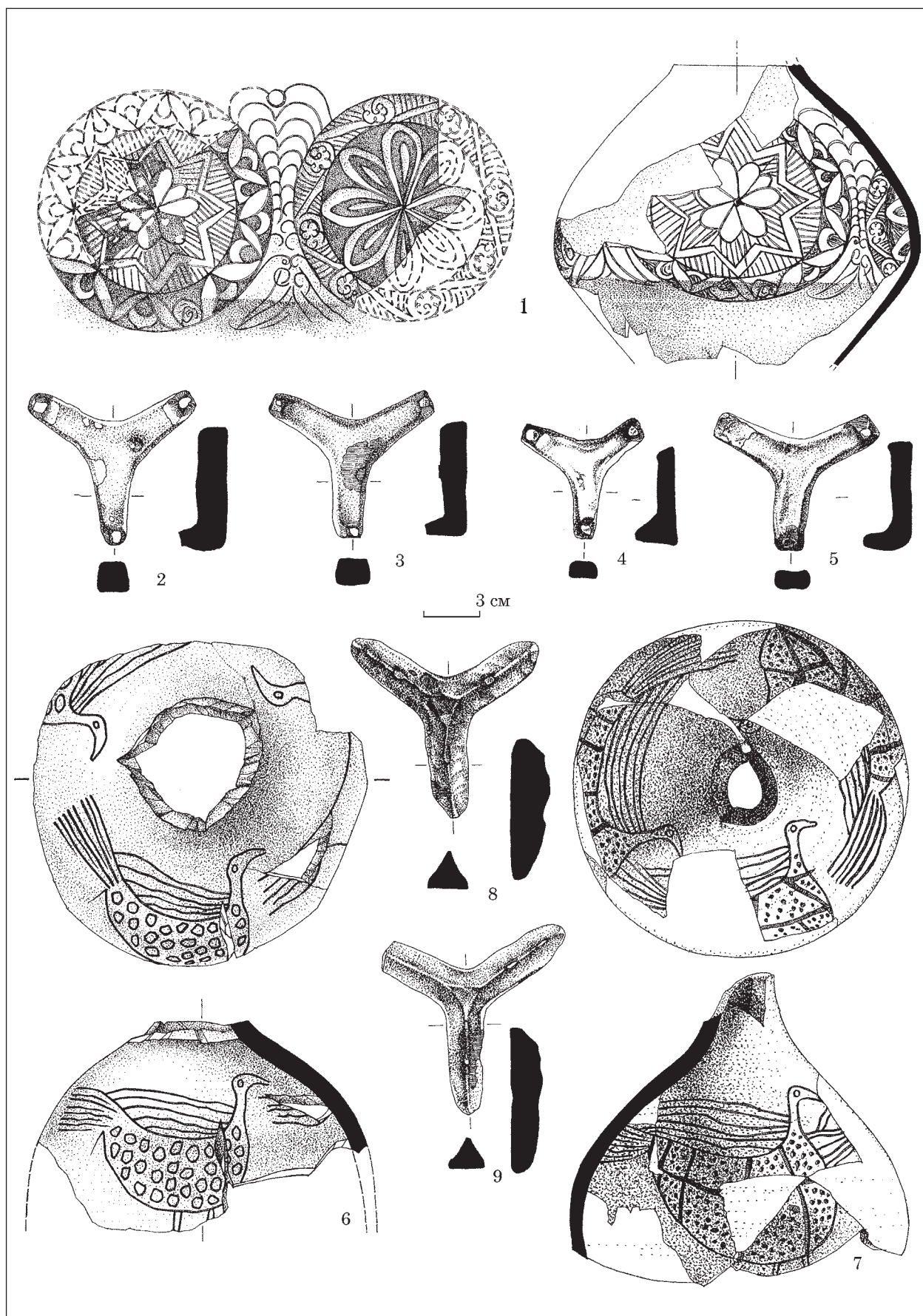

Рис. 9. Округа Старого Криму (Солхату), поселення Бокаташ II: 1, 6, 7 — напівфабрикати; 2—5, 8, 9 — п'яний припас (розкопи 2004 р.: 1—4 — XXII; 5—9 — XXIII); за: Крамаровський, Гукин 2006, табл. 45, 87, 88, 90, 109, 160—163

ті XIII — першої чверті XIV ст. (Крамаровский, Гукин 2006, с. 15—16, табл. 87—88). На жаль, незначна кількість опублікованих знахідок не дозволяє скласти повне уявлення про асортимент полив'яних виробів.

У той же час на іншій ділянці в межах розкопу XXIII, де переважали горни третього різновиду, окрім різноманітного кухонно-столового неглазуrowаного посуду, в одній з гончарень зафіксовано велику кількість пічного припасу, напівфабрикатів та готових виробів, прикрашених в техніці сграфіто, що опубліковані більш детально (Крамаровский, Гукин 2006, с. 22—24, табл. 118; 125; 130—139; 141; 143; 145; 148; 150; 151; 153; 154; 156; 157; 160—163; 2007, с. 12—16, табл. 109; 110; 117; 126; 133; 136). Ця майстерня обслуговувалася двома горнами, об'єднаними однією припечною ямою (Крамаровский, Гукин 2006, с. 22—24, чертєж 3) (рис. 7: горни 1 і 2, яма 2). Судячи з наявності або відсутності слідів поливи в горнах

зрозуміло, що вони мали різну спеціалізацію. В одному з них, ймовірно, проводився перший випал виробів до покриття глазур'ю, в другому — уже після їх глазурювання.

Серед припасу 2 типи триніжок. Тип I — з невеликими виступами-шипками для опори (рис. 9: 2—5) — знаходить широке коло аналогій на значній території і доволі стандартний для місцевого керамічного виробництва. Тип II — без таких виступів, з трикутними в перетині променями та пальцевим відтиском по центру (рис. 9: 8, 9), має місцеву аналогію лише серед пічного припасу із майстерні 1 в Судаку і, як вже згадувалося, є більш характерним для гончарства Волзької Булгарії, а також країн Сходу та Центральної Азії.

Браковані та готові вироби представлені посудинами закритої і відкритої форми декількох видів: фляги, невеликі округлобокі і вузькогорлі глеки, тарелі, тарілки, чаші та чашки на кільцевих піддонах (рис. 9: 6, 7; 10;

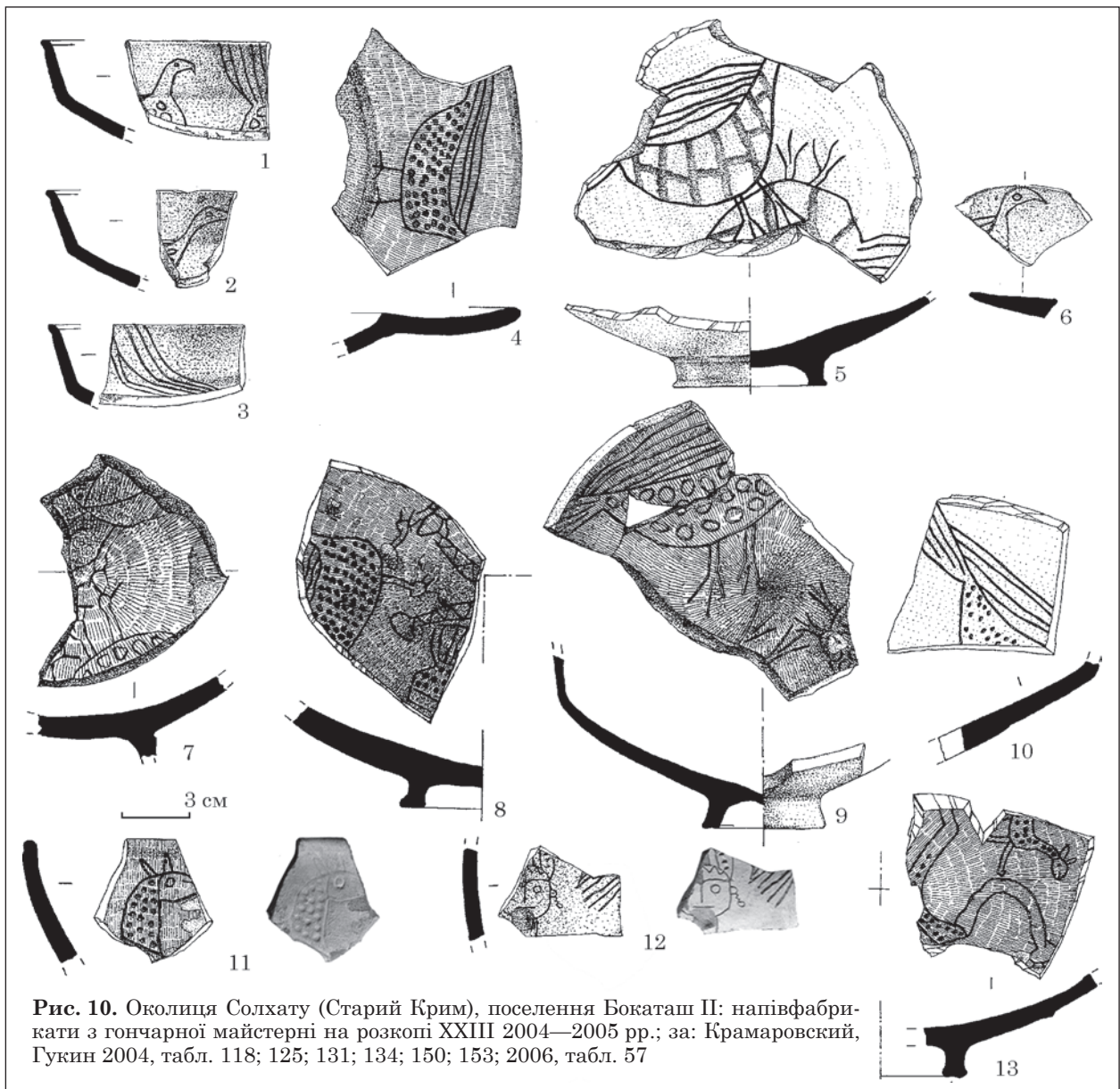

Рис. 10. Околиця Солхату (Старий Крим), поселення Бокаташ II: напівфабрикати з гончарної майстерні на розкопі XXIII 2004—2005 рр.; за: Крамаровский, Гукин 2004, табл. 118; 125; 131; 134; 150; 153; 2006, табл. 57

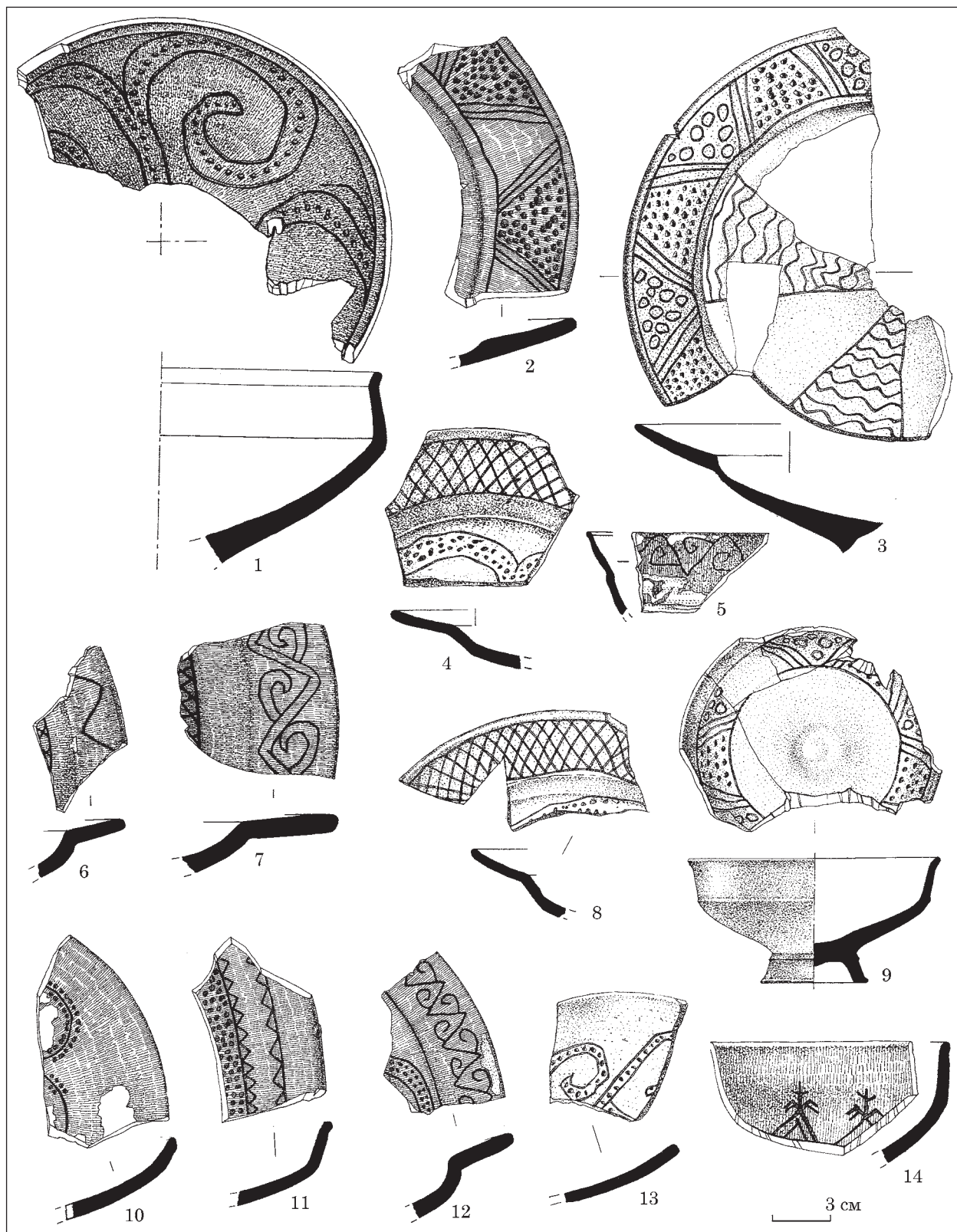

Рис. 11. Околиця Солхату (Старий Крим), поселення Бокаташ II; напівфабрикати й готові вироби з гончарної майстерні на розкопці XXIII 2004 р.; за: Крамаровский, Гукин 2004, табл. 136; 138; 139; 143; 145; 148; 151; 154; 156

11; 13: 1—3). Піддони низькі, виконані в техніці кільцевого наліпу. У більшості з них помітне двостороннє розширення опорної площини (рис. 10: 5, 8, 9, 13). Черепок виробів насичено-

го жовто-червоного кольору, в глиняному тісті міститься значна кількість природної домішки жорсткого вапняку, що перетворилася на вапно під дією високих температур, та шамот. Для

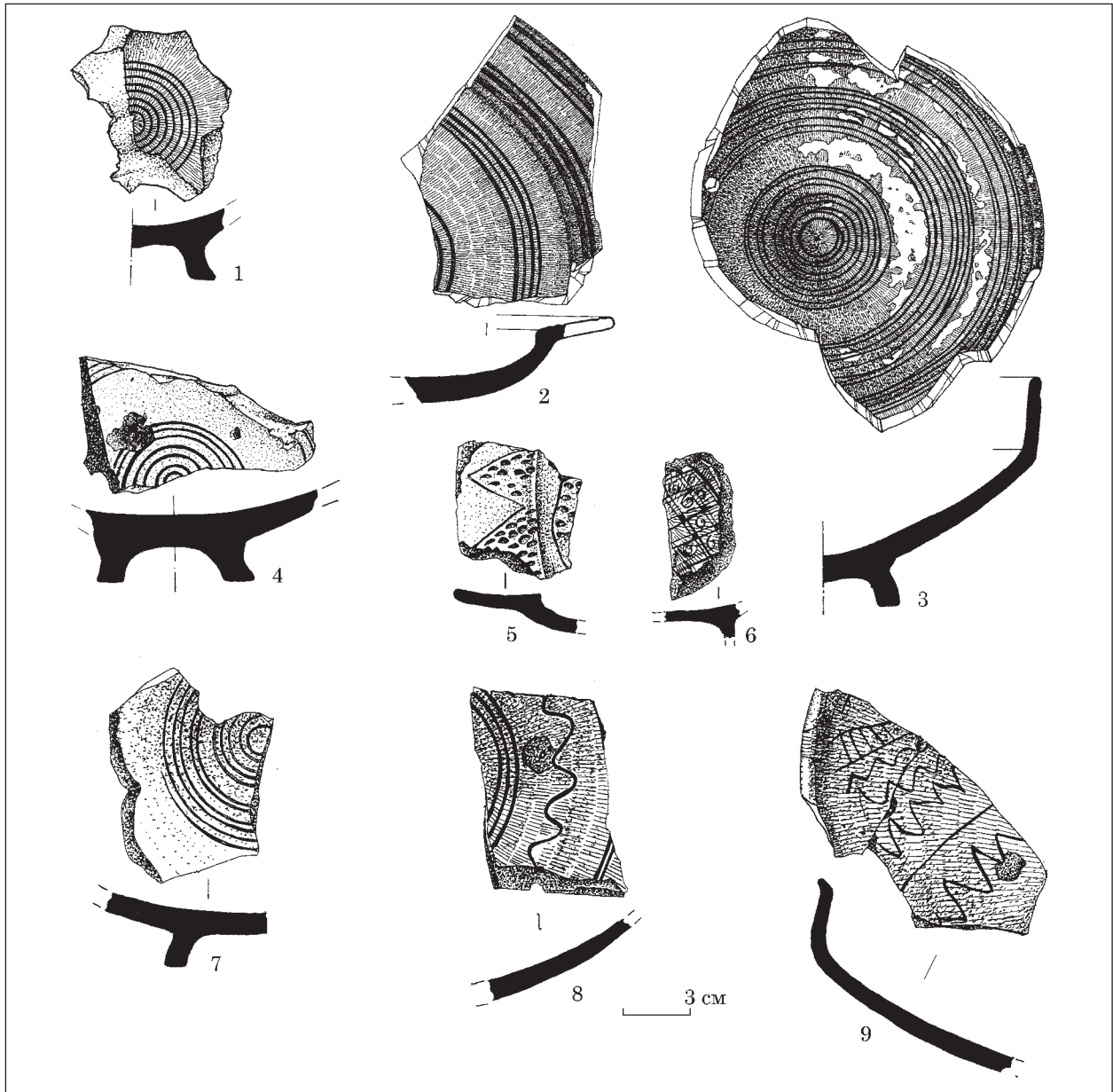

Рис. 12. Околиця Солхату (Старий Крим), поселення Бокаташ II: полив'яні вироби з гончарної майстерні та інших комплексів 2004—2005 рр.; за: Крамаровский, Гукин 2004, табл. 122, 135; 2006, табл. 15; 109; 126; 136

глазурування застосовувалася здебільшого прозора полива темно-зеленого чи болотяного кольору. Декор посуду відзначається доволі оригінальними геометричними композиціями, зображеннями птахів, чотириногих тварин (ймовірно, копитних) та людей (Крамаровский, Гукин 2006, с. 22—24, табл. 118; 125; 130—139; 141; 143; 145; 148; 150; 151; 153; 154; 156; 157; 160—163) (рис. 9: 6, 7; 10; 11; 12: 5, 6; 13). Ці малюнки за своїм стилем не знаходять навіть приблизних аналогів серед опублікованих матеріалів з інших гончарних осередків Криму, а також золотоординських комплексів Поволжя, Подоння, Придніпров'я та Придністров'я. Віддалені асоціації викликають керамічні вироби з майстерень Середньої Азії (наприклад, Мерву чи Прикопетдагського регіону, що на тери-

торії сучасного Південного Туркменістану), де також відома манера заповнення різноманітних фігур кільцями та крапками (Бяшимова 1989, с. 42—43, 47, 52). Більш виразних паралелей відшукати поки що не вдалося. Відзначимо лише, що мотив плям та крапок був досить популярним в країнах Близького Сходу та Центральної Азії. Наприклад, в народному мистецтві Туркменістану він є обов'язковим в килимарстві та вишивці одягу як орнамент-оберіг (Бяшимова 1989, с. 69).

У той же час в декорі виробів майстерень Бокаташу зустрічаються комбінації з концентричних спіралей та кіл, радіальних прямих та хвилястих ліній (рис. 12: 1—4, 7—9), що взагалі набули широкої популярності в орнаменталіції полив'яної кераміки в Східному

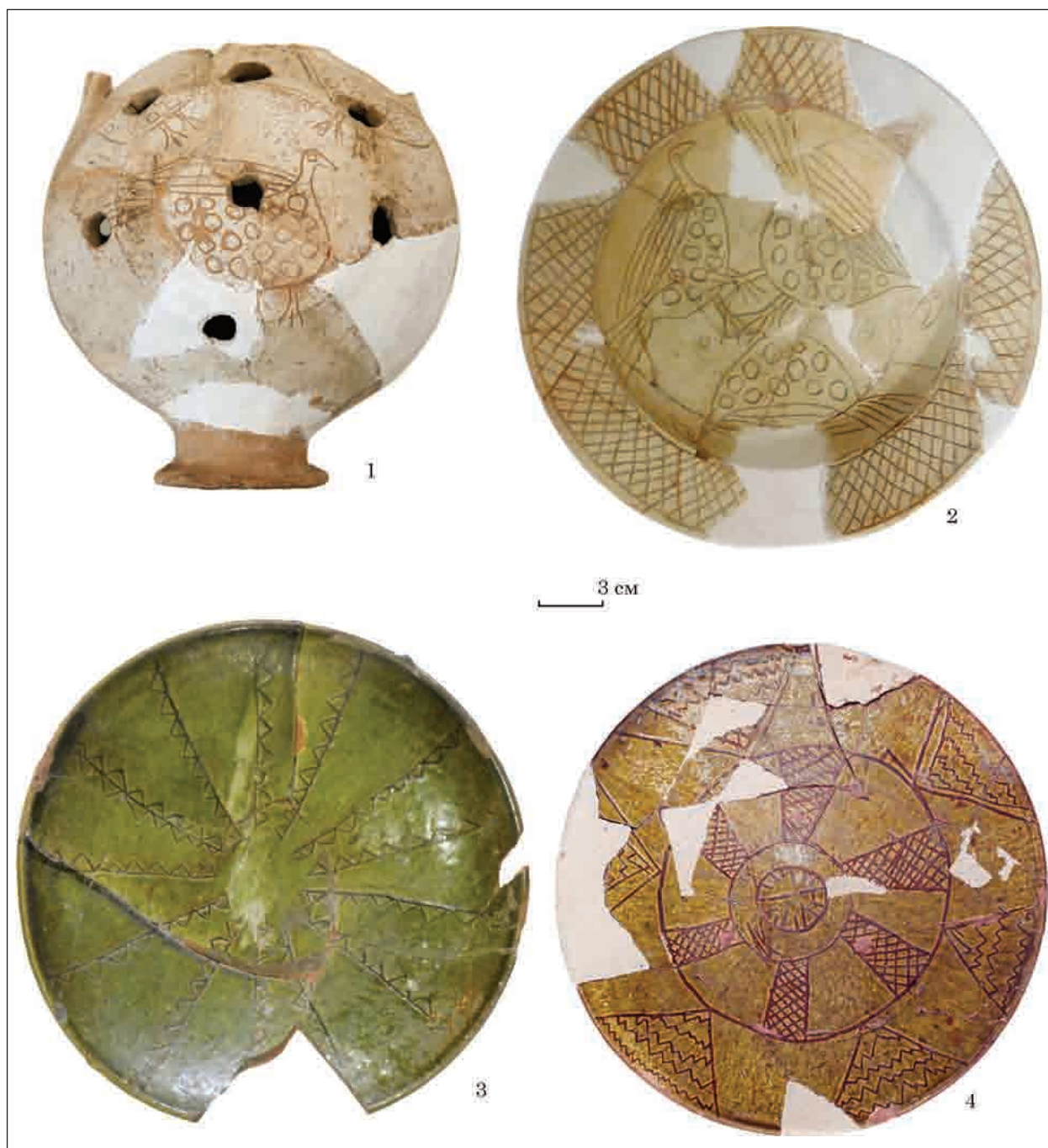

Рис. 13. Продукція гончарної майстерні поселення Бокаташ II в околиці Солхату: 1, 2 — напівфабрикати; 3, 4 — готові вироби (1—3 — Бокаташ II, 2004 і 2006 рр. (розкоп XXIII); за: Тесленко, Сейдалиєва 2016, с. 89, 94, 142—143, № 83, 88, 90; 4 — Судак, 1983 р.; за: Баранов 1983, с. 7, рис. 11: 4; 13)

Середземномор'ї та Причорномор'ї протягом останньої третини XIII — на початку XIV ст. (Waksman, Teslenko 2010). Тож, на прикладі Бокаташу маємо нагоду в рамках одного ремісничого поселення спостерігати прояви наслідування модним тенденціям часу поряд з яскравою індивідуальною, ймовірно, традиційною творчістю окремих ремісників.

В цілому матеріали з поселення Бокаташ II, свідчать про те, що значну частину його мешканців складали гончарі досить широкого спектру спеціалізації, серед яких були майстри

по виготовленню декоративного полив'яного посуду з рельєфним «штампованим» декором та з орнаментом сграфіто.

Відмінності в конструкції горнів, пічному припасі, асортименті виробів, техніці та стилі декору вказують на діяльність тут носіїв різних культурних традицій, які, скоріш за все, мешкали на поселенні компактними групами. На думку М. Г. Крамаровського, гончарне виробництво на поселенні Бокаташ II мало родинний характер, тобто майстерні могли належати окремим сім'ям ремісників, що спеціалізували-

ся на певному виді продукції (Золотая Орда... 2005, с. 139). Отже, цілком можливо, що виготовленням посуду з оригінальним орнаментом сграфіто також займалася одна з родин гончарів. Проте започатковані нею традиції не прижилися на півострові, а їх специфічний декоративний стиль не набув тут подальшого розвитку. Слід відзначити, що знахідки продукції цієї майстерні на інших пам'ятках взагалі зустрічаються рідко. Окремі полив'яні вироби з характерним орнаментом сграфіто відомі в культурних шарах рубежу XIII—XIV ст. на Тепсені (Посідіма) (Майко 2008, с. 469, рис. 4: 1; Бочаров 2017, с. 434, рис. 26: 6), та в Судаку (Баранов 1983, с. 7, рис. 11: 4; 13) (рис. 13: 4) ¹. У комплексах останньої чверті XIII — початку XIV ст., наприклад, Азаку, де доля Кримської кераміки складає вже не менше 20—30 % імпорту, подібні вироби не відзначені. Складається таке враження, що ця майстерня існувала зовсім короткий проміжок часу десь наприкінці XIII, рубежі XIII—XIV ст., і її продукція не набула значного поширення на відміну, наприклад, від кераміки, прикрашеної концентричними колами та спіралями і «штампованою» кераміки з інших майстерень цього чи споріднених осередків, яка зустрічається досить часто і на значних відстанях від центрів її виробництва (Кравченко 1986, с. 78—79, рис. 31; Белинский, Масловский, 1998, с. 218, рис. 16: 4—5; Масловский, 2006а, с. 368—369, рис. 24; 2017, с. 472—473, рис. 4: 7—9; Козырь, Боровик 2017, с. 337—339, рис. 1: 2, 3; Ельников, Тихомолова 2017, с. 357—360; Юдин 2015, с. 214—226).

Хронологічна позиція складових гончарного комплексу поселення Бокаташ II визначається чисельними монетними знахідками ². Найбільш ранні відносяться до останньої чверті — кінця XIII ст. (понад півсотні, серед яких мідні анонімні монети 70—80-х рр. XIII ст.; срібні дирхеми Туга-Менгу 1280—1287 рр.; Тула-Буги 1287—1290 рр. та інші), найбільш пізні — до 60—80-х (?) рр. XIV ст. (наприклад, мідна монета трапезундського імператора Олексія III 1349—1390 рр.; анонімний пул карбування Сарая, 80-і рр. XIV ст.; пул Абдалаха (Азак?), 1362/63—1363/64 рр.) (Крамаровский,

Гукин 2007, с. 209—214). Виходячи з аналізу стратиграфії і нумізматичних матеріалів, автори розкопок виділяють 3 будівельні періоди для поселення і 2 головних періоди функціонування гончарного комплексу (Крамаровский, Гукин 2006, с. 29—30). На перший з них, що датується другою половиною — кінцем XIII — 1330-ми рр., припадає становлення і розквіт майстерень, що спеціалізуються на випуску широкого асортименту простого і полив'яного посуду. Другий період відноситься до кінця правління Джанібєка (1343—1357) — часу правління Тохтамиша (1375—1395) і характеризується припиненням випуску полив'яних виробів, скороченням асортименту іншої продукції і переходом на виготовлення «стандартизованого масового посуду, переважно кухонного» (Крамаровский, Гукин 2007, с. 23). Як відзначають дослідники пам'ятки «...напередодні періоду анархії 1357—1380 рр. гончарне виробництво на поселенні Бокаташ II занепадає» (Крамаровский, Гукин 2007, с. 23). На рубежі XIV—XV ст. ділянка, де розташовувалися майстерні, вже використовується під християнський некрополь (Крамаровский, Гукин 2004, с. 19, 43—47; 50; 2006, с. 24—25, 30—32; 2007, с. 21—23). Серед можливих причин занепаду називають пандемію чуми, що спалахнула в 1346 р., спричинивши запустіння регіону та регрес транзитної торгівлі (Крамаровский, Гукин 2006, с. 30) ³. Певну роль в цьому процесі могла відіграти і так звана «криза Тани» 1343—1347 рр., наслідками якої стала 3-літня осада Кафи татарами та 5-літня перерва в торгівлі італійців з «сарацинами» (Карпов 2016), в якій, як відомо, керамічна продукція осередків Південно-Східного Криму займала досить значне місце (див., напр. Масловский 2006а, с. 355—373; 2012а; 2017). Крім того негативним чинником могла стати наростаюча конкуренція з боку міських майстерень Солхату, Кафи чи Солдаї тощо. Доля ремісників Бокаташу в цьому історичному контексті залишається невідомою, а їх походження є досить цікавим питанням для подальших студій. Проте наразі майстерні Бокаташу залишаються одними з найбільш ранніх та найкраще досліджених серед відомих гончарних осередків Криму, де виготовлявся полив'яний посуд.

Окрім великих міських центрів з їх околицями, численні свідчення полив'яного виробництва, як вже згадувалося, зафіксовано на середньовічному городищі в приморському містечку Алушта та на території генуезької фортеці Чамбало в Балаклаві. Ці матеріали публікувалися раніше доволі докладно (Гинькут 2005, с. 495—512; 2014; Тесленко 2005, с. 324—348; Ginkut 2012; Teslenko, Waksman 2016), тому наведемо лише узагальнені дані.

3. Про роль чуми в занепаді монгольської держави взагалі див., напр. Шамільоглу 2001, с. 18—29.

1. На жаль, судацька знахідка не має чіткого археологічного контексту, зі звіту зрозуміло лише, що культурні нашарування, з яких вона походить, відносяться до початку «генуезького» періоду (Баранов 1983, с. 6—8). Слід відзначити, що об'єктів рубежу XIII—XIV ст. на території Криму поки що досліджено взагалі вкрай мало і є певні труднощі з визначенням специфіки речового комплексу цього часу. Тобто в подальшому, з появою нових даних, картина, безумовно, може дещо змінитися.
2. За період 2001—2005 рр. знайдено більше двох з половиною сотень монет, серед яких переважають джучидські монети карбування Криму / Солхату, зустрічаються монети Візантії, Болгарії, Ірану і Малої Азії (Крамаровский, Гукин 2004, с. 299—300; 2007, с. 210—214).

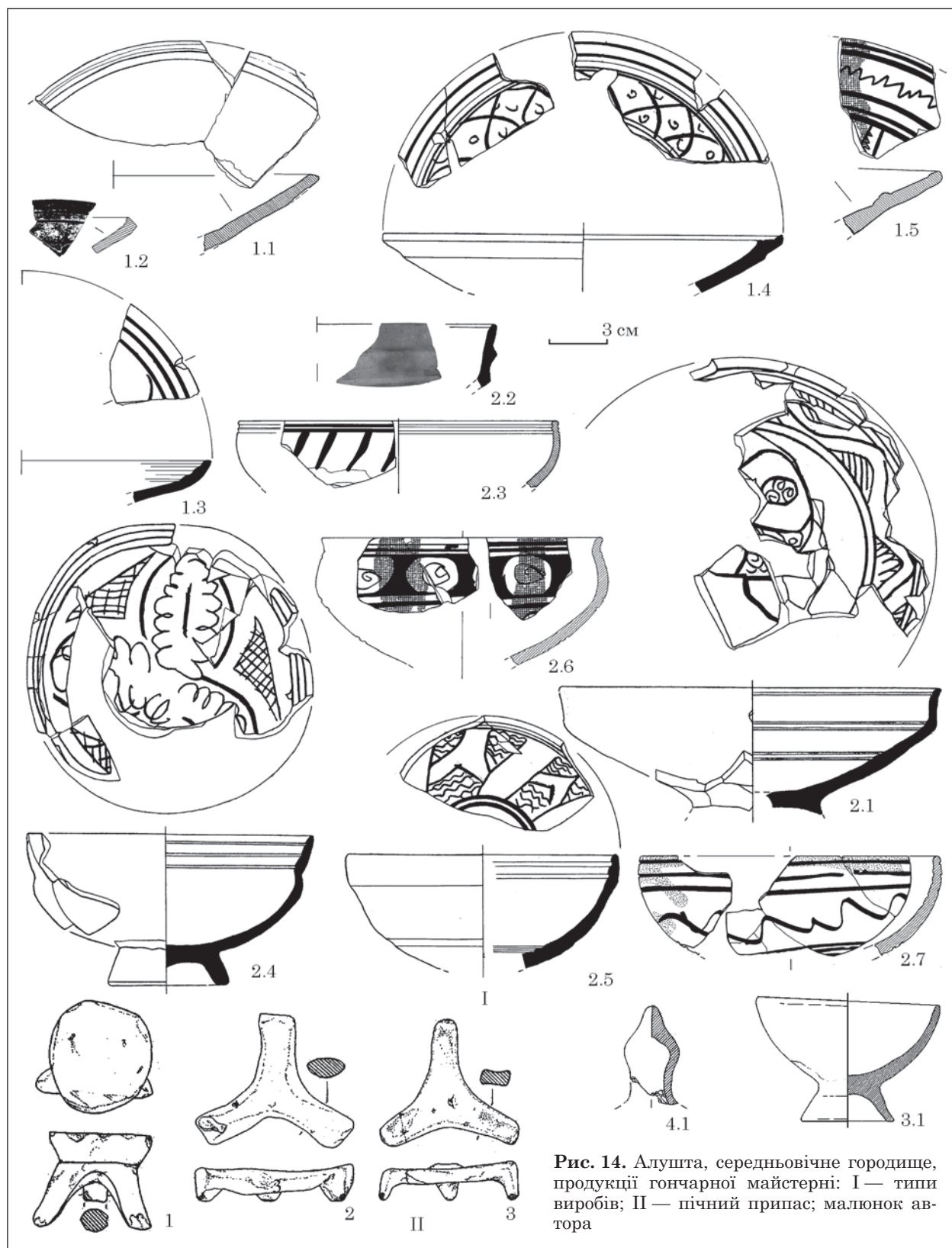

Рис. 14. Алушта, середньовічне городище, продукції гончарної майстерні: I — типи виробів; II — пічний припас; малюнок автора

В Алушті за 15 років археологічних досліджень (1981, 1984—1994, 1998—1999, 2009 рр., розкопки В. А. Сидоренко, В. Л. Мица, І. Б. Тесленко) було знайдено 36 цілих і фрагментованих триніжок, 351 уламок не покритих поливою заготовок не менше ніж від 81 посудини

відкритої форми на кільцевих піддонах¹ та однієї кришки (рис. 14; 15). За візуальними ознаками та за хімічним складом визначено також

1. Реконструйовано 3 цілі форми, 57 вінчиків, 13 верхніх частин корпусу з вінчиком, 8 денець.

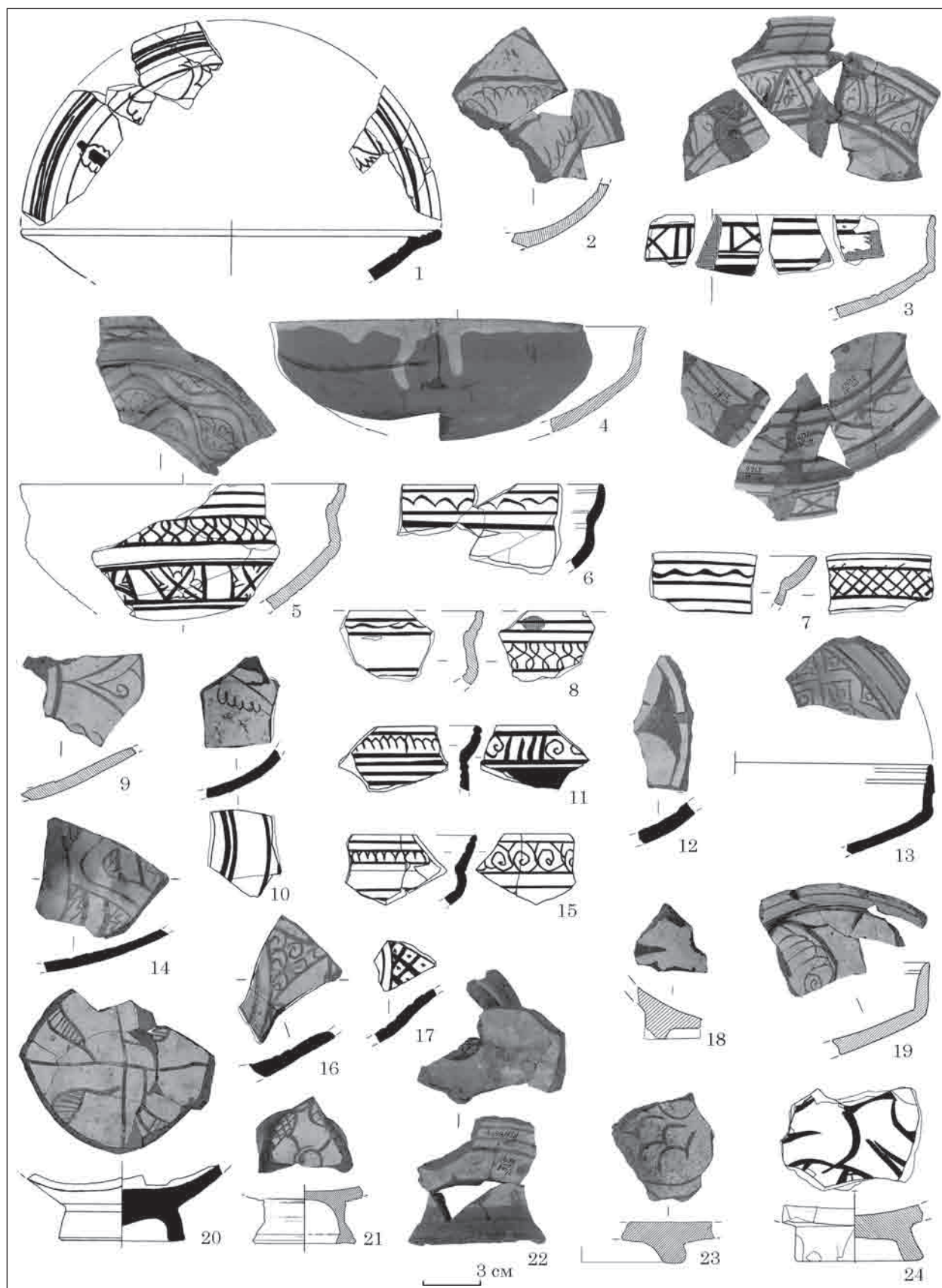

Рис. 15. Алушта, середньовічне городище, продукція гончарної майстерні: напівфабрикати; малюнок автора

близько 93 фрагментованих готових виробів, які могли бути продукцією цього центру, що походять як з розкопок в Алушті (65 одиниць),

так і з інших пам'яток Південного і Південно-Західного Криму (6 — з Фуни, 6 — з Ай-Тодору, 2 — з Верхньої Ореанди, 1 — з Чембало,

13 — з поселення на західному підніжжі г. Аю-Дар) (Teslenko, Waksman 2016; Тесленко 2016а, с. 141—142, рис. 6, цв. вст. 2: 1—5, 9; Тесленко и др. 2017, с. 205, цв. вст. 23; 24) (рис. 16).

Триніжки двох типів: 35 з них — це найбільш масові в Тавриці трипроменеві вироби з пірамідальними опорами (рис. 14: II, 2, 3) і одна — незвичайної форми, з монолітною

Рис. 16. Алушта, середньовічне городище, продукція гончарної майстерні: готові вироби

округлою площадкою і високими ніжками (рис. 14: П, 1). Судячи з етнографічних даних вона могла використовуватися як нижня підставка під перевернуту догори дном посудину (Джаббаров 1971, рис. 10: 6). Однак слідів контакту алуштинської триноги з полив'яними виробами (плям глазури на поверхні) не виявлено, тому не можна з упевненістю говорити про використання її у виробництві глазурованого посуду.

Для продукції майстерні властивий щільний черепок жовто-червоного або коричнево-червоного кольору на зламі, іноді з тонким коричневим шаром біля зовнішньої поверхні. У складі формувальної маси фіксується значна кількість дрібного та середнього піску, зерна жорстви щільного мінералу темно-коричневого або сіро-коричневого кольору дрібної і середньої фракції (довжиною до 0,3—0,4 см) (місцеві породи таврійської серії). В окремих випадках в тісті помітні також частки пухкого мінералу білого кольору, ймовірно, вапняку. Можливо, для виготовлення посудин використовувалися глинища з різним природним вмістом карбонату кальцію (CaCO_3). Всі вироби сформовані на гончарному крузі (етап РФК-7). Піддони виконані в техніці кільцевого наліпу, переважно конічної форми, декількох варіантів конфігурації профілю (Тесленко 2005, с. 328) (рис. 15: 20—24).

В асортименті виробів визначається не менш ніж 3 види посудин відкритої форми (тарілки, чаші та чашки), що в залежності від особливостей форми підрозділяються на 13 типів, та один тип кришок з округло-витягнутим наверхшам (рис. 14: І).

Оформлення поверхні посудин досить різноманітне. Зустрічаються як вироби без декору, тільки покриті глазур'ю по світлому ангобу, так і прикрашені в техніці монохромного або поліхромного (з додатковим підфарбуванням малюнку коричневими та зеленими фарбами) сграфіто, часом в поєднанні з резервом (рис. 15: 16). В одному випадку зафіксовано розпис білим ангобом у вигляді радіальних смуг, що розходяться від центральної плями (рис. 15: 18). Для гравіювання використовувалися інструменти з різною шириною робочої поверхні. В малюнках переважає поєднання широкої лінії, що показує ключові елементи або контур, з тонкою, що доповнює деталі зображення. Поверхня покривалася прозорою поливою зеленого, жовто-коричневого, світло-жовтого кольорів різної насиченості. На тарілках та неглибоких мисках основна увага приділялася орнаментації внутрішнього поля. Глибокі чаші часто прикрашалися ще й зовні (рис. 15: 16).

У побудові декоративних композицій застосовувалося концентричне, радіальне і вільне розташування складових малюнку, серед яких широкий спектр рослинних і геометричних мотивів, а також зображення птаха (голуба?)

(рис. 15: 23). Характерними для даної майстерні елементами декору були такі: концентричні крути та спіралі; медальйони в техніці резерву в центрі посудин; вузькі орнаментальні пояси вздовж контуру поля чи по бортам і корпусу глибоких посудин, часом з досить складним рослинно-геометричним наповненням із хвиль, меандрів, ромбів, напівпальмет, центричних спіралей, S-подібних фігур тощо; геометричні фігури, переважно трикутники і овали, заповнені лінійним чи сітчастим штрихуванням, маленькими одновитковими спіралями, рядами ламаних ліній, лусочками; пальмети, напівпальмети; трилисники і листки з хвилястим краєм, що розходилися від центру, заповнюючи все внутрішнє поле; комбінації з радіальних прямих та ламаних ліній та інші елементи (рис. 15: 16).

В цілому в орнаментації виробів алуштинської майстерні значне місце посідали традиції, притаманні кераміці візантійського кола. Оскільки найбільше аналогій орнаментальним мотивам вдалося знайти на Балканах, а саме на території сучасних Болгарії і Греції (Велико Тирново, Червен, Салоніки) та в західній Анатолії (Георгиева 1974; 1985; Йосифова 1982; Цветков 1989; François 1995, pl. 18: a; Vavyloupoulou-Charitonidou 1989, fig. 16—18; 21; 22; 41; Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 188, 205—210, 215—216; Böhlendorf-Arslan 2004; Waksman 2012), то цілком можливо припустити, що майстер, який організував виробництво художнього полив'яного посуду в Лусті, міг походити з якогось із цих регіонів. Проте його почин, як і у випадку з майстернею на Бокаташі, не прижився на місцевому ґрунті.

Період найбільш активної діяльності алуштинської гончарні визначено в межах близько другої третини XIV ст. Її продукція, судячи з географії знахідок, поступала, переважно, на локальні ринки, сягаючи Чембало на заході та Сугдеї на сході. Проте в незначній кількості вона потрапляла навіть за межі півострову (Teslenko, Waksman 2016).

Серед причин занепаду виробництва могли бути трагічні події в регіоні, наслідком яких стала тотальна пожежа, що знищила забудову на городищі не раніше середини 60-х рр. XIV ст. (Тесленко 2005, с. 332—333; Мьц 2009, с. 55—68), конкуренція з боку потужніших виробничих центрів Південно-Східного Криму, продукція яких заповнила місцеві й заморські ринки¹ (Масловский 2017; Тесленко 2017, с. 392—395; Тесленко и др. 2017, с. 201—205) тощо. Зрештою в комплексах XV ст. полив'яна кераміка з ознаками алуштинської групи вже не зустрічається.

1. Як відомо, після передачі Лусті (Алушти) разом з іншими приморськими поселеннями Генуї в 1380-х рр. на узбережжі Таврики встановлюється монополія Кафі на торгівлю.

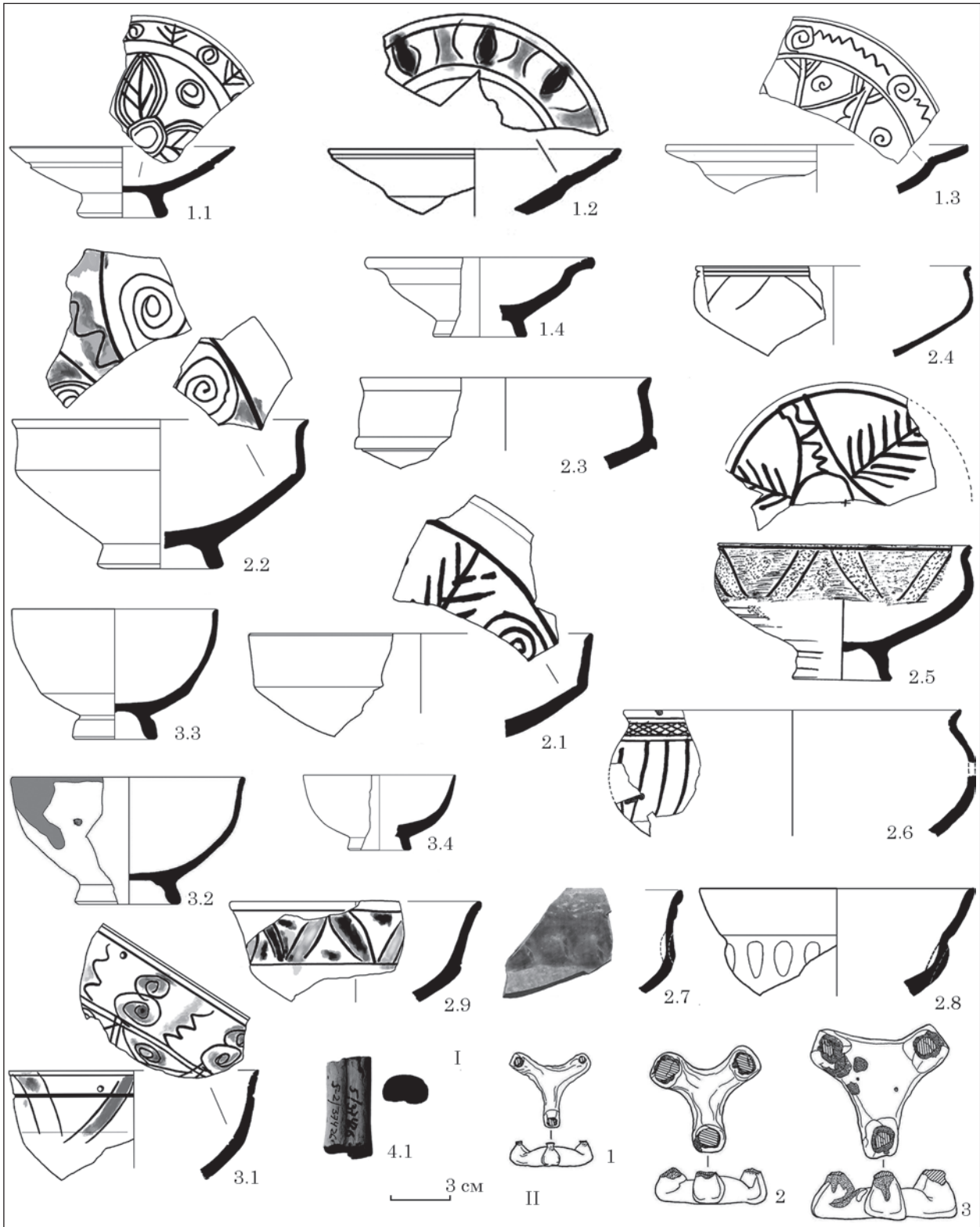

Рис. 17. Балаклава, фортеця Чембало, продукція гончарної майстерні: I — типи виробів; II — пічний припас; за: Гинькут 2014, рис. 2; 4—7; Ginkut 2012, fig. 2—5; Waksman, Ginkut 2015, fig. 1; малюнок автора

На території фортеці **Чембало** за період з 1999 по 2013 рр. (керівники розкопок М. О. Алексєєнко, С. В. Дьячков, С. Б. Адаксіна, В. Л. Миц) виявлені наступні свідчення виробництва полив'яної кераміки: пічний припас, брак, напівфабрикати, шматочки оплавленої глини.

Пічний припас складають невеликі одноманітні трипроменеві підставки з ніжками-шипками, найпоширенішого в Тавриці типу. Всього в колекції близько 40 цілих та фрагментованих виробів трьох стандартів розміру (Гинькут 2014, с. 313—314, рис. 2; 3) (рис. 17: II, 1—3).

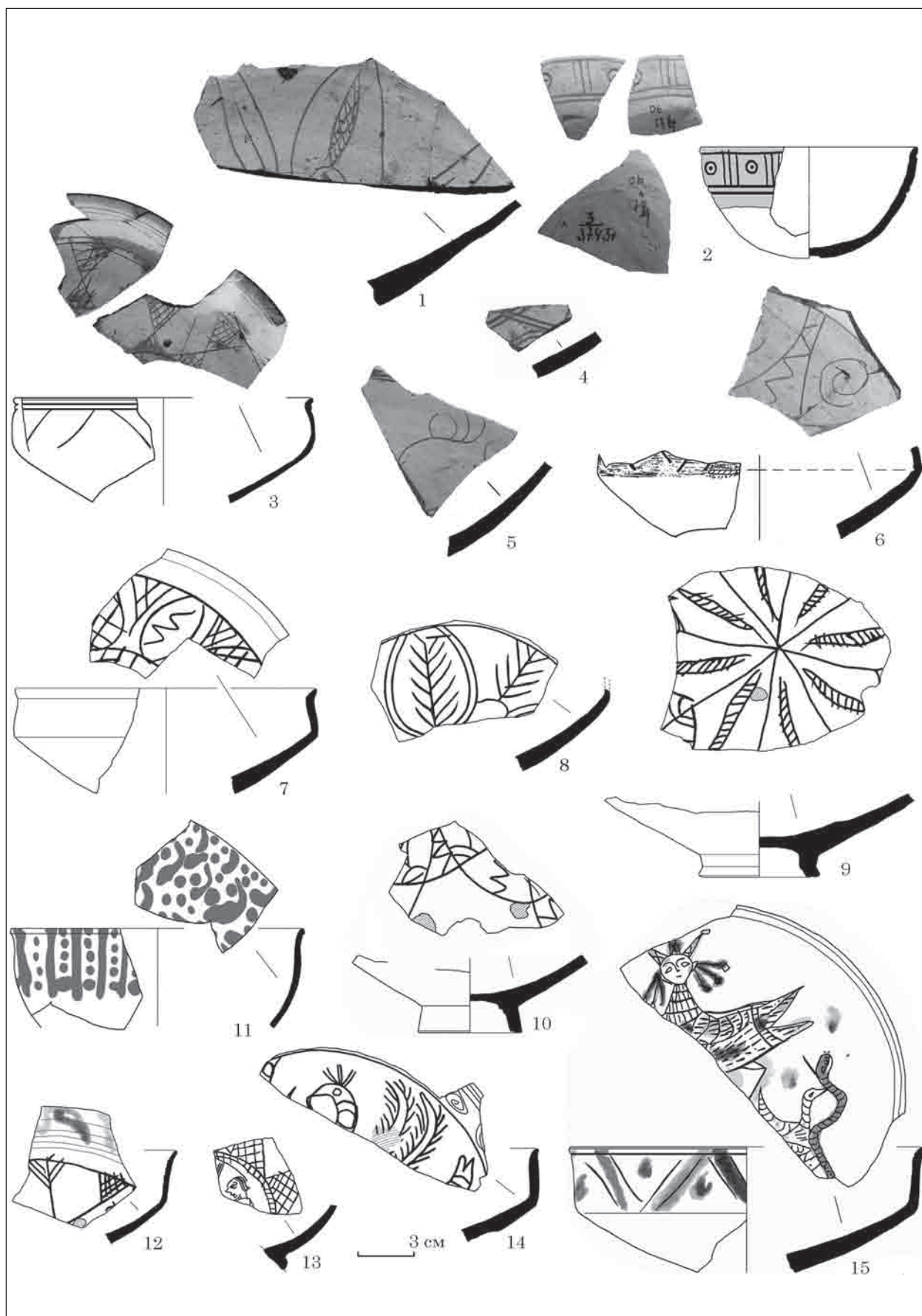

Рис. 18. Балаклава, фортеця Чембало, продукція гончарної майстерні: 1–6 — напівфабрикати; 7–15 — готові вироби; за: Гинькут 2014, рис. 2; 4–7; Адаксина и др. 2010, с. 22, 69, рис. 91; 92; Адаксина и др. 2012, с. 12, 14, 110, 113, рис. 67: 1; 71: 1; Ginkut 2012, fig. 2–5; Waksman, Ginkut 2015, fig. 1; малюнок автора

Заготовки під покриття поливою фрагментовані. Вони належать одному глеку і не менш ніж двом десяткам посудин відкритої форми. Крім того, з розкопок походить кілька десятків уламків та реконструйованих форм готових вкритих поливою виробів цієї майстерні (Ginkut 2012; Гинькут 2014).

Черепок їх щільний, на зламі червоного кольору з рожевим відтінком. Формувальні маси ретельно вимішані з крихтами шамоту і вапна. Посудини сформовані на гончарному крузі (етап РФК-7). Піддони виконані в техніці кільцевого наліпу, мають форму, близьку до циліндричної, або злегка розширені на конус з заокругленим чи сплющеним опорним краєм (рис. 17: I; 18). Наразі в асортименті налічується три види посудин відкритої форми (тарілки, чаші, чашки), що об'єднують не менш ніж 17 типів виробів (рис. 17: I).

Способи декоративного оформлення різноманітніші, ніж в алуштинській майстерні. Тут, окрім простого глазурування по світлому ангобному ґрунті, монохромного і поліхромного (з зеленою та коричневою розмалювкою) сграфіто, використовувалося рельєфне моделювання корпусу (рис. 17: I, тип 2.7, 2.8), частіше зустрічається розпис білим ангобом, виконаний в іншій манері (рис. 18: 11). Сграфіто наносилося як однозубим, так і тризубим тонкими різцями. Техніка резерву не відмічена (Гинькут 2014, с. 317—321).

Залежно від можливостей, що надавалися формою виробу, могла прикрашатися як його внутрішня, так і зовнішня поверхня. З середини застосовувалися концентрична і радіальна моделі розташування орнаменту. Серед поширених композиційних рішень слід відзначити складні розетки з серцевиною у вигляді концентричних кіл чи крупної спіралі та пелюстками з листя еліптичної чи перисто-розгалуженої форми (останні нагадують листя фінікрової пальми); комбінації із дуг, що утворювали 7 чи 8-променеві фігури; перехрестя з 4 ліній, увінчаних овальними листами на кінцях, що поділяли поле чаші на 8 секторів, та інші (рис. 17: I; 18: 1, 3, 4, 6—10, 12). Декоративні композиції доповнювалися ламаними лініями, видовженими овалами та трикутниками з лінійним чи сітчастим штрихуванням, центричними та видовженими спіралями. На внутрішньому полі посудин зрідка трапляються сюжетні сцени із зображенням птахів, людей та міфічних істот (рис. 18: 13—15). Зовні виробів відмічено лише прості орнаментальні пояси з прямих чи хвилястих ліній; горизонтальних зигзагів, утворених паралельними лініями чи мендалеподібними фігурами; вузьких смуг, заповнених сіточкою в поєднанні з вертикальними прямими (рис. 17: I; 18: 2, 3, 6, 13).

Декоративне оформлення полив'яної чембальської кераміки, як і інших майстерень, безсумнівно диктувалося певними модними тен-

денціями періоду в поєднанні з естетичними уподобаннями виконавців, які багато в чому мали бути обумовлені певними традиціями їх культурного середовища. На думку Н. В. Гинькут, в декорі та формах чембальської кераміки найпомітнішим є синтез візантійських (в варіаціях Балканського регіону) і закавказьких (територія Грузії, Вірменії) традицій, хоча відзначаються окремі елементи, властиві для мистецтва італійських і близькосхідних (Сирія, Кіпр) гончарів (Гинькут 2014, с. 317—321).

Виходячи з контексту більшості знахідок, Н. В. Гинькут визначає найбільш плідний період діяльності майстерні в Чембало — з кінця XIV ст. до 1430-х рр. Остаточне припинення виготовлення глазурованого посуду дослідниця пов'язує з захопленням фортеці османами в 1475 р. (2014, с. 322—323).

Ареал розповсюдження готової продукції майстерень Чембало також неширокий. Зустрічається вона безпосередньо на території фортеці та її найближчої округи, що свідчить про локальність виробництва та обслуговування переважно зони впливу консульства Чембало.

Таким чином, очевидно, що з шести відомих нині осередків виробництва полив'яної кераміки в Криму матеріали лише трьох майстерень з Алушти, фортеці Чембало і Бокаташу опубліковані детально і дозволяють скласти більш-менш повну уяву про їх продукцію.

Водночас результати розкопок з найбільших міст Криму періоду Джучидів — Солдаї, Солхату та Кафи, ще й досі здебільшого не введені до наукового обігу. Тому про масову продукцію їхніх керамічних майстерень можна судити здебільшого за непрямыми даними, виходячи з відомих технологічних характеристик виробів, на основі яких вони можуть бути виділені в керамічних колекціях.

ГРУПА ПІВДЕННО-СХІДНОГО КРИМУ (ПСК). ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Значного прогресу у виділенні полив'яної кераміки Південно-Східного Криму як компоненту речових комплексів пам'яток за межами півострова вдалося досягти завдяки застосуванню етно-археологічного підходу до обробки великих об'ємів кераміки, методологічні та методичні засади якого були сформульовані О. О. Бобринським наприкінці 1970-х рр. (Бобринский 1978). На початку 1990-х рр. його було втілено на практиці для аналізу середньовічної кераміки з Азаку І. В. Волковим. В основі цього підходу лежать техніко-технологічні характеристики гончарних виробів (склад формувальних мас, рівень навичок гончарів, техніка моделювання виробів тощо), за якими спочатку вони розподіляються на групи, що об'єднують продукцію однієї або споріднених майстерень, з подальшим розподілом на відді-

ли (за наявності або відсутності поливи), види (за морфологічними ознаками, пов'язаними з призначенням посудин) і типи (за комплексом стійких технологічних і морфологічних ознак та розмірів) (Волков 1992, с. 2; 2005, с. 131—133). На підставі матеріалів з розкопок Азаку І. В. Волков визначає специфічні технічні характеристики масової кримської кераміки, об'єднуючи її в групу Східного або Південно-Східного Криму (далі ПСК) з підгрупами Кафа, Солдая і Солхат, що розрізняються переважно за концентрацією шамоту в тісті і способами формування піддонів (Волков 1992, с. 9—10; 2005, с. 137). Тобто дослідник окреслює ключові ознаки для атрибуції продукції трьох великих гончарних осередків, які залишилися найменш вивченими в самому Криму.

Характеристики сировини та технології виготовлення виробів такі:

- пластичні однорідні формувальні глиняні маси без вмісту піску, здебільшого з домішками шамоту різної концентрації та природнім нестабільним вмістом жорсткості вапняку різних розмірів, яка, розширюючись під дією високих температур, спричиняла на поверхні кратероподібні вищербини;
- застосування швидкісного кругу для формування більшості виробів (на плоских денцях добре помітні сліди зрізання ниткою чи дротом, а всередині посудин закритої форми — сліди ротації);
- рівномірний окислювальний випал, що давав черепок від світлого червонувато-бежевого до насиченого жовто-червоного та коричнево-червоного кольору;
- прозора зелена, жовта, коричнева чи жовто-коричневого полива різних відтінків.

Проте подальший розподіл кераміки ПСК за майстернями, як вже відзначалося, досить умовний. На наш погляд, зараз більш-менш впевнено можна визначитися лише з двома великими підгрупами, які в майбутньому, з появою більш виразних критеріїв, можуть бути роздроблені детальніше.

Для однієї з них, що отримала назву «Солхат», властива значна концентрація крупних часток шамоту та вапняку в тісті, насичений червоно-помаранчевий чи коричнево-червоний колір випаленого черепка, більш інтенсивне забарвлення глазурі, збіг кольорових пігментів з контурами гравійованого малюнку на виробах з поліхромним декором, застосування техніки вирізання піддонів з монолітного дна посудин. Хоча останній показник не є стабільним (Масловський 2006а, с. 355—356; 2017, с. 456).

Відмінними рисами другої підгрупи, що має назву «Кафа», є менша концентрація шамоту дрібнішої фракції в тісті або й повна його відсутність, менш насичений жовто-червоний колір черепка, поверхня якого помітно світліша зламу, слабше забарвлені глазурі, розпливчасті плями розпису гравійованого орнамен-

ту та застосування техніки кільцевого наліпу при формуванні піддонів (Масловський 2006а, с. 356; 2017, с. 456—457).

Третя підгрупа — «Судак», яку виділяє І. В. Волков, а слідом за ним і А. М. Масловський (2006а, с. 356), не надто виразна, що відзначають і самі дослідники. Візуальні характеристики формувальних мас напівфабрикатів, які вдалося оглянути, практично такі самі як і в підгрупі «Солхат». Вони не мають якихось чітких відмінностей, принаймні помітних без спеціальних фізико-хімічних досліджень. Тому зараз розділити ці підгрупи досить складно.

Звичайно, за таких обставин достеменно визначити походження виробів навряд чи можливо. Тому створення окремих типологічних класифікацій для кожної з підгруп потребує подальших зусиль, так само як і розподіл кераміки за конкретними виробничими центрами. Тож нинішній рівень знань про гончарне виробництво в Південно-Східному Криму дозволяє лише дати узагальнюючі характеристики морфологічних та стилістичних ознак групи ПСК, означивши окремі спостереження щодо належності їх до окремих підгруп.

Проте, незважаючи на певні недоліки, запропонований І. В. Волковим метод поділу матеріалу набув широкого застосування в практиці азовських і кримських археологів, як найбільш результативний. Переважно за таким принципом полив'яна кераміка ПСК була виділена в речових комплексах кінця XIII—XIV і XV ст. Подоння, Поволжя, Північного Кавказу і Русі (Волков 1992, с. 9—12; 2007а, с. 36; 2007b, с. 27—31; 2016, с. 197, рис. 64; Белинский, Масловский 1998, с. 209—219; 2005, с. 160—177; Панина, Волков 2002, с. 90; Недашковский 2000, с. 105, рис. 28: 2, 4; Коваль 2002; 2010, с. 106, 109—134; Масловський 2006а, с. 355—388; 2007; 2012а; 2017; Пьянков 2007; Полубояринова 2008, с. 57—61, рис. 6, 7; ил. V, VI; Курочкина 2012; Кубанкин, Масловский 2013, с. 136—137; Бочаров, Масловский 2015; Юдин 2015; Арамарчук, Дмитриев 2017, с. 501—506, 507—510). Це в свою чергу сприяло збільшенню якісної інформації щодо її датування, видового і типологічного різноманіття та ареалу розповсюдження.

ОСОБЛИВОСТІ ХРОНОЛОГІЇ

В останні роки найбільш повний аналіз виробів групи ПСК та їх детальну хронологію в межах останньої третини XIII — кінця XIV ст. пропонує російський археолог А. М. Масловський за матеріалами з Азаку (2006а, с. 355—371; 2012а; 2017).

Узагальнюючі дослідження з цієї проблематики на матеріалах Криму поки що не побачили світ, незважаючи на те, що знахідок полив'яної кераміки накопичено вже досить багато. Розкопки різного масштабу велися на більш ніж

півсотні археологічних пам'яток півострову з залишками антропогенної активності часів Джучидської держави (Тесленко 2016b). Серед них є й комплекси з більш-менш визначеними датами, що утворюють декілька хронологічних груп. Розглянемо їх детальніше.

1. 1260—1270-ті рр. — остання чверть XIII ст.

Культурні залишки з шарами масштабної пожежі, що відбулася не раніше 1250—1260-х рр. та призвела до знищення цілих міст, зафіксовано в Херсонесі, Ескі-Кермені, Баклі, Алушті та інших середньовічних населених пунктах (Айбабин 1991, с. 49; 2014, с. 223; Мыц 2015; 2016; Золотарев, Коробков, Ушаков 1998; Голофаст, Рыжов 2003; Голофаст 2008; 2009; Ушаков 2005; Паршина 2015 та ін.). З приводу точної дати цих подій науковці все ще не дійшли єдиної думки (історіогр. див. Мыц 2016). Однак, введені на сьогодні до наукового обігу супровідні нумізматичні знахідки не виходять за межі 1250—1260-х рр. (Алексеев 1996). Серед причин катастрофи називають походи Ногая 1278 чи 1299 рр. (Мыц 2016, с. 96—97), але переконуючих доказів на користь тієї чи іншої версії поки що замало. З нашарувань, пов'язаних з пожежею, походить велика кількість різноманітних гончарних виробів, які дозволяють скласти доволі повну уяву про керамічне начиння домашніх господарств Таврики близько середини — останньої третини XIII ст.

Крім того, яскравою пам'яткою для вивчення матеріальної культури 60—70-х рр. XIII ст. є вантаж торговельного корабля з бухти навпроти селища Новий Світ поблизу Судака. Рештки судна понад 10 років (1999—2013) досліджувалися підводно-археологічною експедицією Київського національного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом С. М. Зеленко (Зеленко 1999; 2008, с. 126—167)¹. Встановлено, що корабель загинув в результаті катастрофи, яка супроводжувалася пожежею (Зеленко 1999; 2008, с. 126—167; Waksman et al. 2009 та ін.). Хронологічна позиція комплексу визначається трьома з половиною десятками монет трапезундського імператора Мануїла I Комніна (1238—1263) 1260-х рр. випуску (Дергачева, Зеленко 2008). Дослідники пам'ятки пов'язують залишки цього корабля зі згаданою в письмових джерелах пізанською галерою, спаленою в сутичці з генуезцями 14 серпня 1277 р. на очах у жителів Солдаї (Зеленко 2008, с. 142—143). Як би там не було, нижня дата аварії — не раніше початку 60-х рр. XIII ст.

1. Пам'ятка вперше задокументована експедицією ІА УРСР під керівництвом П. М. Шульца в 1957—1958 рр., проте довгий час залишалася без належної уваги фахівців, які проводили тут лише епізодичні розвідки. До початку охоронних розкопок в 1999 р. залишки корабельної аварії регулярно піддавалися розоренню любителями дайвінгу (Зеленко 1999).

З розкопок корабля зібрана численна колекція різноманітних керамічних виробів (великої і середньогабаритної тари, кухонного та столового посуду), що походять з різних куточків Середземномор'я і Причорномор'я (Іспанія, Італія, Егейський регіон, Левант, Кіпр, Мала Азія та ін.). Вона не має аналогів ні в одному з надійно датованих наземних комплексів (див., напр. Зеленко 1999; 2008, с. 126—167; Waksman et al. 2009; Waksman, Teslenko 2010; Тимошенко, Зеленко 2012; Морозова, Зеленко 2012; Зеленко, Морозова 2012; Zelenko, Morozova 2010; Morozova et al. 2013).

Унікальність об'єкту полягає ще і в тому, що тут, у вантажі одного судна, присутні групи полив'яного посуду, які на наземних пам'ятках, зазвичай, разом не зустрічаються і переважно відносяться дослідниками до різних хронологічних періодів. Можливо, на цьому кораблі перевозили одні з останніх партій кераміки і посудини з особистого майна команди, виробництва яких чи поставки в Чорноморський регіон незабаром припинилися (наприклад, візантійські Glazed White Ware IV (GWW IV); «Zeuxippus Ware ss», «Port Saint Simeon Ware», «Seldjuk Ware» та ін.), спільно з одними з перших партій посуду, масове виготовлення якого на експорт щойно почалося (група «Новий Світ», далі — «НС»² і глеки з розписом вертикальними смугами білого ангобу) (Waksman et al. 2009; Morozova et al. 2013; Waksman, Teslenko 2010). Комплекс має значну цінність в плані вивчення і синхронізації імпортного посуду різних груп. Проте в цілому він справляє враження дещо молодшого ніж керамічні колекції з шарів пожежі другої половини XIII ст. наземних пам'яток Таврики.

Для розуміння відносної хронології керамічних комплексів другої половини XIII ст. цікавими є результати розкопок в портовій частині Сугдеї.

Тут в одній з садиб досліджено шар пожежі, який містив набір кераміки, близький до комплексів з шарами руйнування не раніше 1250—1260-х рр., що згадувалися вище (Майко 2013b)³, а також заповнення двох піфосних ям,

2. Це кераміка сграфіто з концентричними колами і спіралями («Sgraffito with Concentric Circles» [SCC]), що належить до «Zeuxippus Ware Family» (ZWF). SCC виготовлялася в багатьох великих і малих майстернях від Північної Італії і Егейського регіону до Криму, включаючи Західну Анатолію, Центральну Грецію і Балкани. Продукція однієї з великих майстерень, місце розташування якої ще не встановлено, складала головний вантаж корабля, залишки якого досліджені біля смт. Новий Світ, від чого й одержала умовну назву група «НС» («Novy Svet Ware» [NS]) (Waksman, Teslenko 2010).

3. У випадку з Судаком автор публікації датує загибель садиби в портовій частині міста ранішим часом — першою половиною (1230-х рр.) XIII ст., гіпотетично співвідносячи його або з захоплен-

засипаних при подальшому переплануванні цієї ділянки, з іншим складом керамічних артефактів (Майко 2013а).

Серед полив'яного посуду з ям абсолютно переважають вироби «візантійського кола» з концентричними кільцями і спіралями, подібні до групи «НС» (Майко 2013а, рис. 3; 4). Імпортна амфорна тара тут представлена виключно виробами типу IV за Н. Гюнсенін (або «Трапезундська група» за І. В. Волковим) (Майко 2013а, рис. 2). Подібне поєднання імпорту наближає цей комплекс до керамічного ансамблю з поселення Кабарді в Приазов'ї (Волков 2005) і об'єктів Азаку часів заснування міста (Масловський 2006b, с. 257—293). Перший з них, на підставі змін технології виробництва двох груп імпортованих амфор і аналізу відомих політичних подій, І. В. Волков датує 1240—1260-ми рр. з 1261 р. як кінцевою датою існування поселення (Волков 2005, с. 130). А. М. Масловський аргументовано пропонує не обмежувати верхню дату Кабарді та аналогічних комплексів Азаку 1261 р., лишаючи для неї більш широкий діапазон в межах 1260-х рр. або другої половини третьої чверті XIII ст. (Масловський 2006b, с. 290—292). На наш погляд це є більш доцільним, тому що суб'єктивні уявлення про вплив певної політичної ситуації на долю конкретного поселення не завжди можуть збігатися з дійсністю. Прив'язки до будь-яких подій без вагомих аргументів досить умовні, що в принципі не заперечує і сам І. В. Волков.

У випадку з ямами в портовій частині Сугдеї, *terminus post quem* їх заповнення уточнюється знахідками монет: трьох пулів карбування Солхата 1260-х і 1270-х рр. Два з них мають зображення стременоподібної тамги (Майко 2013а), що з'являється на джучидських монетах не раніше 665 р. х. (1266 р.) (Гончаров 2011). Ймовірно, цей же хронологічний репер може бути визначений як *terminus ante quem* для попереднього шару пожежі. При цьому обидва комплекси яскраво демонструють фінальний і

ням Сугдеї «золотоординськими військами», або з наслідками «походу сельджукського полководця Кай-Кубада І» (Майко 2013b, с. 77). Головним аргументом для такої ранньої дати служить відсутність серед полив'яних виробів знахідок кераміки «умовно пов'язаної з виробництвом Нікеї», під якою, ймовірно, мається на увазі одна з груп великої родини «Zeuxippos Influence Ware», з концентричними колами і спіралями в декорі (можливо, група «НС»), що набула поширення з останньої третини XIII ст. Однак, в синхронних шарах пожежі інших пам'яток вона також поки що не знайдена. Водночас в судачькому комплексі відсутні вироби, характерні для кінця XII — першої половини XIII ст., наприклад, «Middle Byzantine Production» з Егейського регіону (принаймні автор публікації про них у даному контексті не згадує), що може свідчити на користь формування комплексу вже після того, як ці предмети зникають з ринку.

початковий етапи великих змін в складі керамічного імпорту, що відбулися, очевидно, десь на проміжку 1260—1270-х рр.

Цікаво, що серед кераміки з об'єктів, досліджених в Криму, вироби групи ПСК не згадуються взагалі, що цілком зрозуміло для вантажу іноземного судна, але дещо дивно для наземних пам'яток, особливо для керамічного комплексу з піфосних ям в портовій частині Сугдеї. Судячи з масового матеріалу, ями практично синхронні поселенню Кабарді та раннім комплексам Азаку, де окремі уламки стінок кримської кераміки вже трапляються¹ (Волков 2005, с. 137; Масловський 2006b, с. 284—285).

2. Остання чверть XIII — початок XIV ст.

Дані про особливості керамічного ансамблю цього хронологічного етапу було отримано з верхніх горизонтів середньовічного селища на південно-східному схилі г. Сюрюю-Кая (Тепсень), відомого під назвою Посідіма (Бочаров 2007; 2017; Майко 2008). В культурних шарах, що співвідносяться з цим населеним пунктом, більшість знахідок полив'яної кераміки (близько 60 %) становлять імпортовані вироби так званої групи «Візантія», велика частка яких по візуальним характеристикам подібна до групи «НС», а близько 40 % — вироби місцевого виробництва, імовірно з Солхату і його околиці. Деякі предмети, як вже згадувалося, знаходять близькі аналогії в продукції гончарних майстерень поселення Бокаташ II другої половини — кінця XIII ст. Серед них, наприклад, чаша зі специфічним орнаментом сграфіто у вигляді спіралеподібних стрічок, заповнених крапками (Майко 2008, рис. 4: 1; Бочаров 2017, рис. 26: 6; аналогії див. Крамаровський, Гукин 2006, табл. 20: 3; 34: 4; 37: 4; 145; 155: 1—2; 157), а також фрагмент стінки глечика зі «штампованим» орнаментом (Майко 2008, рис. 8: 3), деталі якого аналогічні малюнку, вирізаному на матриці, знайденій на Бокаташі (Крамаровський, Гукин 2004, с. 294, табл. 111). В одному екземплярі присутнє блюдо сельджуцької групи («Seldjuk Ware») малоазійського імпорту (Майко 2008, рис. 8: 2), відомої в Криму в шарах пожежі другої половини XIII ст. та серед вантажу новосвітського корабля². Дату комплексів уточнюють знахідки шести монет, п'ять з яких визначені як анонімні пули кримської

1. На поселенні Кабарді — це 3 уламки глека групи ПСК в нижній частині заповнення однієї з ям (Волков 2005, с. 137), в Азаку — це 11 уламків (1 %) від неполив'яних (6) і полив'яних (5) посудин. Серед останніх — 3 стінки чаш і 2 стінки посудин закритої форми (Масловський 2006b, с. 284, 286).

2. Сам автор публікації помилково співвідносить його з більш пізньої групою візантійського імпорту («Elaborate Incised Ware»), що набула поширення у другій половині XIV ст. (Майко 2008, с. 474), відповідно омолоджуючи весь комплекс в цілому, що не відповідає дійсності.

чеканки 1276 (2), 1291 (1) pp., та кінця XIII — початку XIV ст. (2) (Бочаров 2017, с. 441—442). Отже наразі це одна з небагатьох досліджених пам'яток півострова з об'єктами останньої чверті XIII — початку XIV ст., де можна спостерігати продукцію майстерень Південно-Східного Криму початкового етапу їх діяльності в поєднанні з усе ще масовим імпортом кераміки візантійського кола. Хоча належність деяких предметів до вказаного хронологічного періоду викликає сумніви (див. Бочаров 2017, рис. 12: 1; 25: 21; 32), які можуть бути розвіяні лише при більш чіткому визначенні контексту знахідок.

До цього ж періоду (остання чверть XIII ст. — 1330-ті pp.) відносяться об'єкти нижнього стратиграфічного горизонту поселення Бокаташ II: горн 8 з двома ямами-глинниками, горни 4 (?), 9, 10, 12, 17, 18, напівземлянки 1 і 2, тандири 2—4, господарські ями 7, 10, 11, 14, 22 першого та другого будівельних періодів на розкопці XXII; горни 1—3, 10, 12, тандир 1, господарські ями 1, 2, 4; напівземлянка 1, що належать до першого будівельного періоду на розкопці XXIII (Крамаровский, Гукин, 2004, с. 17—19, 37—41, 48—51; 2006, с. 13—16, 22—24, 27—30; 2007, с. 11—17, 22—23). Проте, на жаль, керамічні знахідки з них опубліковані частково, без детальної характеристики технологічних особливостей і не завжди чітко співвіднесені з дослідженими об'єктами.

3. Перша половина — друга чверть XIV ст. — 1360-ті pp.

Об'єкти, нижня дата яких визначається не пізніше другої чверті XIV ст., з шарами пожежі і руйнувань близько середини чи 60-х pp. XIV ст., зафіксовані в Південно-Західному, Південному та Південно-Східному Криму.

У Херсонесі — це забудова в портовій частині міста. Серед досліджених об'єктів особливо слід відзначити один двоповерховий будинок з 4-х приміщень та залишки ще двох будівель з 5 приміщеннями (51—53; 47, 48). В шарах руйнування знайдено монети Тохти (1290—1313), Узбека (1313—1339), Джанібека (1339—1357). Керамічні матеріали опубліковано декілька разів (Романчук 1997, с. 280—218, рис. 2—10; 1999, с. 187—201, рис. 1—9; 2000, рис. 112—120; 2003а, с. 189—191, 205, табл. 2: 9; 41: 138; 46: 154; 56: 190; 71: 224; 74: 230, 231; 97: 287; 136: 370; 210—211; 214: А7; 215: А11; 2003б) ¹.

1. Щоправда інформація в різних публікаціях дещо відрізняється. Наприклад, в одному і тому ж комплексі з 4 приміщень у статті 1997 р. вказано 10 неполив'яних і 10 полив'яних червоноглиняних глеків, 15 полив'яних посудин відкритої форми (Романчук 1997, с. 281); у каталозі (Романчук 2003а, с. 189) — 10 глечиків і 15 мисок покритих глазур'ю, 6 «невеликого розміру чашок», 15 посудин «без глазурованого покриття» (Романчук 1997, с. 280—218, рис. 2—10; 2003а, с. 189—191, табл. 210—211).

А. М. Масловський, звертаючись до матеріалів з «шарів пожежі XIV ст.» в Херсоні, вказує на значний відсоток серед них полив'яної кераміки, характерної для археологічних комплексів Азаку 1330-х pp. — першої половини XIV ст. Дослідник виключає датування шару пожежі 1395—1396 pp., як це пропонує в одній з публікацій А. І. Романчук (Романчук 2000, с. 185), та висловлює сумніви з приводу хронологічної гомогенності представленого в публікаціях Али Іллівні набору кераміки (Масловський 2017, с. 476). Дійсно, про детальну хронологію періодів існування будівель та відносну хронологію матеріалів з них у випадку з садибами Херсону здебільшого судити складно, оскільки стратиграфічні розрізи в публікаціях не відображені, детальний аналіз матеріалів за шарами відсутній. Часом, на жаль, дослідниця й сама не може визначитися, з яких контекстів походять окремі артефакти, наводячи в різних публікаціях суперечливі відомості про них (див., напр. Романчук 2000, рис. 110; 2003а, с. 103—104, табл. 91, 93 та ін.). Тому до цих матеріалів слід ставитися критично і перевіряти їх хронологічну позицію за надійно датованими аналогіями.

У середньовічній Лусті (Алушті) до вказаного періоду належать залишки декількох садіб з 18 житлово-господарськими приміщеннями (№ 64, 65, 80; 35, 42, 42а, 42б; 38—41; 88, 93, 94; 89, 90, 92; 95), а також культурні відкладення нижніх горизонтів заповнення ще 10 приміщень інших будівель (№ 15, 13; 66, 66а, 82; 79). Комплекси датуються знахідками монет Узбека (1313—1339) з надкарбуванням другої половини XIV ст. і золотоординською монетою 1350—1361 pp. (Тесленко 2005, с. 332; 2017). Матеріали однієї з садіб, що збереглася найкраще, опубліковано повністю (Тесленко 2017), інші — було вивчено в музейних колекціях Алуштинського краєзнавчого музею (АФ ЦМТ) та ще не введено повною мірою до наукового обігу.

На підставі аналізу археологічних, нумізматичних та письмових джерел, В. Л. Миц датує чергове розорення Херсону, Лусті та деяких інших населених пунктів Гірської Таврики 1360-ми pp., співвідносячи його, переважно, з походами темника Мамай (Мыц 2009, с. 42—43, 47—68; 2015). Цей рубіж поки що очевидний не для всіх населених пунктів. Однак, принаймні про синхронність трагічних подій в Херсоні та Лусті для деяких об'єктів свідчать окремі повні аналогії серед керамічних виробів з шарів пожежі та руйнувань (див., напр. Романчук 2003а, с. 64, табл. 45: 152; 46: 153; Тесленко 2017, рис. 8: 4; 10: 4; 14: 3, 2).

На південному сході півострову хронологічно близькі об'єкти розкопувалися в середньовічній Сугдеї, на ділянці генуезького оборонного муру (куртина XIV). Тут досліджено залишки двоповерхової кам'яної будівлі з трьох приміщень,

що передувала спорудженню куртин. Період руйнації споруди датується монетами другої половини XIV ст. (Баранов 2004, с. 528—529). На думку І. А. Баранова, вона припинила існування близько середини 1360-х рр. Дослідник пов'язує цю подію із захопленням міста генуезцями в 1365 р. (Баранов 1988, с. 81—88; 2004, с. 529). Матеріали розкопок, включаючи значну частину керамічних колекцій, введені до наукового обігу (Баранов 2004)¹, що надає змогу використовувати їх для подальших досліджень, хоча проблема якості фіксації та гомогенності опублікованих комплексів тут, як і у випадку з Херсоном, також залишається актуальною (див., напр. Мыц 2007, с. 89). Крім того, в статті 2004 р. вказано, що з подіями 1365 р. слід співвіднести руйнування ще декількох об'єктів середньовічного міста: «ремісничої майстерні» і «торгової лавки» на ділянці Головних воріт фортеці, а також будівель, що передували генуезькому храму Діви Марії (Баранов 2004, с. 529). Проте дані, наведені в попередніх працях, децю суперечать подібним твердженням. І. А. Баранов в статті 1991 р. відзначає, що нижній хронологічний рубіж перших двох об'єктів визначається знахідкою в шарі будівельного сміття мідної монети Мануїла I Комніна (1143—1180), а верхній — часом спорудження східної надворітної вежі, тобто 1381 р. Крім того, на підлозі житла знайдено 4 мідні монети кінця XIII — першої пол. XIV ст., карбовані в місті Крим, а в «будинку ремісника» і «лавці» — кілька десятків мідних і срібних джучидських монет, найбільш пізня з яких карбування Токтамиша не раніше 1377 р. (Баранов 1991, с. 112, 119). Такі суперечливі відомості не дозволяють повноцінно використовувати отримані матеріали для хронологічних побудов, і датування кераміки стає можливим тільки на підставі аналогій.

4. 1340-і рр. — остання чверть (?) XIV ст.

У такому хронологічному діапазоні датується третій будівельний період поселення Бока-таш II: наземні будівлі 1—7, горни 1—3, 5, 7, 11, 13—15; кам'яні загородки 1—3, тандити 1, 5, декілька господарських ям на розкопі XXII (Крамаровский, Гукин 2004, с. 7—51; 2006, с. 22—24, 29—30; 2007, с. 20—21).

5. Об'єкти з нижньою датою близько 1340-х рр.

Так датуються найбільш ранні архітектурно-археологічні комплекси, пов'язані з початковим періодом існування лігурійської факторії Чембало, заснованої в 1345 р. (Адаксина, Мыц 2015, с. 15). Проте через активну антропогенну діяльність в наступні часи, стратифіковані залишки початкового етапу забудови віділіли лише на незначних ділянках, а пов'язані з ним знахідки часто перевідкладені. Тому запро-

понувати детальну відносну хронологію артефактів середини — другої половини XIV ст. на основі доступних для ознайомлення матеріалів з розкопок фортеці наразі складно. Однак, в цілому, очевидно, що інтенсивне накопичення тут антропогенних залишків відноситься до часів не раніше кінця другої чверті XIV ст., що уможливило визначення нижньої дати знайдених тут артефактів.

6. 1350—1380-ті рр. — перша чверть XV ст.

У цьому діапазоні визначається хронологічна позиція найбільшої кількості культурних залишків джучидського часу, досліджених на різних пам'ятках Криму.

Серед них окремі об'єкти **середньовічної Кафи**, а саме 2 ями і руїни двох будівель в районі Лікарняного провулку, а також залишки вже згадуваної гончарної майстерні з горном для випалу полив'яної кераміки (Сазанов, Иващенко 1994; 1995, с. 118—119).

На жаль в публікаціях відсутні креслення стратиграфії і планів досліджених ділянок, а також ілюстрації до переважної більшості керамічних знахідок, що не дозволяє повною мірою оцінити достовірність стратиграфічних спостережень авторів і скласти вичерпне уявлення про кераміку з конкретних шарів. Опубліковано лише 3 реконструйованих і 4 фрагментованих полив'яних чаші різного походження з заповнення ями 1 з монетами 1350—1360-х рр. (розкопки 1992 р.) (Сазанов, Иващенко 1994, с. 179—186, рис. 1—3).

Поселення в заплаві р. Байбуги: досліджено залишки 4 садиб, що загинули в пожежі, пов'язані з ними 5 тандирів, 3 господарських ями, водостік та вимощений каменем двір, верхня дата існування яких за монетними знахідками окреслюється 1380-ми роками (Айбабінна 1998, с. 7—12, рис. 1; 2; 2005, с. 229—246, рис. 7—11). А. М. Масловський на підставі знахідки однієї тарілки з лінійно-хвилястим орнаментом відносить нижню дату поселення до першої чверті XIV ст. (Масловский 2017, с. 468), але відсутність керамічного імпорту цього часу та комплекс інших артефактів не надають достатньо доказів на користь цього припущення. Знахідка дирхема Узбека 1313/14 р. також досить слабкий аргумент для зістарювання пам'ятки. Як відомо, срібні монети могли бути в обігу значний час. Натомість анонімний пул 1384 р. чекану Сарая ал-Джадид дозволяє визначитися з заключним періодом існування поселення, якому, ймовірно, синхронна більшість знайдених тут керамічних виробів.

Золотоординське поселення Кринички II в 3 км на північний схід від Старого Криму, поряд з с. Кринички, в степовій зоні, що прилягає до гірського кряжу Агармиш. Тут, на площі 375 кв. м, виявлені архітектурно-археологічні комплекси — 4 житла (2 наземних і 2 напівземлянки), 5 господарчих споруд (1 — наземна, 4 напівземлянки), 14 тандирів, 1 піч,

1. Керамічні знахідки вдалося оглянути в фондах музею «Судацька фортеця».

24 господарських ями, 4 кам'яні і 2 сирцеві вимости, що співвідносяться з трьома будівельними періодами. Проте детальна хронологія їх за наведеними даними неможлива (Крамаровський, Гукин 2002). Спираючись на нумізматичні матеріали (56 монет), автори розкопок датують існування поселення в цілому в рамках другої половини XIII — початку XV ст., припускаючи (на підставі наявності «пізніх люстрових посудин»), що поселення могло функціонувати до кінця XV ст. (Крамаровський, Гукин 2002, с. 9—32).

На наш погляд запропоновані хронологічні рамки можна звузити на наступних підставах. Найбільш рання монета другої половини XIII ст., на яку спиралися дослідники у визначенні нижньої дати, походить з комплексу третього будівельного періоду, де знайдено ще 9 монет 1350-х рр. і другої половини XIV ст. (Крамаровський, Гукин 2002, с. 121—140). Тобто в даному випадку вона є «раритетом», який не може бути повноцінно використаний для хронології культурних шарів пам'ятки в цілому. Крім того, серед полив'яної кераміки з нашарувань навіть першого будівельного періоду відсутні вироби, які можна було б впевнено віднести до кінця XIII — першої чверті XIV ст. У той же час «пізні люстрові посудини» (Крамаровський, Гукин 2002, с. 64, табл. 22: 1, 104; 2: 5), на датуванні яких базується верхня хронологічна межа поселення, при детальному огляді виявилися продукцією іспано-мавританських гончарів Валенсії, яку об'єднують в групу «Pula». Як відомо, хронологічна позиція групи обмежується переважно 1330 і 1380 або 1420 рр. (Тесленко 2004, с. 473—474). До того ж наймолодшою нумізматичною знахідкою на пам'ятці є єдина мідна монета з генуезьким надкарбуванням першої чверті XV ст., що знайдена в дерновому шарі (Крамаровський, Гукин 2002, с. 91). Основна ж маса нумізматичного матеріалу з культурних відкладень, пов'язаних з житлово-господарськими спорудами, відноситься до 1350—1380-х рр. (Крамаровський, Гукин 2002, с. 33, 91, 140). Найімовірніше цим проміжком визначається період найбільш інтенсивного накопичення тут антропогенних залишків. Таким чином, найбільш активна фаза життєдіяльності на поселенні, очевидно, припадає на 1350—80-ті роки XIV ст. Цим же часом може бути датована і основна маса знахідок кераміки. Остаточний занепад життєдіяльності тут відбувається, очевидно, не пізніше 1420-х років.

Двоапсидний храм з некрополем поблизу фортеці Фуна. Період зведення споруди датується монетою карбування Хаджи-Тархана 1381 р., що була знайдена в забутовці північно-західної стіни (Айбабина 1991, с. 195). З нижнього ярусу одної з найбільш ранніх могил (№ 4) походить полив'яна чаша з рельєф-

ним моделюванням корпусу (Айбабина 1991, с. 201—202, рис. 8: 2).

Житлово-господарські комплекси, що передували появі фортеці Фуна. Це залишки кам'яних будівель на східному схилі скелі Кельсенин-Хаяси, під східними оборонними рубежами феодоритської фортеці (приміщення VII, VIII, XXIII—XXVIII), верхня дата яких визначена 1423 р. — часом спорудження фортечних мурів (Кирилко 2005а, с. 35—81). Керамічні матеріали з комплексів детально проаналізовані в одній з публікацій автора (Тесленко 2016а).

7. Археологічні об'єкти наступного етапу — 1420-х рр. — третьої чверті XV ст. з представницькими керамічними колекціями досліджені на території Криму в значній кількості, що дозволяє без особливих труднощів відокремити їх від більш ранніх комплексів (Тесленко 2010; 2012; Teslenko 2015).

Отже, підсумовуючи огляд хронології археологічних об'єктів, відзначимо, що матеріали епохи Джучидів з розкопок кримських пам'яток, доступні для дослідження, представлені нерівномірно. Найбільш чисельні колекції першого хронологічного періоду та середини — другої половини XIV ст. Проте серед останніх практично відсутні об'єкти короткого періоду існування, що є визначальним при побудові детальних хронологічних схем за археологічними матеріалами. Крім того, хронологічна гомогенність деяких комплексів викликає серйозні сумніви (див., напр. Мыц 2007, с. 88—89; 2009, с. 47—49; 2015; Масловський 2017, с. 457—458, 476). Водночас значна кількість знахідок керамічних виробів групи ПСК кінця XIII — початку XV ст. взагалі позбавлена чіткого археологічного контексту. Тож для уточнення датування артефактів з Криму суттєве значення мають матеріали вузько датованих об'єктів інших пам'яток, вивчених здебільшого за межами Кримського півострова, зокрема в Азаку. Тут хронологія замкнених комплексів часів Джучидської держави розроблена з точністю до чверті століття і навіть детальніше (Белинський, Масловський 1998; Масловський 2008; 2012а; 2017; Бочаров, Масловський 2012, с. 20—21). Тож порівнюючи їх з кримськими матеріалами стає можливим уточнити дату останніх.

Переходячи до характеристики глазурованої кераміки групи ПСК ще раз відзначимо, що на об'єктах Таврики з шарами пожежі не раніше 1250—1260-х рр. її знахідки, як і вироби інших відомих місцевих центрів, не зафіксовані, принаймні наразі про них нічого не відомо. В наземних пам'ятках серед полив'яного посуду переважну більшість становить візантійський імпорт. Склад імпортової кераміки в цілому досить близький до вантажу корабля з Новосвітської бухти. Але, на відміну від нього, на поселеннях суттєву частку разом з GWW IV

складають так звані «Zeuxippus Ware sensu stricto» (class I & II) (ZWss). При цьому в матеріалах з шарів руйнації не помітно не лише місцевих полив'яних виробів, але й візантійського імпорту, схожого на групу «НС», хоча інші екземпляри «Zeuxippus Ware Family» з концентричними колами та спіралями зустрічаються в різних співвідношеннях (див., напр. Мыц 2016). Ймовірно імпорт підгрупи «НС» на час масового розорення міст Таврики ще не набув масовості.

Водночас в піфосних ямах в портовій частині Сугдеї, що, судячи з їх стратиграфічної позиції, дещо молодші попередніх комплексів, а також на приазовському поселенні Кабарді та в ранніх об'єктах Азаку, верхня дата яких визначається часом не раніше 1260-х рр. (другої половини?), керамічні вироби, аналогічні групі «НС», складають переважну більшість. Крім того в Азаку та на поселенні Кабарді вже знайдено уламки виробів групи ПСК (Волков 2005, с. 137; Масловський 2006b, с. 284, 286). За спостереженнями А. М. Масловського в цей період в Приазов'ї вони можуть складати до 2—5 % комплексу полив'яної кераміки (Масловський 2012а, с. 193)¹.

Отже, очевидно, що пожежа другої половини XIII ст. в кримських населених пунктах сталася раніше, ніж було залишене поселення Кабарді, виникли ранні комплекси в Азаку, були викопані піфосні ями в портовій частині Сугдеї і потоплено корабель в Новосвітській бухті, тобто, мінімум перед 1266—1268-м рр., максимум — до 1270-х рр.

У будь-якому випадку зрозуміло, що питання детальної хронології комплексів другої половини XIII ст. ще потребує вивчення.

У другій хронологічній групі пам'яток (остання чверть XIII — перша чверть XIV ст.) як Криму, так і Приазов'я, кераміка ПСК вже присутня в значній кількості та в певному видовому різноманітті. У Посідімі вона складає близько 40 % серед полив'яного посуду (Бочаров 2007). У комплексах Азаку останньої чверті XIII ст. — перших десятиріч XIV ст. — до 20—30 % полив'яного посуду (Дмитриенко, Масловський 2006, с. 237—239; Масловський 2012а, с. 193; 2017, с. 263—264). Переважну більшість на цей час серед неї становлять вироби підгрупи «Солхат», серед яких вирізняється і продукція гончарень Бокаташу, окремі фрагменти відносять до підгрупи «Судаю» (Дмитриенко, Масловський 2006, с. 239; Бочаров 2017, с. 442). Підгрупа «Кафа» ще відсутня в якихось виразних проявах. На думку А. М. Масловського, до кінця першої чверті XIV ст. сформувалися усі

1. Відсутність виробів ПСК серед керамічних знахідок з піфосних ям в портовій частині Сугдеї може пояснюватися, наприклад, не надто ретельним відбором фрагментарного матеріалу, коли окремі уламки кераміки, яка ще не стала масовою, не потрапляли до колекції тощо.

специфічні техніко-декоративні особливості кераміки Південно-Східного Криму (Масловський 2012а, с. 194).

Із другої чверті XIV ст. — 1330-х рр. дослідники відзначають виробничий бум, що сприяв стандартизації кераміки ПСК (Масловський 2017, с. 469). На жаль в самому Криму комплекси саме цього вузького хронологічного періоду поки що не відомі, принаймні не введені до наукового обігу належним чином. Проте спостереження колег за межами півострова свідчать про те, що географія знахідок виробів ПСК з цього часу значно розширюється, а їх кількість в комплексах зростає (Арамарчук, Дмитриєв 2017, с. 501—510; Белинский, Масловський 1998, с. 209—219; 2005, с. 160—177; Бочаров, Масловський 2015; Волков 1992, с. 9—12; 2007а, с. 36; Ельников, Тихомолова 2017, с. 355—360; Коваль 2002; 2010, с. 106, 109—134; Козырь, Боровик 2017, с. 337—345; Кубанкин, Масловський 2013, с. 136—139; Курочкина 2012, с. 84—92; Лавыш 2017, с. 620, рис. 13: 1—3²; Масловський 2006а, с. 355—388; 2007; 2012а; 2017; Панина, Волков 2002, с. 90; Пьянков 2007; Юдин 2015). В Приазов'ї, наприклад, не зважаючи на розвиток аналогічного місцевого гончарства, доля групи ПСК не зменшується і в деяких комплексах може перевищувати по кількості місцеву продукцію (Масловський 2007, с. 86; 2017, с. 486). На початку другої чверті XIV ст. серед імпортних виробів ПСК як і раніше переважає підгрупа «Солхат» і лише приблизно з 1340-х рр. помітну частку починає становити підгрупа «Кафа» (Масловський 2007, с. 85; Кубанкин, Масловський 2013, с. 137; Бочаров, Масловський 2015, с. 190).

Наступний хронологічний проміжок — з середини до кінця XIV — початку XV ст. предствлений найбільшою кількістю матеріалів з кримських пам'яток. Він відзначається певними морфологічно-стилістичними змінами в керамічному комплексі, в якому домінують вироби підгрупи «Кафа» (Масловський 2007, с. 87; 2017, с. 484—485).

МОРФОЛОГІЯ ТА ДЕКОР

Отже, враховуючи доступні для ознайомлення досягнення кримської археології та новітні розробки колег по матеріалам суміжних територій, можна в загальних рисах дати

2. Автор неправильно інтерпретує три уламки дещо та стінки з колекції Вітебського музею як кераміку Візантії XII—XIII ст. (Лавыш 2017, с. 620, рис. 13: 1—3). На жаль в статті відсутня детальна характеристика формувальної маси, на основі якої можна було б визначитися з походженням виробів, проте техніка, стиль та елементи малюнку вказують на близькість цих чаш до виробів «золотоординського» кола, та можливе їх походження з Криму.

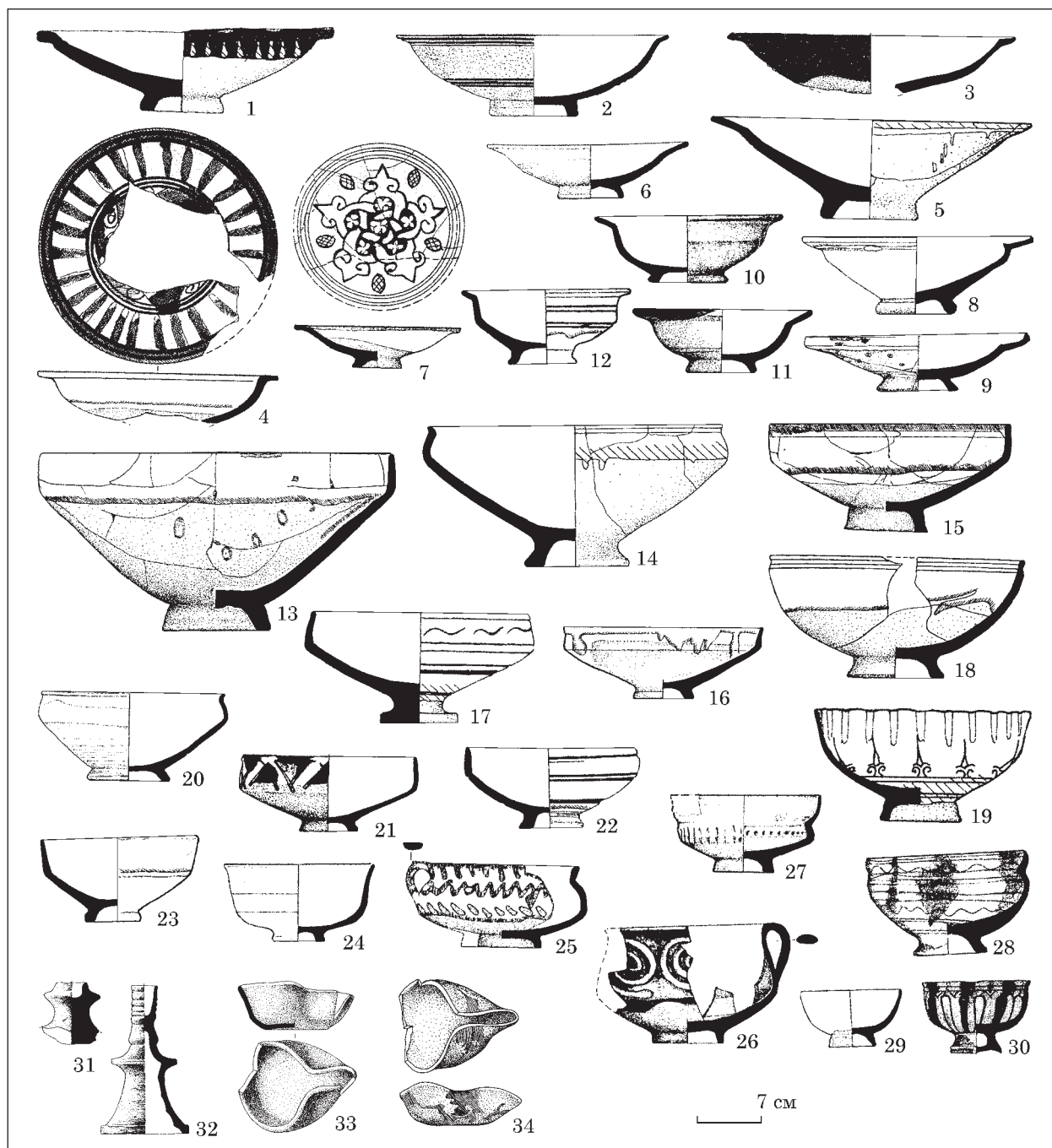

Рис. 19. Група кераміки ПСК: 1—30 — різновиди посудин відкритої форми; 31—34 — освітлювальні прилади; 1—30 — за: Масловський 2006а, рис. 19—21; 31—34 — за: Крамаровський, Гукин 2002, табл. 7; 12; 14; малюнок автора

характеристику продукції великих гончарних осередків Південно-Східного Криму часів Улуг Улусу.

В цілому видовий склад виробів виділяється представницьким набором форм посудин різних розмірів і конфігурацій. Принаймні А. М. Масловський для періоду з останньої третини XIII до кінця XIV ст. нараховує понад півтора десятка видів та більш ніж півсотні типів посудин відкритої і закритої форми (Масловський 2006а, с. 359—371, рис. 19—25; 2017, с. 457) (рис. 19; 20). Серед перших для ранніх етапів притаман-

ніші великі тарелі (діаметр понад 22—24 см) та чаші (діаметр 20 см і більше) (рис. 19: 1—3, 5, 6, 8, 9, 13—20). Деякі з другої чверті — середини XIV ст. переважають чаші середніх розмірів (діаметр 14—19 см) і чашки для пиття (діаметр переважно 9—10 см) (рис. 19: 21—30). Є також тарілки (діаметр до 21—22 см) та блюдця (діаметр 14—16 см) (Масловський 2006а, с. 359—364, рис. 19—22) (рис. 19: 7, 10, 11, 12). Серед посудин закритої форми найбільшого поширення набули широкогорлі глеки переважно з двома ручками-петельками в верхній частині

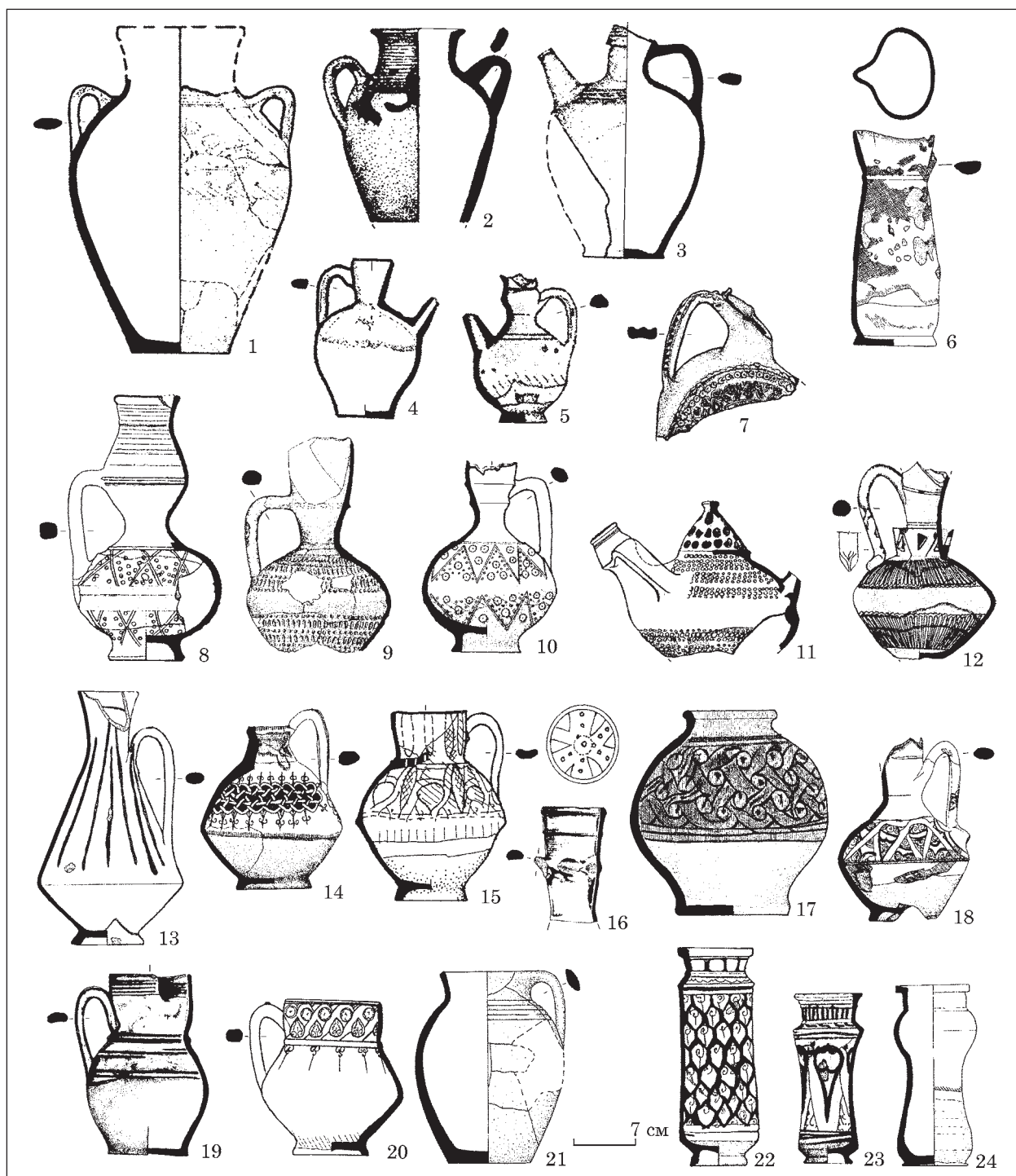

Рис. 20. Група кераміки ПСК: різновиди посудин закритої форми; за: Масловский 2006а, рис. 22—25; малюнок автора

корпусу (так звані «аптечні амфори»¹ — різновид середньогабаритної тари), вузькогорлі

1. Назва умовна, запропонована І. В. Волковим на підставі морфологічної схожості з європейськими аптечними посудинами (Волков 2004, с. 144—145). На нашу думку навряд чи всі такі посудини використовувалися виключно для транспортування та зберігання лікарських препаратів. Проте термін увійшов до наукової літератури (Бочаров, Масловский 2012, с. 190) і є зрозумілим, лаконічним та зручним у використанні.

гличики з приплюснуто-кулястим тулубом і рельєфним тисненим декором та широкогорлі гличики з вузьким видовженим корпусом, широким, низьким, раструбоподібним горлом і зливом на вінцях (Бочаров, Масловский 2015) (рис. 20: 1, 2, 6, 8—10). Рідше зустрічаються альбарело (рис. 20: 22—24), афтоба (рис. 20: 3—5), плоскодонні глеки з кулястим тулубом, широким видовженим горлом зі зливом у вигляді защипу на вінцях (рис. 20: 19), горщики (рис. 20: 21), гличики на кільцевому піддоні з

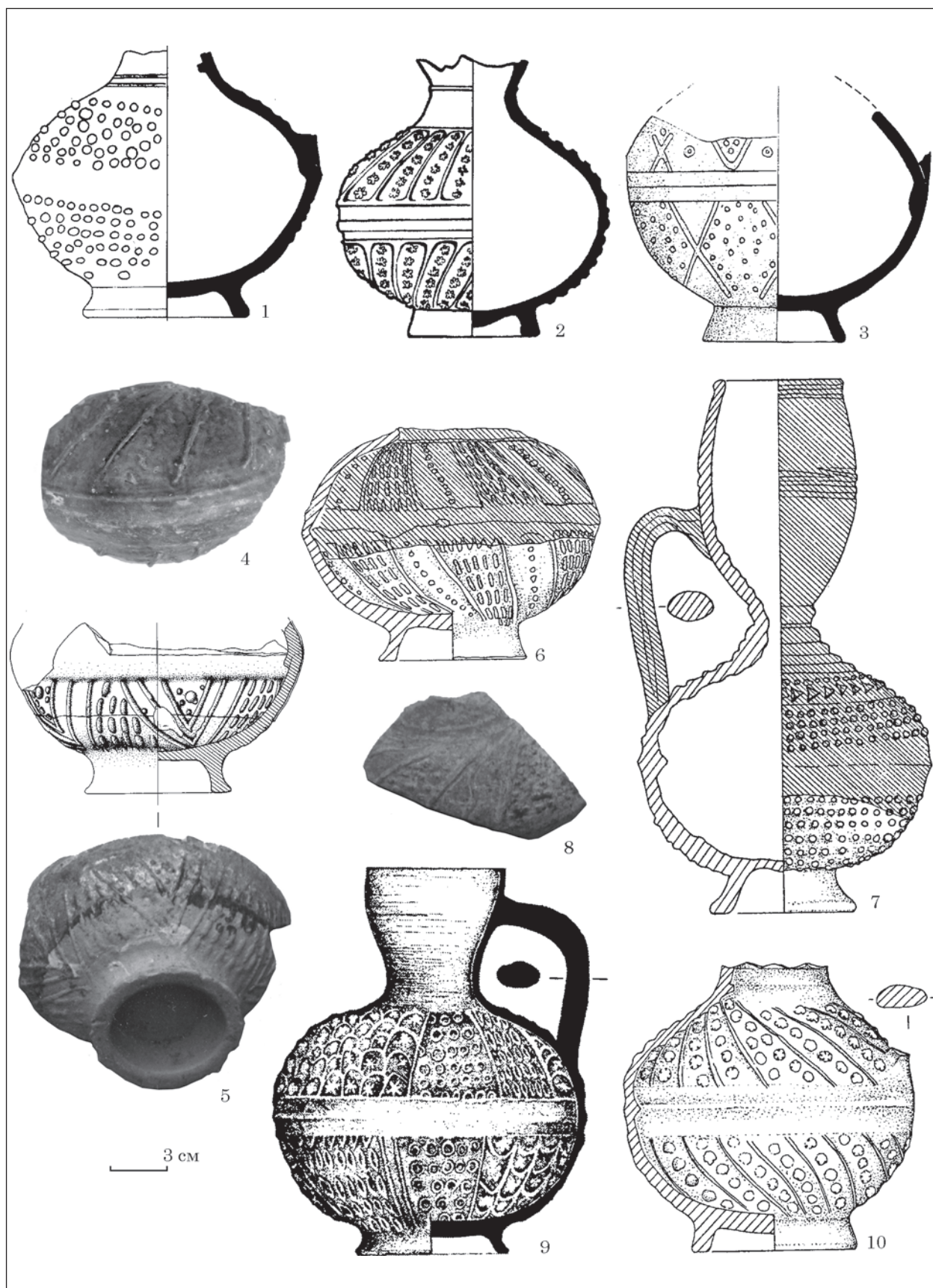

Рис. 21. Група кераміки ПСК, глеки з відтиснутим у формі декором: 1—7 — вкриті зеленою глазур'ю; 8—10 — вкриті червоно-коричневим ангобом (1—3 — Херсонес; 4, 5, 8 — Судак; 6, 7, 9, 10 — Азак). За: 1—3 — Романчук 2003b, рис. 9; 4 — Баранов 2004, рис. 3; 4; 6, 7, 9, 10 — Масловский 2004, рис. 2; 2, 5; 3: 3; 2006a, рис. 18; 11; 5, 8 — ремісничий посад Судацької фортеці, розкопки М. А. Фронджуло 1972 р. (Ск-1972/ 51, Ск-72/110), з фондів НЗ «Софія Київська»; малюнок автора

біконічним тулубом (рис. 20: 13—15, 18, 20), туваки (Масловский 2006а, с. 364—371). Інші форми поодинокі (Масловский 2017, с. 457). Крім того слід відзначити ще два види освітлювальних приладів — масляні світильники у вигляді низенької площки з носиком, сформованим пальцевим зачіпом, та підсвічники на високій порожнистій ніжці (рис. 19: 31—34).

Що стосується декору полив'яних виробів ПСК, то, як визнають і кримські і азовські дослідники, на самому початку виробництва більшість з них складала прості неорнаментовані посудини переважно відкритої форми з зеленою та жовтою глазур'ю (Бочаров 2007, с. 16—17; Масловский 2012а, с. 193). Але вже на ранніх етапах для оздоблення застосовувалися різні декоративні техніки, які протягом першої — початку другої чверті XIV ст., принаймні до 1330-х рр., розквітають в усьому своєму різноманітті (Масловский 2012а, с. 194; 2017, с. 469—484).

Популярними серед них були такі.

1. Відтиск в орнаментованій формі-каліпі (moulded decoration) (рис. 20: 7—12; 21). Так звана «штампована» кераміка (muolded ware) взагалі є однією з характерних рис золотоординської культури, її виробляли в більшості великих міст (Панина, Волков 2000, с. 89). Сама по собі ідея виготовлення відтиснутого в орнаментальній формі посуду, що імітував більш коштовні металеві вироби, не нова і сягає корінням щонайменше античних часів. В середньовіччі «штампована» кераміка була у вжитку на Близькому Сході (Східна Турція, Сирія, Ірак, Іран) та заході Центральної Азії (Туркменістан, Узбекистан) вже з VIII—IX ст. Її виробництво тут досягло особливого розквіту в XII—XIII ст. та поступово поширилося в суміжні регіони (Orssaud 2001; Rousset 2001; Mulder 2014; Заурова 1962, с. 208—212; Лунина 1962, с. 285—348). Протягом XIII—XIV ст., разом з завоюваннями мусульман, технології muolded ware досягають західних околиць Анатолії, де разом з іншими гончарними інноваціями приходить на зміну візантійським традиціям керамічного виробництва (Waksman et al. 2015). З утворенням Улуг Улусу та розвитком там містобудування, ця гончарна техніка розповсюджуються також на північ і північний захід — в Поволжя, Приазов'я, Придністров'я, Подунав'я та Крим (Панина, Волков 2000, с. 89—90; Stănică 2009, р. 411—420). Причому на Кримському півострові керамічні майстерні з відповідною спеціалізацією з'являються одними з перших. Принаймні в Південно-Східному Криму спочатку ангобовану, а потім полив'яну «штамповану» кераміку починають виготовляти близько останньої чверті XIII ст. Залишки такого виробництва (горни, форми-каліпи, браковані вироби) зафіксовані в Судаку, Старому Криму і його сільській околиці на поселенні Бокаташ II (Фронджуло 1974, с. 48; Джанов 1998, с. 82—89;

Зильманович, Крамаровский 1992, с. 7—8; Крамаровский, Гукин 2004, с. 293—294, табл. 110; 111; 2006, табл. 86; 109) (рис. 3: 3—8; 8), а готові вироби трапляються в шарах останньої чверті XIII ст. — початку XIV ст. поселень Криму і Приазов'я (Майко 2008, рис. 8: 3; Бочаров 2017, с. 434, рис. 36: 5—7; 37: 1; Дмитриенко, Масловский 2006, с. 237, рис. 2: 16, 18, 21; Белинский, Масловский 2007, с. 327, рис. 6: 4; Масловский 2012а, с. 194, рис. 3: 5—10; 2017, с. 465).

Найбільшого обсягу виробництво сягає близько 1330-х рр. (Масловский 2006а, с. 368). Синхронні та дещо пізніші знахідки «штампованих» посудин ПСК відомі, окрім самого Криму (див., напр. Романчук 2003а, табл. 210: 1, 3, 4, 6; Баранов 1991, с. 110, рис. 4: 5; 2004, с. 532, рис. 3: 4, 5, 7) на західних та центральних теренах Джучидської держави (Кравченко 1986, с. 78—79, рис. 31; Белинский, Масловский 1998, с. 218, рис. 16: 4—5; Масловский 2006а, с. 368—369, рис. 24; 2017, с. 472—473, рис. 4: 7—9; Козырь, Боровик 2017, с. 337—339, рис. 1: 2, 3; Ельников, Тихомолова 2017; Юдин 2015, с. 214—226), а також на суміжних до неї землях (Коваль 2010, с. 112—113, 144).

Видовий асортимент представлений посудинами закритої форми. Здебільшого це глеки на кільцевому піддоні з тулубом у вигляді дещо сплющеної сфери, високим горлом з конічним чи ускладненим овалоїдними або кулястими розширеннями абрисом (рис. 20: 8—10; 21). Навколо горла трапляється також декоративний «комірець» у вигляді невисокого циліндричного чи конічного бортика з трикутними прорізами (рис. 20: 12)¹. Частина глеків має вставку між тулубом та горлом у вигляді керамічного диску з прорізними трикутними чи округлими отворами. Рідше зустрічаються дископодібні фляги та фляги-водолії (рис. 20: 7, 11).

Найбільш ранні вироби вкриті темно-коричневим чи червоно-коричневим ангобом (рис. 21: 8—10). Дещо згодом починає застосовуватися зелена полива, що наноситься на верхню частину посудин. Згадується навіть використання бірюзової поливи на глеках ПСК (Ельников, Тихомолова 2017, с. 354, рис. 1; 5: 1, 2). Декоративні композиції складаються, переважно, з досить простих геометричних та рослинних елементів (рис. 20: 8—12; 21).

З 1330-х рр., як вважається, на солхатських виробках з'являються складні епіграфічні орнаменти, виконані в дусі хорезмійської традиції (Панина, Волков 2000, с. 90; Бочаров, Масловский 2015, с. 24), що може бути пов'язано з міграціями сюди хорезмійських майстрів, або, принаймні, розповсюдженням звідти моди на більш вишукане рельєфне декорування.

Виробництво «штампованого» посуду припиняється близько середини — третьої чверті

1. Трикутна різьба відома в керамічному декорі Закавказзя (див., напр. Якобсон 1959, с. 286).

XIV ст. На Бокаташі, можливо, дещо раніше — в 1340-і рр., в Судаку — в 1360-і рр., ймовірно, після захоплення міста генуезцями. Надалі ця технологія в місцевому гончарстві не простежується.

Цікаво відзначити, що на території Криму знахідки «штампованої» кераміки трапляються нерівномірно. Наприклад, на відміну від південно-східної частини півострова, де вони масові, на пам'ятках південного узбережжя Криму відомі лише поодинокі уламки таких посудин, при тому, що інших полив'яних виробів досить багато (Тесленко 2016а, с. 143—144; 2017, с. 400—402; Тесленко и др. 2017, с. 201—205). Не відзначені вони також і серед продукції Кафинської, Чембальської і Алуштинської майстерень. Тобто виробництво відтиснутої в формах столової кераміки та її розповсюдження асоціюється здебільшого з зоною безпосередньої присутності мігрантів, підданих Улуг Улусу, чи тісних культурних контактів з ними. Очевидно, що поява технології тиснення в орнаментальній формі у Криму пов'язана зі східним чи південно-східним вектором культурного впливу, а зникнення синхронне занепаду саме «золотоординських» гончарних осередків.

2. Розпис білим ангобом під коричневою, жовтою чи зеленою поливою (slip-painted decoration) (рис. 22). Розпис білим ангобом застосовувався в керамічному декорі на Близькому Сході, в тому числі Закавказзі в IX—X ст., звідки близько XI—XII ст. розповсюджується в Візантійських землях, стає популярним в регіоні Егейського моря, на Півдні Балканського півострову і на Кіпрі, продовжуючи розвиватися тут протягом XIII—XIV ст., а на території Греції аж до новітнього часу (François 2003, p. 313—314; Papanikola-Bakirtzi 1996, p. 213—216, pl. II—V; Papanikola-Bakirtzi et al. 1999, p. 53—57; Sanders 1999, p. 160—161; Vroom 2005, p. 80—81, 124—125, 186—187, etc.). Починаючи приблизно з XII ст. slip-painted wares потрапляють в Таврику як імпорт (див., напр. Якобсон 1950, с. 194—195, табл. 24—25; Залеская 2011, с. 179—180; Романчук 2003а, табл. 1—5; 7—11; Голофаст, Рыжов 2003, с. 205—206), що судячи з аналогій міг походити з регіону Егейського моря, Кіпру та Сельджукської Анатолії¹.

В Кримському гончарстві техніка розпису білим ангобом відома вже з ранніх етапів

полив'яного виробництва. Але спочатку такі виробы не були масовими, а малюнок відзначався спрощеною схемою виконання, маючи вигляд прямих радіальних променів, що розходилися від центральної плями (Масловский 2012а, с. 194, рис. 1: 8; 2: 6).

Близько середини — другої половини XIV ст. набуває популярності інша манера розпису, де поле посудин густо заповнене дрібними декоративними елементами в різних комбінаціях чи навіть в досить складних композиціях (рис. 22) (Масловский 2017, с. 485, рис. 11: 3; 23: 3, 4). Вона поширюється в золотоординських містах Поволжя, Приазов'я, Придністров'я та на території Криму, причому виробы означених регіонів Улуг Улусу часом об'єднує подібна стилістика декору, який складається з ідентичних елементів (див., напр. Булатов 1976, с. 79—81, табл. II; Кравченко 1986, с. 67, рис. 25: 1; Белинский, Масловский 1998, с. 210, рис. 15: 2; 2007, с. 329—330, рис. 9; Масловский 2012b, с. 25—26, рис. 19—20). Найбільш вживані декоративні мотиви, зокрема епіграфічній орнамент у вигляді куфічних написів з благими побажаннями («ікбаль» — успіх), стилізовані зображення риб (символ щастя), поєднані в вихрові розетки (рис. 22: 4, 9—11), були притаманні також декоративному мистецтву середньовічного Близького Сходу, що дозволяє припускати значний вплив близькосхідної традиції в керамічному виробництві золотоординських міст (див., напр. Коваль 2005). Аналогічні елементи орнаменту широко застосовувалися також в оздобленні більш дорогої кашинової кераміки (soft-paste ware) поволзьких центрів. Напевно саме їх почасти наслідували розписи білим ангобом на червоноглиняних виробах (Федоров-Давыдов 1994, с. 125).

Проте розписи не обмежувалися лише вказаними мотивами. Серед них є й прості комбінації з округлих плям, прямих ліній та дужок (рис. 22: 2, 3, 6, 7, 8, 12), а також складні декоративні композиції, детальний аналіз яких потребує додаткових досліджень (рис. 22: 1, 5).

Вироби з підглазурним розписом білим ангобом представлені посудинами відкритої форми декількох типів та зустрічаються в обох підгрупах — «Солхат» і «Кафа». На кримських пам'ятках вони трапляються переважно в комплексах і шарах середини — другої половини XIV ст. Зокрема в керамічних колекціях з розкопок об'єктів середини — другої половини XIV ст. в Кафі, Алушті, Судаку, на поселеннях Бокаташ II та Кринички, в заплаві р. Байбуга та ін. (Сазанов, Иващенко 1994, с. 180—182, рис. 1: 3; Баранов 2004, с. 534, рис. 4: 3, 5, 6; Крамаровский, Гукин 2002, с. 153, 156, 158, 165, табл. 1: 4; 4: 1, 4; 6: 7; 13: 2; 2004, с. 149, табл. 31: 1; Айбабина 2005, с. 234, рис. 11: 1), значно рідше — в комплексах XIV ст. в Херсоні (Романчук 2003а, с. 31, табл. 6:

1. А. Л. Якобсон та А. І. Романчук помилково вважали кераміку з підглазурним розписом білим ангобом витворами місцевих майстрів, об'єднуючи в одну групу хронологічно та генетично різні виробы (Якобсон 1979, с. 144—146; Романчук 2003а, с. 28—34). Безумовно, дослідження цієї керамічної сім'ї потребує подальших зусиль. Проте навіть зараз зрозуміло, що в Таврику протягом XII—XIII ст. ввозилися виробы з різних регіонів, в тому числі наприкінці XIII ст., ймовірно, з Анатолії (близькі аналогії див. Романчук 2003а, табл. 3: 10; François 2003, fig. 2).

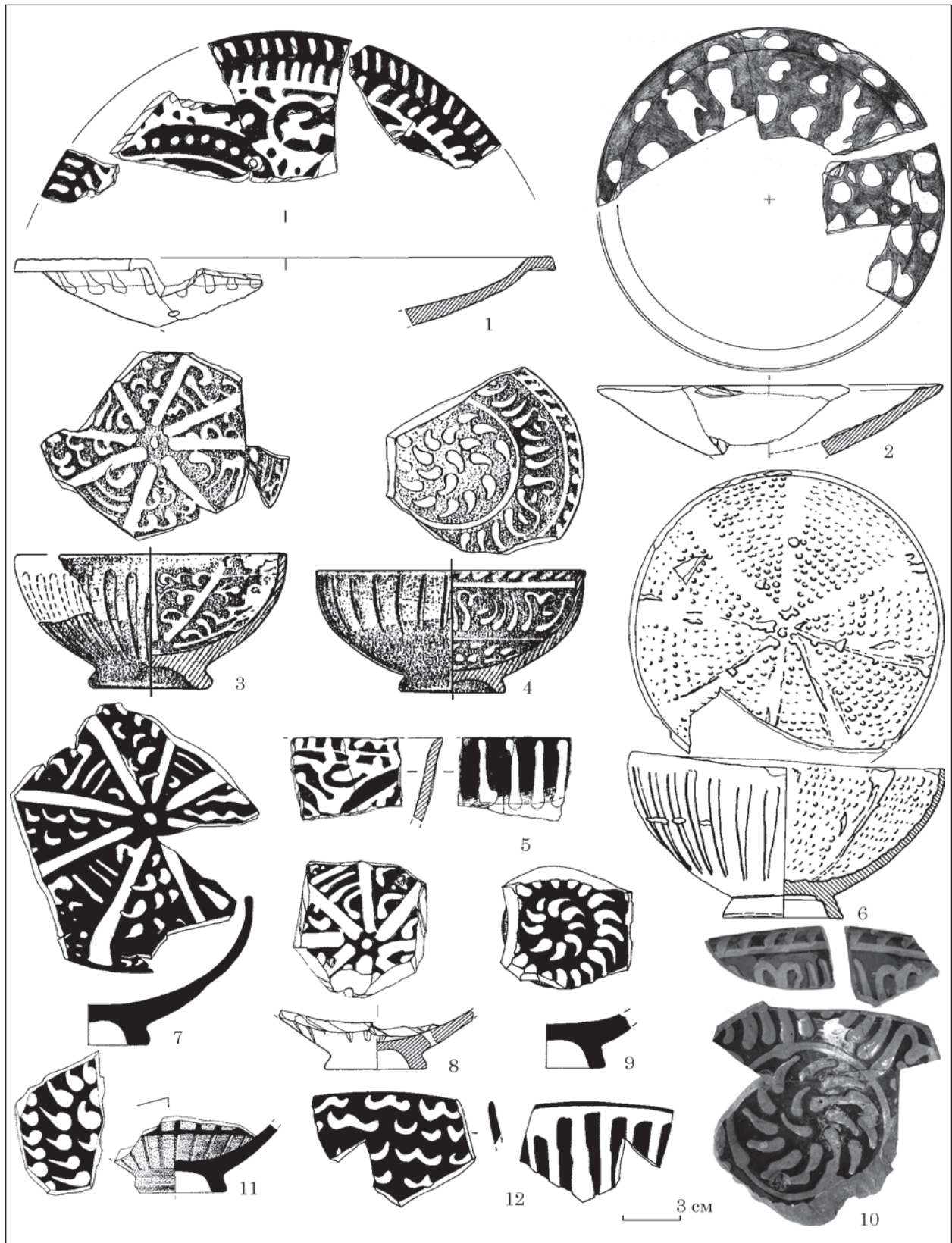

Рис. 22. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з підполив'яним розписом білим ангобом: 1, 2, 5, 8 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1988 та 1993 рр., фонди Алуштинського філіалу ЦМТ; 3, 4 — середньовічний храм з могилянком на Полікуровому пагорбі в Ялті, розкопки І. А. Баранова та Г. М. Олійник в 1974 р., малюнок з особистого архіву О. А. Паршиної; 6, 10 — господарська яма на ділянці «храму Діви Марії» і житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, за: Баранов, Майко 1998, рис. 3: 1; Баранов 2004, рис. 3: 6; 7, 9, 12 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 156, 158, 165, табл. 4: 1, 4; 6: 6; 13: 2; 11 — поселення Бокаташ II, за: Крамаровский, Гукин 2004, с. 149, табл. 31: 1; малюнок автора

17¹) та на Південному узбережжі Криму (Паршина 1974, с. 73, рис. 12).

Залишки такого виробництва в Солхаті були відмічені, як вже згадувалося, А. Л. Якобсоном (Якобсон 1950, с. 194). Окремі екземпляри є також серед продукції керамічних майстерень Лусти та Чембало. При чому в першій з них зафіксовано лише декор у вигляді радіальних смуг, що розходяться від центральної плями, а в другій — цятки та потьоків, що густо заповнюють поле посудин та прикрашають верхню частину корпусу зовні (рис. 15: 18; 18: 11). Проте тут вони не були масовими.

За археологічними даними завершення випуску розписаного білим ангобом посуду слід датувати не пізніше останньої чверті XIV ст., у комплексах XV ст. він вже відсутній (Тесленко 2010; 2012).

3. Розпис аморфними плямами буро-коричневого кольору під жовтою поливою (purple splash under the yellow glaze) (рис. 23). Цей декоративний прийом кримських майстрів має інші витoki. В даному випадку, ймовірно, копіювався декор масової кераміки візантійських центрів, що в доволі значній кількості потрапляла в Північне Причорномор'я з кінця XIII — протягом першої чверті XIV ст. (Масловский 2010, с. 237). Більш грубі місцеві копії набувають поширення в Криму і за його межами в першій половині XIV ст. (пік масовості припадає на 1330 — початок 1340-х рр.), а потім остаточно виходять з обігу (Белинский, Масловский 2007, с. 324, рис. 3: 13, 14; 4: 1; Масловский 2008, с. 96, рис. 6: 1, 4; 7: 2—7; 23: 2; 2012b, с. 193—194; 2017, с. 470—471; Коваль 2010, с. 115; Бочаров, Масловский 2016, с. 22).

В Криму ці вироби, на відміну від «штампованої» та розписаної білим ангобом кераміки, в значній кількості представлені практично на всій території півострова, включаючи південне узбережжя (Паршина 1974, с. 73, рис. 13; Тесленко и др. 2017, с. 202, цв. вст. 8; 9). Однак в комплексах останньої третини XIV ст. вони не відзначені, принаймні як стабільний компонент (див., напр. Сазанов, Иващенко 1994; 1995; Баранов 2004; Айбабина 2005; Тесленко 2017), а на багатошарових об'єктах, які почали своє існування близько кінця другої чверті XIV ст., зустрічаються зрідка (Гинькут 2001, с. 53, 58, рис. 3: 11—14).

Плямистим декором прикрашалися посудини відкритої форми декількох типів (рис. 23) та один тип глеків (рис. 20: 6), який є імітацією італійських протомайолікових екземплярів, що надходили в Північне Причорномор'я в кінці XIII — першій половині XIV ст. (Масловский 2006a, с. 437—439, рис. 52: 1—4). Причому за спостереженнями А. М. Масловського, глеки, на відміну

1. Аналогічна таріль походить з розкопок Азаку, де датується другою половиною XIV ст. (Масловский 2017, рис. 23: 4).

від посудин відкритої форми, були у вжитку з кінця XIII ст. до 1360-х рр. (Бочаров, Масловский 2016, с. 22; Масловский 2017, с. 471).

Отже, в даному випадку спостерігаємо яскравий приклад південно-західного (візантійсько-латинського) впливу в місцевому гончарстві. Цікаво, що така техніка відмічена здебільшого серед виробів підгрупи «Кафа»². Припинення її застосування на посудинах відкритої форми пов'язане вочевидь не з завершенням діяльності майстерень, а зі змінами модних тенденцій в керамічному декорі.

4. Рельєфне моделювання стінок чаш короткими вертикальними заглибленнями (відтиск пальця або спеціальної лопаточки) набуває поширення з третьої чверті XIV ст. Знахідки аналогічних чаш добре відомі в нашаруваннях другої половини XIV ст. як в Криму, так і в золотоординському Азаку та Білгороді-Дністровському (Айбабина 1991, с. 201, рис. 8: 2; Тесленко 2017, с. 392, рис. 8: 1—3; 13: 1—4; Белинский, Масловский 1998, с. 210, рис. 15: 4; Масловский 2017, с. 485, рис. 11: 6, 7; 23: 5, 6; Кравченко 1986, с. 67)³.

Ця техніка застосовувалася здебільшого самотійно, на глибоких чашах зі дзвоноподібним чи усічено еліпсоїдальним корпусом (рис. 24). Інколи вінця посудин також мають хвилястий контур (рис. 24: 4, 6). Переважна більшість відомих автору виробів належать до підгрупи «Кафа». Окремі екземпляри відомі серед продукції Чембало (Гинькут 2014, с. 316, рис. 5: В-12; 6: F-28). Ймовірно, ця техніка була притаманна гончарним майстерням генуезьких факторій в другій половині XIV ст. В місцевій продукції XV ст. вона вже практично не зустрічається (Тесленко 2010; 2012).

5. Гравіювання по світлому ангобному покриттю під монохромною зеленою, жовтою чи коричневою поливою (monochrome sgraffito ware with green, yellow or brown glaze) (рис. 25—32). Ця техніка, відома в Передній та на південному заході Центральної Азії з IX — початку X ст. (Watson 2004, p. 253; Шишкіна 1979, с. 51—52;

2. Принаймні серед численних зразків з пам'яток Південного та Південно-Західного Криму, які вдалося оглянути в натурі, трапився лише 1 екземпляр з піщанистою формувальною масою, більш характерною для підгрупи «Алушта». Іншим були притаманні характеристики підгрупи «Кафа». С. Г. Бочаров та А. М. Масловський вказують на виготовлення такої декоративної серії в майстернях Азаку та Маджару (Бочаров, Масловский 2016, с. 22—23), але в Криму продукція цих гончарень не набула поширення.

3. Деяко інша техніка рельєфного моделювання, що утворювала фестончасті вінця та гофрований корпус з хвилястим контуром, відома на напівсферичних чашах з орнаментом сграфіто групи ПСК 1330—1350-х рр. (Масловский 2017, с. 477, 479, рис. 5: 2, 3; 16: 5). Проте вона відрізняється способом виконання та декоративним ефектом, що мав на меті стилізацію посудини під чашечку квітки.

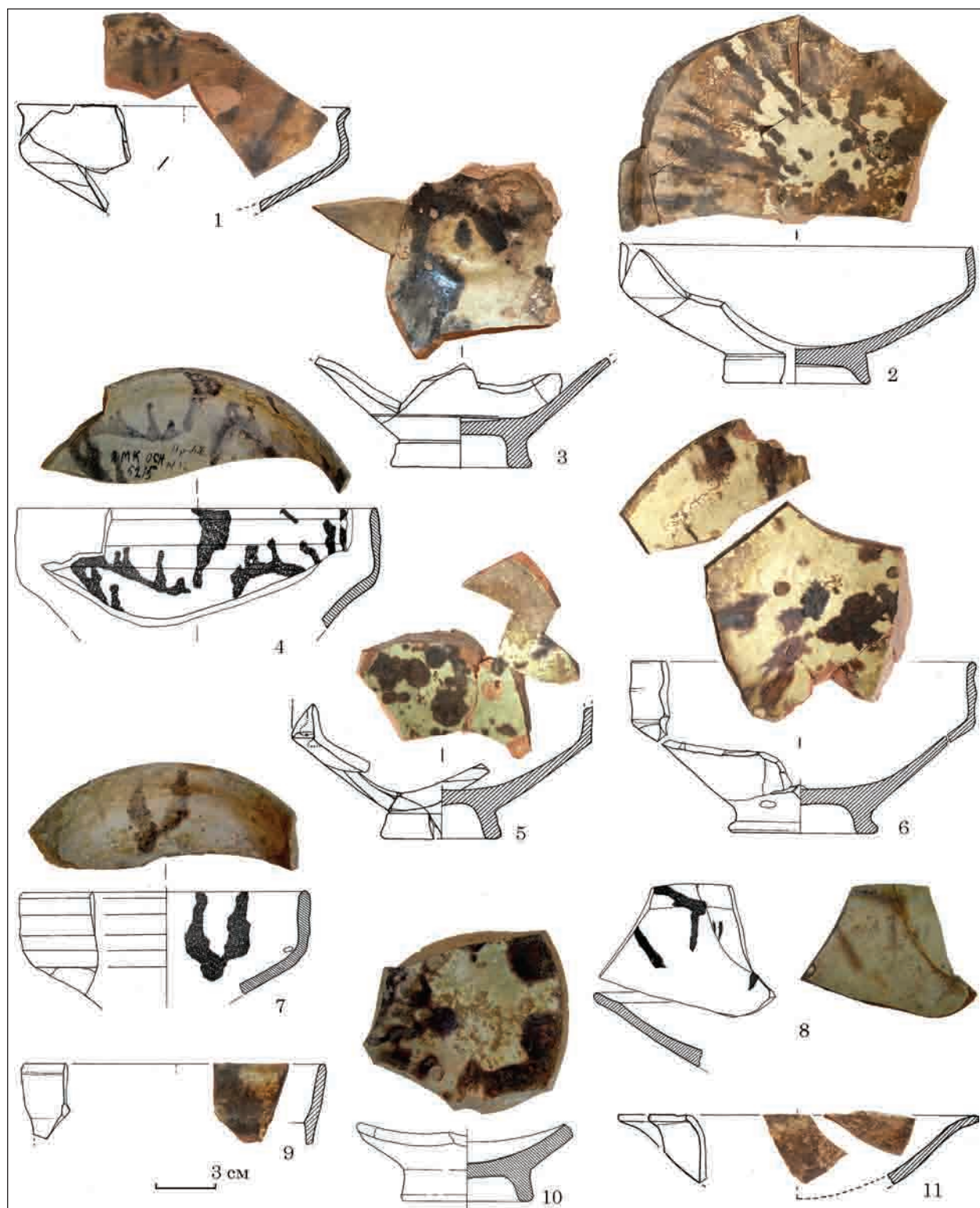

Рис. 23. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з розписом аморфними плямами пурпурово-коричневого кольору під жовтою поливою: 1—3, 5, 6, 11 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Лю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 8; 9; 4, 7, 9, 10 — храм з могильником в Верхній Ореанді, 8 — храм на г. Ай-Тодор в Малому Маяку, дослідження Південнобережного загону відділу археології Криму ІА АН УРСР в 1967 та 1969 рр., фонди ЯІЛМ (№ ЯІЛМ КП 5215, 5216, 5220, А1 867, 868, 872; ЯІЛМ КП 5105, 5113 А1 751, 760); малюнок автора

Бяшимова 1989, с. 17—18), з кінця XI—XII ст. стає популярною в Візантійському світі, де протягом XII—XIV ст. розвивається в різноманітних локальних варіаціях (див., напр.

Papanikola-Bakirtzi 1999; Sanders 1995; Vroom 2005, р. 83—93, 107—123).

На теренах Таврики вона починає застосовуватися однією з перших, сягаючи розквіту в

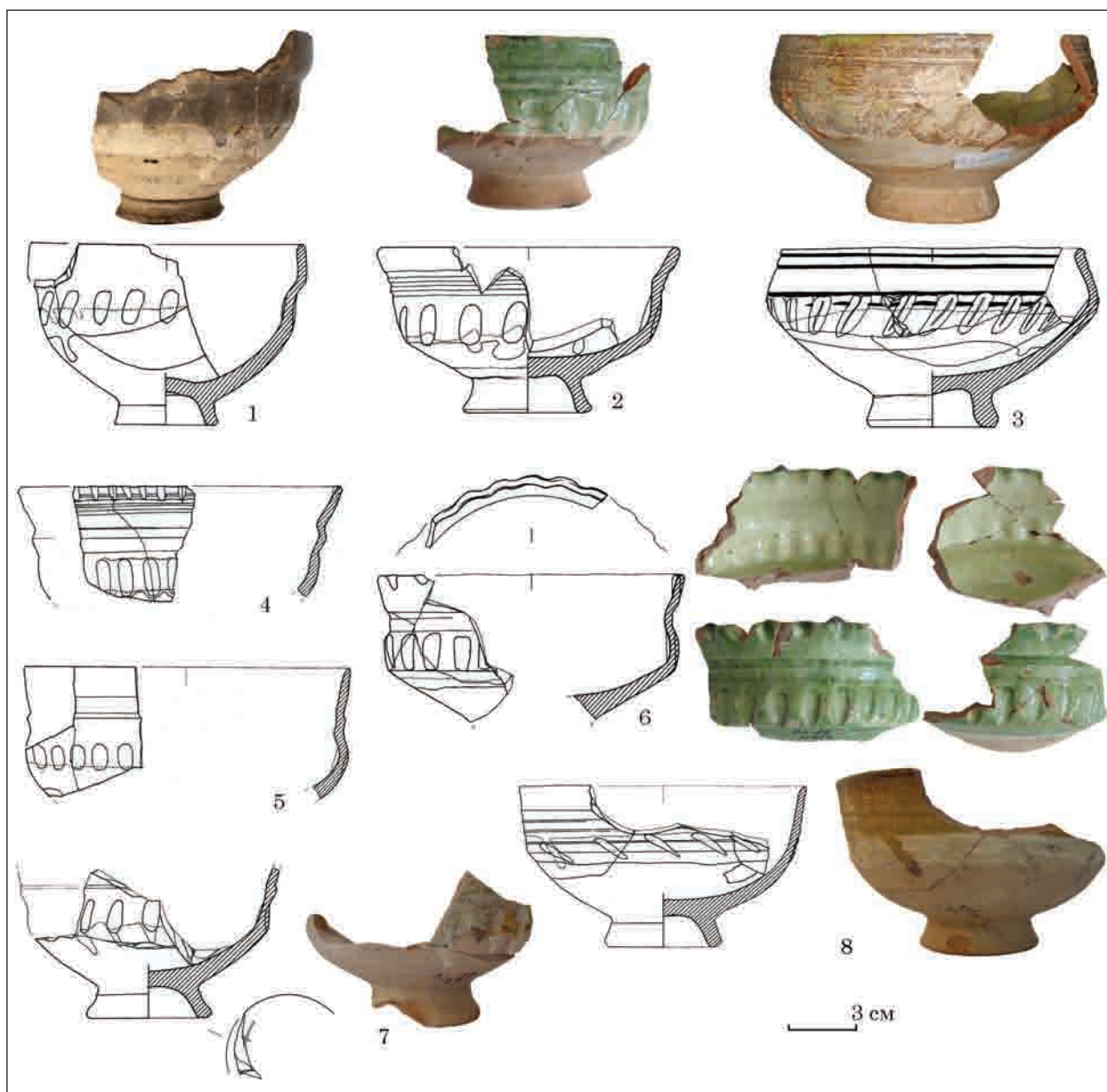

Рис. 24. Група кераміки ПСК, чаші з рельєфним моделюванням стінок: 1, 4, 5 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 7: 1—3; 2, 3, 6 — садиба XIV ст. на середньовічному городищі в Алушті, за: Тесленко 2017, рис. 8: 1—3; 13: 2—4; 7, 8 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1988 р., фонди Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-88/287; Ал-88/342); малюнок автора

другій—третій чверті XIV ст. (Масловский 2012а; 2017), та є найуживанішою в декорі місцевого посуду, принаймні до масової появи поліхромного сграфіто з третьої чверті XIV ст. Тут відомі три варіанти виконання малюнку: гравіювання інструментом однієї товщини (0,15—0,25 см); тонким (до 0,15—0,25 см) та широким (близько 0,3—0,5 см) різцями; поєднання гравіювання з виїмчастою технікою, переважно «резервом» (рис. 25—32) (Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 87, 94—100, № 48—71). У глазуруванні виробів зустрічається зелена, жовто-коричнева, темно-жовта та слабо забарвлена жовтувата чи зеленувато-жовта прозора полива. Досить часто використовувалася комбінація з двох кольорів, коли слабо

забарвлена глазур наносилася зсередини посудин відкритої форми, а зелена — зовні (Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 87, 95, № 51, 55—57).

Монохромне сграфіто прикрашає посудини різних типів закритої і відкритої форми та має в наборі значний асортимент геометричних, рослинних і зооморфних декоративних мотивів, поєднаних в різних композиційних рішеннях. Детальний аналіз орнаментів заслюговує на окреме дослідження. Проте наразі, дякуючи новим розробкам А. М. Масловського на матеріалах з вузько датованих комплексів Азаку, стало можливим уточнення датування окремих декоративних серій монохромного сграфіто групи ПСК (Масловский 2017).

Рис. 25. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1, 2 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 11; 2, 7; 3 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1986 р., фонди Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-86/97); 4 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1987 р., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-87/31); 5—7, 9 — Азак, комплекси першої половини XIV ст., за: Масловский 2017, с. 471—472, рис. 4; 2, 3, 5, 6; 8 — поселення Бокаташ II, за: Крамаровский, Гукин 2006, с. 231, табл.111: 1; 10 — храм з могильником в Нікітському ботанічному саду поблизу Ялти, розкопки О. О. Паршиної 1989 р., фонди ЯІЛІМ (Н-89/18); малюнок автора

Рис. 26. Група кераміки ПСК: 1—6 — «сельджуцький» стиль (1 — чаша зі сценою банкету в гранатовому саду, друга чверть XIV ст., за: Зильманович, Крамаровский 1992, рис. 12; Крамаровский 2005, с. 147, кат. 547; 2, 3 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 103, табл. 1: 1, 3; 5 — господарська яма на ділянці «храму Діви Марії», за: Баранов, Майко 1998, рис. 3: 3; 4, 6 — Азак, комплекси XIV ст., за: Романчук, Перевозчиков 1990, рис. 25: 76; Масловский 2017, рис. 9: 4; малюнок автора); 7 — деякі зразки декоративних полив'яних плиток замиського палацу сельджуцьких султанів Кубад-Абад (музей сельджуцької кераміки в медресе Каратай в Конії (б. м.), <http://www.pbase.com/dosseman/karatay&page>

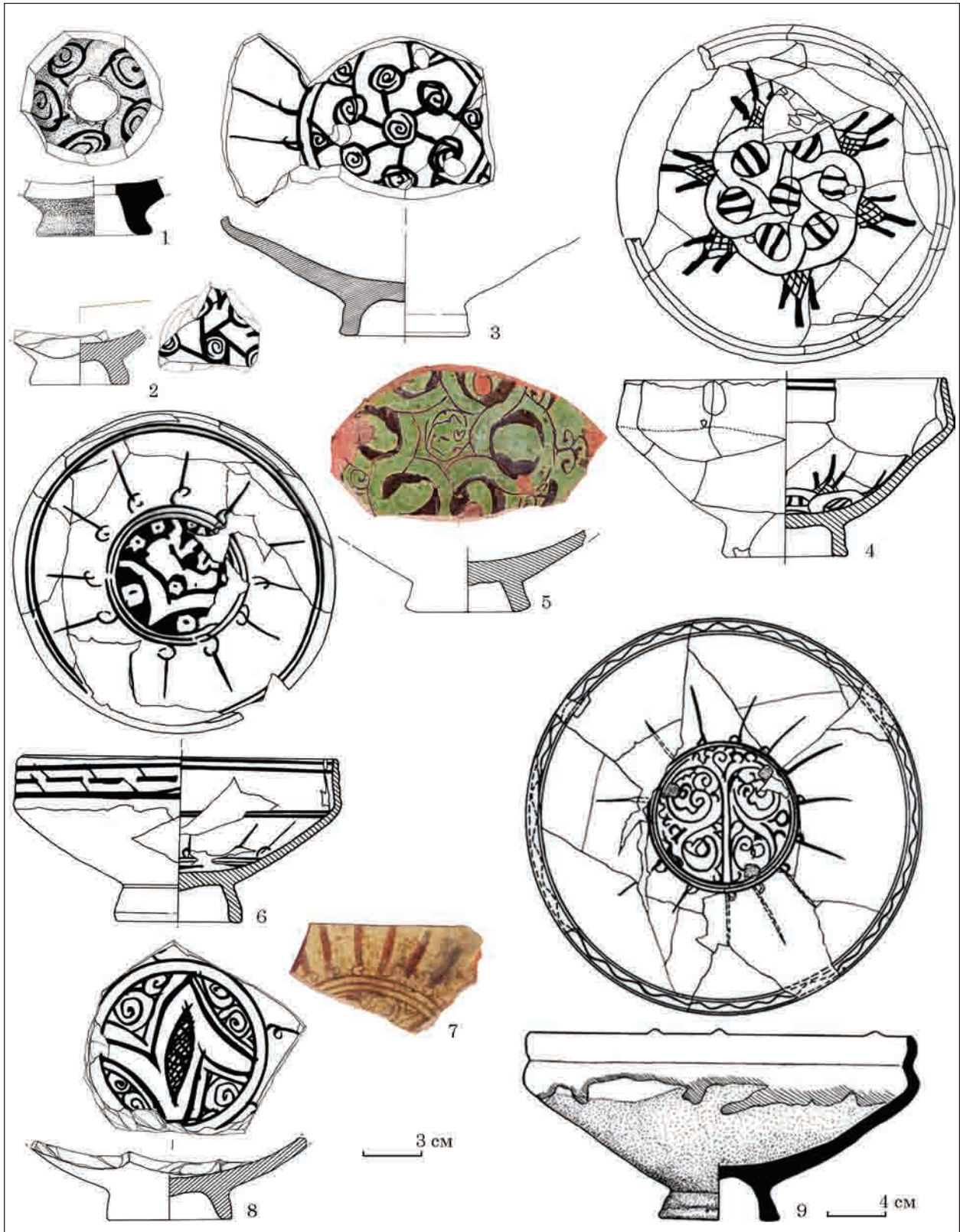

Рис. 27. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 57, табл. 15: 1; 2 — поселення на Фуні, північно-західний схил г. Демереджі, Алуштинський регіон, за: Тесленко 2016а, рис. 7: 10; 3, 5, 7 — розкопки М. А. Фронджуло на посаді Судацької фортеці в 1971 та 1972 р. з фондів НЗ «Софія Київська» (Ск-71/90, Ск-72/70, Ск-72/83); 4, 6 — господарська яма на ділянці «храму Діви Марії» і житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, за: Баранов, Майко 1998, рис. 1: 3, 4; 8 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1987 р., фонди Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-87/463); 9 — Азак, комплекси другої чверті XIV ст., за: Масловский 2017, рис. 7: 1; малюнок автора

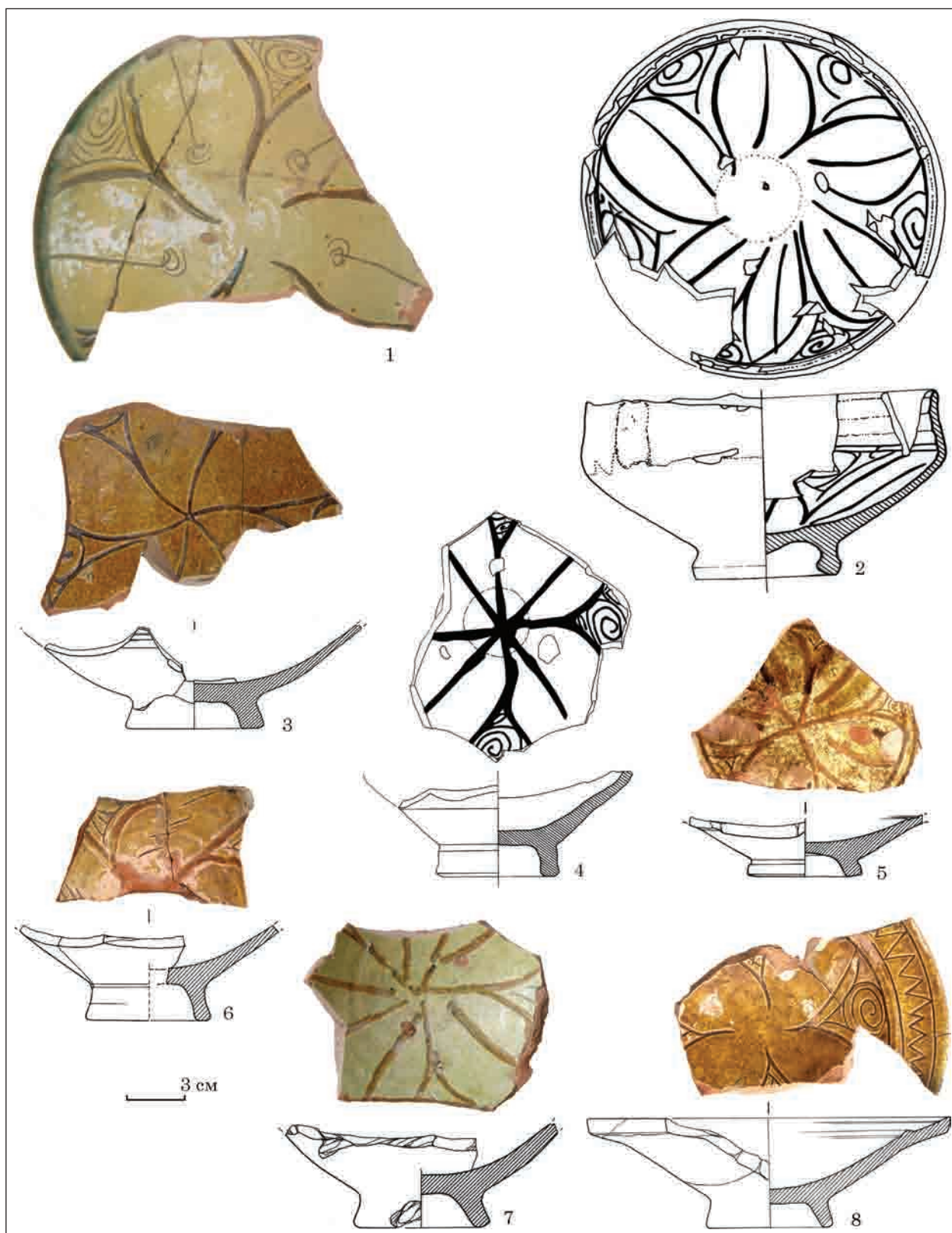

Рис. 28. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1, 2—4 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1987 р., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-87/48) та господарська яма на ділянці «храму Діви Марії», за: Баранов, Майко 1998, рис. 1: 2; 3 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1988 р., фонди Алуштинського філіалу ЦМТ (б. н.); 7 — садиба XIV ст. на середньовічному городищі в Алушті, шар пожежі та руйнування 1360-х рр., за: Тесленко 2017, рис. 10: 1; 14: 5; 4 — храм з могильником в Верхній Масандрі, дослідження Південнобережного загону відділу археології Криму ІА АН УРСР в 1967 р., фонди ЯІЛМ (№ ЯІЛМ КП 3988); 5, 6, 8 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 12: 1, 2, 4; малюнок автора

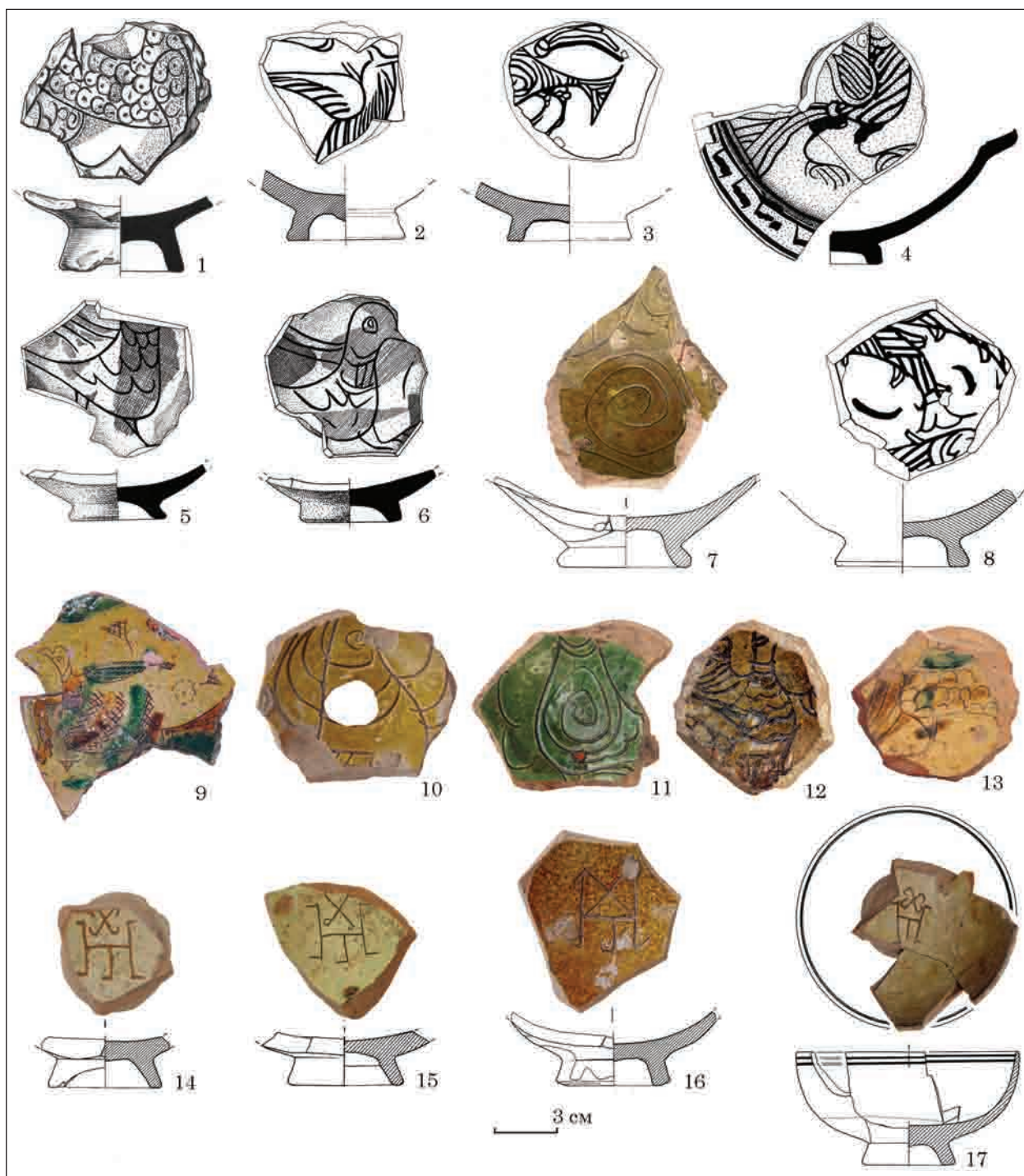

Рис. 29. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з зооморфними зображеннями та монограмами: 1, 10–12, 14, 16, 17 — житлова забудова XIV–XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1985, 1991 та 1993 рр., з фондів Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-85/бн; Ал-93/123 і 86; Ал-85/71, Ал-91/51, 53, 2); 2, 3, 8 — ремісничий посад Судацької фортеці, розкопки М. А. Фронджуло 1971 р., з фондів НЗ «Софія Київська» (Ск-1971/ 46, Ск-71/12, Ск-71/18); 4, 5, 6 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровський, Гукин 2002, с. 59, 61, 108, табл. 17: 2; 19: 1; 6: 1; 7, 15 — поселення XIV–XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 15: 1, 3, 5; 9 — золотоординське поселення Тобен-Сарай, Білогорського району, розкопки Е. І. Сейдалиєва, за: Тесленко, Сейдалиєва 2016, с. 99, 142, № 82; 13 — дослідження середньовічної Сугдеї на ділянці куртини XV, шари догенуезького періоду, розкопки І. А. Баранова 1983 р., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-83/50); малюнок автора

До найраніших, окрім вже згаданих виробів однієї з майстерень Бокаташу зі специфічною стилістикою декору, належать посудини з простим орнаментом у вигляді концентричних кіл,

подекуди в поєднанні з хвилями, та радіальних променів з прямих та хвилястих ліній (рис. 25: 1–3). Тарілки та чаші, прикрашені таким чином, є серед кераміки з об'єктів нижнього стратигра-

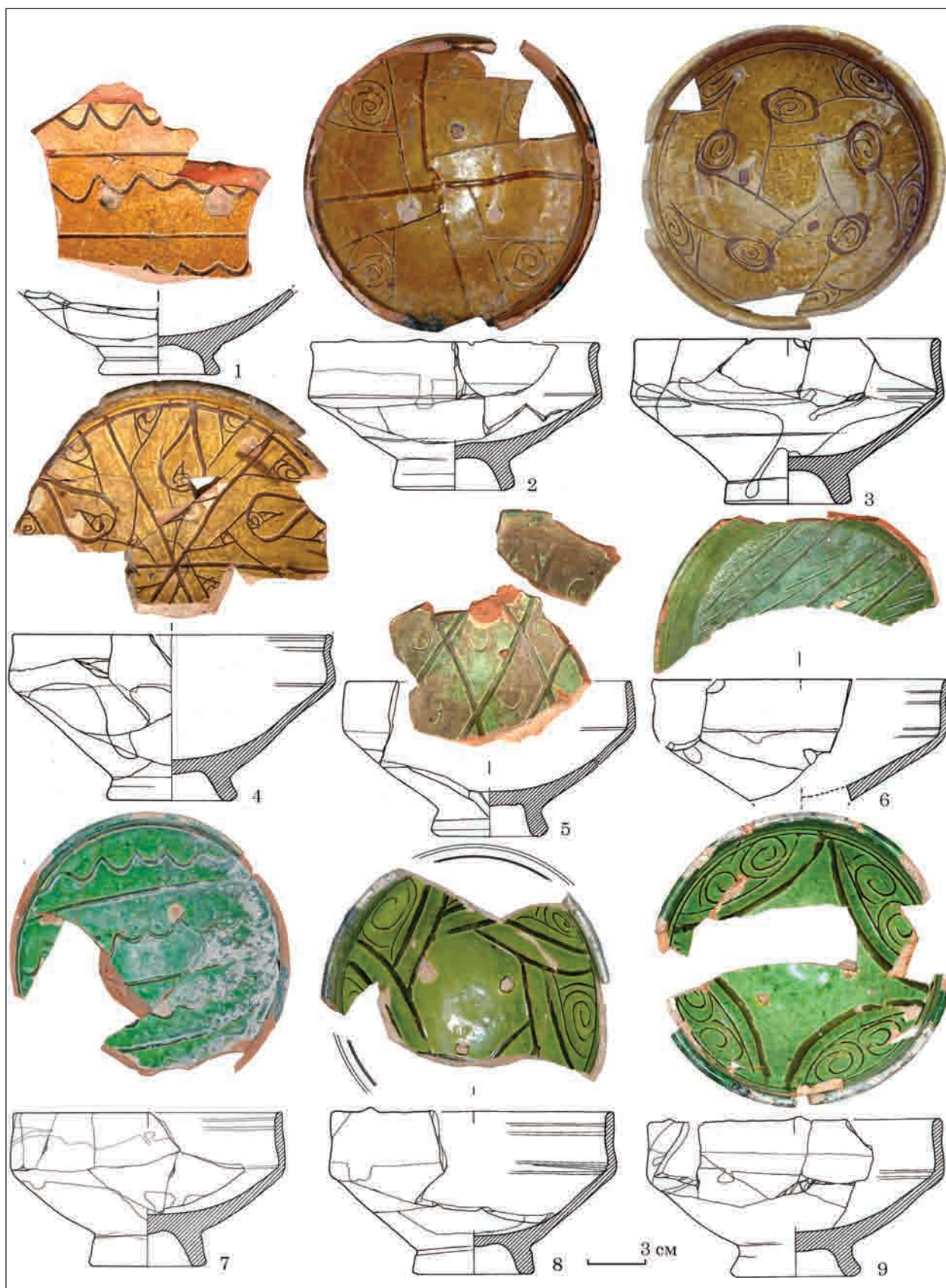

Рис. 30. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1, 4—6 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 13; 1, 2, 4; 17: 2, 3; 2 — садиба XIV ст. на середньовічному городищі в Алушті, шар пожежі 1360-х рр., розкопки В. Л. Мица 1988 р., з фондів Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-88/422); 3, 7—9 — садиба XIV ст. на середньовічному городищі в Алушті, шар пожежі та руйнування 1360-х рр., за: Тесленко 2017, рис. 8; 4; 9: 2; 10: 2—4; 14: 1—4; малюнок автора

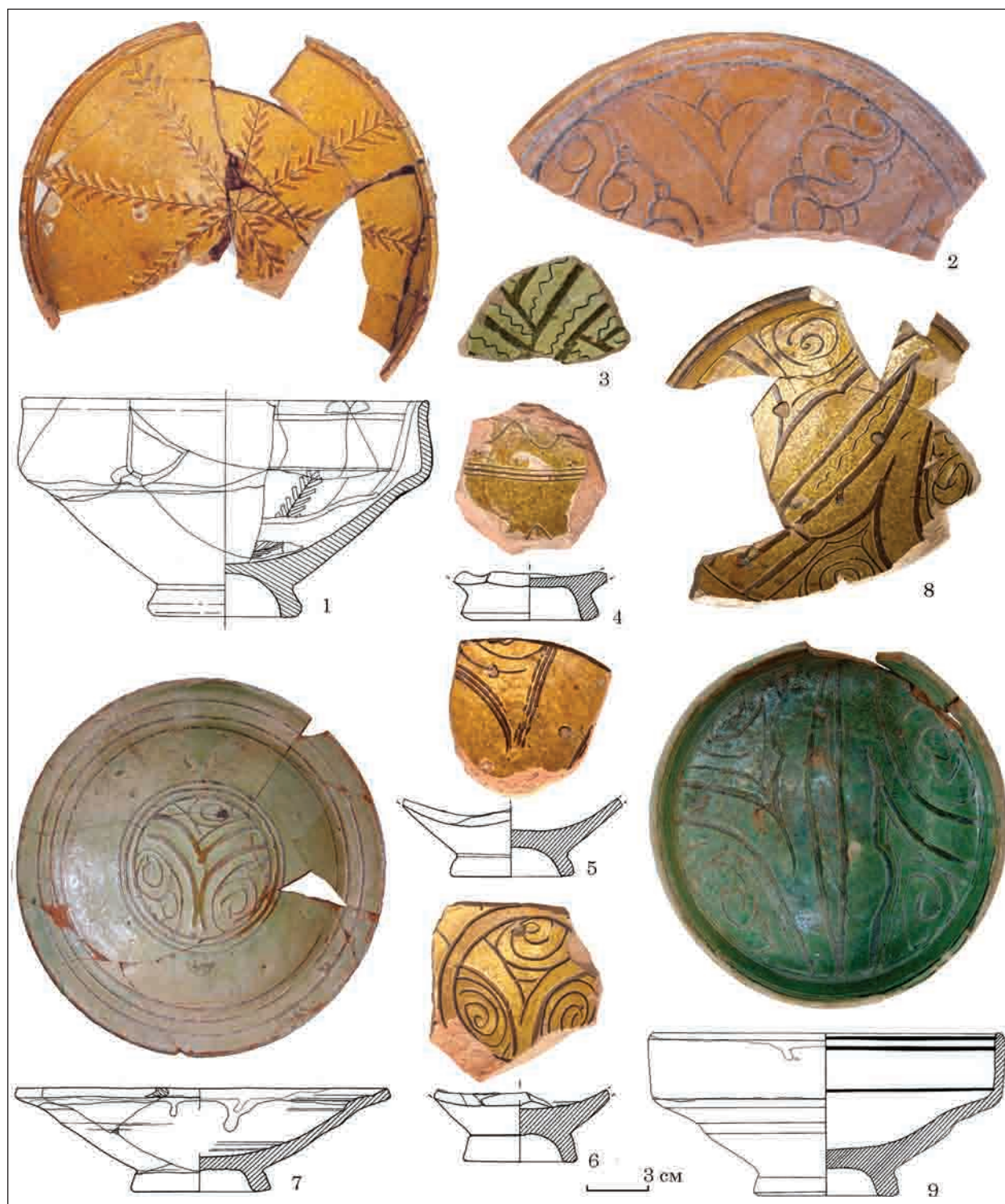

Рис. 31. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1, 2 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1983 р. (фонди музею «Судацька фортеця», Ск-83/14) та 1987 р., за: Баранов 2004, рис. 4: 7; 3 — золотоординське городище Солхат (Старий Крим), збори О. В. Гаврилова; 4—6, 8 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 12: 5; 14: 5, 8, 9; 7 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Миша 1988 р., з фондів Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-88/68); 9 — храм з могильником в Верхній Масандрі, дослідження Південнобережного загону відділу археології Криму ІА АН УРСР в 1967 р., фонди ЯІЛІМ (№ ЯІЛІМ КП 3986); малюнок автора

фічного горизонту поселення Бокаташ II (рис. 12) (Крамаровский, Гукин 2006, табл. 122: 1; 135: 2; 2007, табл. 109: 1; 126: 1; 136: 1, 6), та серед знай- док без чіткого хронологічного контексту (рис. 25:

1—3) (Тесленко и др. 2017, с. 203, цв. вставка 11: 2, 7). В Азаку незначна серія тарілок з аналогічним малюнком походить з комплексів 1320-х рр. (Масловский 2017, с. 468, рис. 1: 8; 14: 6).

Рис. 32. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми з орнаментом в техніці сграфіто під монохромною поливою: 1, 4 — золотоординське городище Солхат (Старий Крим), за: Тесленко, Сейдалиєва 2016, с. 94, 95, 136, 137, № 51, 53; 2, 10—12 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1983 та 1987 рр., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-87/113, 102, Ск-83/35, Ск-87/104); 3 — поселення XIV—XV ст. на західному півніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 10: 2; 5, 8, 9 — ремісничий посад Судацької фортеці, розкопки М. А. Фронджуло 1971 та 1972 рр., з фондів НЗ «Софія Київська» (Ск-1971/86, 96, Ск-1972/98); 6, 7 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровський, Гукин 2002, с. 52, 60, табл. 10: 1; 18: 2; малюнок автора

Подібний декор набув поширення на кераміці візантійського кола приблизно з останньої третини XIII ст. і залишався популярним протягом ще мінімум першої третини XIV ст. та був притаманний різним гончарним осередкам (див., напр. Papanicola-Bakirtzi 1999, p. 188—189, 220—223, 233; Waksman, Teslenko 2010; Inanan 2010; 2013; Waksman 2013).

Наступну хронологічну серію складають вироби з вузьким орнаментальним поясом, заповненим стилізованим рослинним декором навколо центрального неорнаментованого медальйону. Малюнок виконаний тонкою лінією. Серед найбільш поширених елементів декоративного ряду присутні комбінації з похилих парних ліній і видовжених спіралей, схематизованих напівпальмет, центричних спіралей тощо (рис. 25: 4—7, 10) (Масловский 2008, с. 96, рис. 5: 8; 2017, с. 471—472, рис. 4: 1—4, 6; 19: 1—3). Подібний декор типовий для посудин з комплексів 1330-х рр. (Масловский 2017, с. 471—472), хоча зустрічається і раніше, наприклад, на борту тарілки з заповнення ями кінця XIII — початку XIV ст. (Белинский, Масловский 2007, с. 326—328, рис. 3: 12). Такі декоративні схеми та їх елементи мають паралелі в кераміці візантійського кола (Георгиева 1974, обр. 64; Papanicola-Bakirtzi et al. 1992, p. 53, fig. 13; François 1995b, pl. 15: c; Papanikola-Bakirtzi et al. 1999, p. 140; Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 89, fig. 102; Mercangöz 2013, p. 32—37, fig. 1—11), також зустрічаються серед продукції вірменського міста Ані, де на думку А. Бабаджанян був помітним візантійський вплив на місцеве керамічне виробництво (Babajanyan 2018, p. 275, pl. 1: 2).

Окремо слід відзначити появу в місцевому декорі з другої чверті XIV ст. орнаментального поясу з розташованих зигзагом мигдалеподібних фігур (Масловский 2017, с. 471—472, рис. 4: 5; 19: 4), який в подальшому, аж до кінця третьої чверті XV ст., використовувався в оздобленні кримського полив'яного посуду як в монохромних так і в поліхромних варіаціях (рис. 25: 8, 9; 32: 2; 34: 9) (Тесленко 2010, с. 228, рис. 2: 7.1; 3: III; Тесленко, Сейдалиева 2016, с. 87, № 55). Він має близькі паралелі чи навіть прямі аналогії в сім'ї кераміки стилю «Port St. Simeon Ware» і його унаслідувань (дериватів), що набули поширення в Північній Сирії, Анатолії, на Кіпрі з XIII ст. (див., напр. François 1995, p. 96—97, pl. 14: a—c; Papanikola-Bakirtzi 1996, pl. XVIII: 94; Böhlendorf-Arslan 2004, taf. 148: 758; 165: 893; Avissar, Stern 2005, p. 52—56), а також в іншій столовій кераміці Сельджуцької Анатолії, виробництво якої пов'язують з ірано-кавказькою традицією, поширюваною вірменськими і грузинськими майстрами (François 2003, p. 316—322, fig. 5), та безпосередньо на Кавказі (Майсурадзе 1954, табл. 25: № 358, 415; Ибрагимов 2000, с. 157, рис. 30).

З впливом декоративно-прикладного мистецтва Сельджуків співвідносять також деко-

ративні сюжетні композиції із зображенням людських фігур, гарпій, птахів, кошачих хижаків проміж кущів чи гілок гранату з парними стрільчастими листочками та плодами чи квітами (рис. 26: 1—6), що з'являються в другій чверті XIV ст. (Крамаровский 2012, с. 165—172; Масловский 2017, с. 483, рис. 7: 4; 18: 2). Дійсно, сюжети, манера зображення та навіть окремі елементи малюнку знаходять досить близькі аналогії в кераміці Анатолії (Крамаровский 2012, с. 183—187), в тому числі в розписах декоративних полив'яних плиток замиського палацу сельджуцьких султанів Кубад-Абад (нині зберігаються в музеї сельджуцької кераміки в медресе Каратай в Конії) (рис. 26: 7). Існує думка, що вплив сельджуцького декоративно-прикладного мистецтва в кераміці сграфіто інших міст Улуг Улусу поширився саме з Криму, куди спочатку вони, ймовірно, потрапили разом з носіями цих традицій з Анатолії, та розвинулися на місцевому ґрунті вже після того, як Конійський султанат перестав існувати (Крамаровский 2012, с. 197—198). Хоча не виключено, що в Азак та на Північній Кавказ гончарі могли мігрувати безпосередньо з Закавказзя чи східної Анатолії, приносячи туди подібні декоративні традиції. Близькі сюжети та елементи малюнків зустрічаються, наприклад, серед кераміки гончарних осередків золотоординських Азаку та Маджару (Масловский 2006a, с. 348—349, 380—381, рис. 16: 1; 29: 9). У будь-якому разі це цікаве питання потребує подальшого вивчення.

Приблизно синхронно входить до вжитку орнаментальний пояс з ряду горизонтальних смужок з симетричними похилими штрихами з обох кінців (варіації мотиву «сельджуцького ланцюжка?»), що використовувалися в оздобленні венець та бортів посудин відкритої форми й надалі — в середині — другій половині XIV ст. (рис. 25: 8; 27: 6) (Бочаров 2017, рис. 25: 14; Баранов, Майко 1998, рис. 1: 3; Крамаровский, Гукин 2006, табл. 111: 1, 2; 2002, с. 108, табл. 6: 1; 154, табл. 2: 8; 160, табл. 8: 3).

Починаючи з кінця першої чверті — 1330-х рр. з'являються серії з невеликими квітковими розетками, утвореними замкнутою по обводу плетінкою з двох стрічок, зі спіральками по центру і в кожній з округлих пелюсток (рис. 27: 1—5) (Масловский 2012a, рис. 3: 3; 2017, с. 481—483, рис. 7: 2, 3; Романчук 2003, с. 72, табл. 56: 185; Крамаровский, Гукин 2007, табл. 27: 4). Є варіації малюнку, де плетінка вже яскраво не виражена (Штерн 1906, табл. 6: № 46; Тесленко 2016a, рис. 7: 10; Крамаровский, Гукин 2007, с. 80, табл. 27: 4), кружки в пелюстках і серцевина заповнені штрихуванням тощо (рис. 27: 4, 5) (Баранов, Майко 1998, рис. 1: 4; Тесленко 2016a, рис. 4: 2). По-різному також оформляли поле навколо розеток. За межами Криму, окрім Азаку, де вони є і в місцевих варіантах виконання (Масловский 2012b, рис. 14: 2, 3), вироби цієї

Рис. 33. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми, прикрашені в техніці поліхромного сграфіто: 1—4 — Азак, комплекси першої половини XIV ст. (1330-х рр.), за: Масловский 2017, с. 475—476, рис. 6: 2—5; 17: 2, 4—6; 5—7 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1983 р., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-83/31); малюнок автора

серії відомі в Побужжі (Торговиця) та Поволжі (Болгар, Увек) (Козырь, Боровик 2017, рис. 2: 1; Полубояринова 2008, ил. V: 5). Взагалі мотив

квіткові розетки з двострічкової плетінки, виконаний здебільшого в виїмчастій техніці, зустрічається в декорі кавказької, кіпріотської та

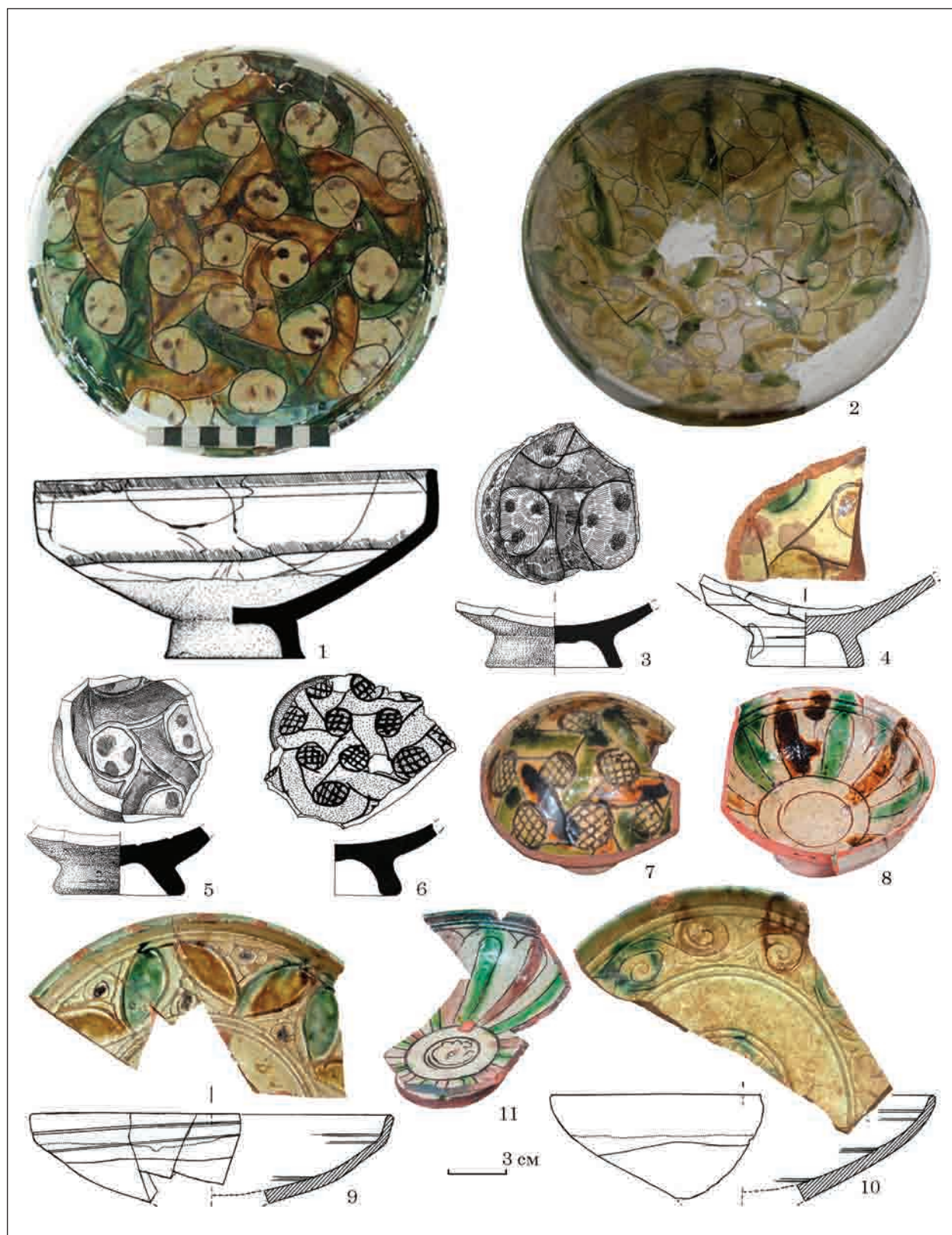

Рис. 34. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми, прикрашені в техніці поліхромного сграфіто: 1 — Азак, 1360-ті рр., за: Масловский 2017, с. 486, рис. 10; 2; 2 — таріль з музею сельджуцької кераміки в медресе Каратай в Конії, 2299 (б. м.), <http://www.pbase.com/dosseman/image/131676159>; 3 — поселення Бокаташ II, за: Крамаровский, Гукин 2004, с. 245, табл. 62: 1; 4, 9, 10 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 18: 3, 5, 6; 5, 6 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 62, табл. 20: 2; с. 158, табл. 6: 4; 7 — золотоординське поселення Тобен-Сарай, Білогорського району, розкопки Е. І. Сейдалиєва, за: Тесленко, Сейдалиєва 2016, с. 99, 140—141, № 76; 8, 11 — золотоординське городище Солхат (Старий Крим), за: Тесленко, Сейдалиєва 2016, с. 96, 100, 140, № 73, 74; малюнок автора

центрально-візантійської полив'яної кераміки (François 1999, p. 124, fig. 29: 314; 2005, fig. 2; Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 83, N 91; Ибрагимов 2000, с. 154, рис. 26).

Для цього ж періоду характерні блюда та чаші великого діаметру, все поле яких заповнюють зображення квіткових розеток, переважно шестипелюсткових, нанесених тонкою лінією (Масловский 2017, рис. 5: 1, 4; 16: 2, 4).

Подібна орнаментальна схема з розеток, що мали від чотирьох до семи пелюсток, використовувалася і надалі — близько середини та в другій половині XIV ст., але малюнок виконується вже здебільшого широким або широким та тонким різцями і на посудинах меншого діаметру (рис. 28). Слід відзначити, що ці зображення знаходять аналогії в кіпріотській кераміці (Papanikola-Bakirtzi 1996, pl. XIX: 96—99; XX; Papanikola-Bakirtzi et al. 1999, 163, N 366).

До 1330-х рр. відноситься поява композицій, базу яких становить центральний медальйон, утворений подвійною чи потрійною лінією в оточенні тонких променів з С-подібними завитками в основі (рис. 27: 6—9) (Масловский 2017, с. 479—482, рис. 6: 1; 16: 1; Полубояринова 2008, ил. VI: 3). Вони набули поширення в різних варіаціях в наступні десятиліття (Белинский, Масловский 1998, с. 210, рис. 14: 9; Масловский 2017, с. 484, рис. 20: 5). У ранніх екземплярів медальйон здебільшого заповнений дрібним малюнком зі стилізованими рослинними мотивами (рис. 27: 7—9), також трапляються зображення квітки лотосу у виїмчастій техніці (рис. 27: 6) (Масловский 2017, с. 479, рис. 5: 20).

Своєрідною формою, притаманною для 1330—1350-х рр., що також прикрашалася центральними медальйонами з рослинним чи геометричним візерунком, були глибокі напівсферичні чаші з хвилястим краєм, що за формою нагадували чашечку квітки (рис. 32: 2). У ранніх посудин гофрований весь корпус, у пізніх — лише край (Масловский 2017, с. 477, 479, рис. 5: 2, 3; 16: 5; Полубояринова 2008, с. 61, рис. 6).

З цього ж періоду відзначені рідкісні зображення хижаків сімейства кошачих в геральдичних позах (Дмитриенко 2017, с. 452, 453, рис. 3; 4: 2) (рис. 29: 1), риб (рис. 29: 8) та масова поява різноманітних зображень пернатих як в монохромних, так і в поліхромних варіаціях¹ (Масловский 2017, с. 483, рис. 7; 18) (рис. 29: 2—7, 9—13). Причому фігури птахів були стабільно присутніми в декорі аж до кінця третьої чверті XV в. (Кирилко 2005b). Зображення відрізняються між собою манерою виконання. Визна-

чення їх хронологічних особливостей потребує додаткових досліджень.

Близько середини XIV ст. поширюються посудини з радіальним орнаментом з шести чи восьми секторів, заповнених краплеподібними фігурами (бутон лотосу?) та невеликими центричними спіралями (рис. 30: 4)² (Масловский 2017, с. 485). Вони також є як в монохромному виконанні, так і підфарбовані зеленою глазур'ю (Белинский, Масловский 1998, с. 210, рис. 12: 2).

Не раніше середини XIV ст. з'являються чаші місцевого виробництва з двоюрисною монограмою з букв «М» і «Х», яка читається як ім'я «Михаїл» (рис. 29: 14—17) (Баранов 1998, с. 21—22, рис. 2; Сазанов, Иващенко 1994, с. 180, рис. 1: 1—2; Мьц 2005, с. 290—292; Тесленко 2010, с. 224, рис. 3: I; Тесленко и др. 2017, с. 203—204, цв. вставка 15: 5; Aibabine et al. 1999, p. 28—29). Існує обґрунтована думка про культове призначення цих посудин та інтерпретацію написів як посвячень однойменному архангелу (Мьц 2005, с. 290—292; Залеская 2014, с. 48—49). Подібні монограми добре відомі на групі столового візантійської посуду, яка надходила в Таврику в другій половині XIV ст. (Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 22, fig. 6, 7; François 1995, p. 103—108, pl. 16: c; 2005, fig. 3; 4). Ці чашки, а також популярність культу святого на півострові, ймовірно, сприяли появі значної кількості місцевих варіацій монограм.

У другій половині XIV ст. до широкого обігу входять серії чаш середніх розмірів з малюнком на все поле, який виконано здебільшого двома різцями різної товщини. Усі оглянуті екземпляри належать до підгрупи «Кафа». Серед поширених декоративних елементів — великі спіралі; 4- 5- чи 6-пелюсткові розетки; горизонтальні ряди прямих і хвилястих ліній або похилого штрихування між паралельних смуг; чотири чи п'ятипроменеві плетінки або багатокутники в супроводі центричних спіралей (деякі спіралі додатково окреслені широкими лініями та нагадують стилізовані троянди), сітчасте штрихування тощо (рис. 30: 1—3, 5—9). Полива жовто-коричнева або зелена, нерівномірно забарвлена, покриває всю внутрішню поверхню посудин та їх бортик ззовні. Представницька колекція таких чаш походить з шарів руйнування третьої чверті XIV ст. на городищі в Алушті (Тесленко 2017, с. 392—393, рис. 8; 9; 10: 1—4; 13: 6—9; 14), хоча в цілому досить стабільно зустрічаються на синхронних пам'ятках Криму та Приазов'я (Айбабина 2005, с. 229—235, рис. 7: 2; 8: 3; Белинский, Масловский 1998, с. 209—218, рис. 13: 5; 14: 1, 4; 15: 1; Масловский 2017, с. 485, рис. 12: 1—3; 13: 1, 4; 24; 25: 1, 3, 4; Крамаровский, Гукин 2002, с. 82—84,

1. Одні з перших зображень птахів є серед виробів вже згадуваної майстерні поселення Бокаташ II та на одній з ранніх серій ПСК (Тесленко и др. 2017, цв. вст. 11: 3).

2. За спостереженнями А. М. Масловського ця ж серія широко представлена також серед місцевої продукції Азака (Масловский 2012b, с. 22, рис. 12: 3—6, 8; 34: 2; 35: 1).

105, табл. 3: 1; 110, табл. 8: 1; Паршина 1974, рис. 14: 11, 13; Тесленко и др. 2017, с. 203, цв. вст. 12—14; 17: 2, 4, 6). Для цього періоду фіксуються також випадки використання тризубого різця в монохромному декорі, але вони поодинокі (рис. 31: 4, 5) (Белинский, Масловский 1998, рис. 13: 5; 14: 3; Масловский 2017, рис. 12: 3; 24: 3).

Наведемо приклад ще декількох типових декоративних елементів на кераміці ПСК, хронологічна позиція яких в цілому не виходить за межі другої — останньої чверті XIV ст. та може бути уточнена згодом. Це комбінації з двострічкових плетінок і лілей (Романчук 2000, с. 197, рис. 110; Баранов 2004, рис. 4: 7); різноманітні квіткові розетки в техніці «резерв» і сграфіто (Судак, Артек); пальмові чи гранатові (?) гілки; плетінки зі стрічок, заповнених хвилястою лінією, радіальні геометрично-рослинні композиції; сітчасте штрихування в медальйоні; пальмети в різних комбінаціях; каплеподібні (бутон квітки лотосу?) та V-подібні фігури в центральному медальйоні; шестигранник з густим штрихуванням в центрі декоративної композиції тощо (рис. 31; 32).

Деякі з вживаних в цей час декоративних елементів також мають досить близькі аналогії в синхронній та більш ранній кераміці візантійського кола (як монохромній так і поліхромній) на Балканах, Кіпрі та заході Малої Азії (див., напр. Papanikola-Bakirtzi 1996, pl. 17: 85; Papanikola-Bakirtzi et al. 1999, p. 146, N 301; p. 163, N 336; 172, N 353; Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 86 (bowl 97), p. 88 (bowl 100), p. 213—216 (bowls 244—249), p. 232 (bowl 270); Doğer 2012, p. 128, tab. 15: 49; p. 136, tab. 23; p. 139, tab. 26; p. 160, tab. 47: 217, 122, 123; Георгиева 1974, обр. 60: 4; 1985, табл. 7; Цветков 1989, обр. XIII; 16), а також в керамічному мистецтві на Кавказі (див., напр. Майсурадзе 1954, табл. 31; 33: 341—346; 34: 1032, 2456, 275; Левиатов 1940: рис. 11; 14; Достиев 2017, с. 659—662, рис. 15: 1, 3, 7, 9, 11).

У цілому, монохромне сграфіто — одна з технік, яка продовжує використовуватися в місцевій кераміці й надалі, але в XV ст. їй притаманні дещо інші декоративні композиції, хоча, безумовно, з окремими орнаментальними мотивами попередньої епохи (Тесленко 2010, с. 224—226, рис. 3).

6. Поліхромне сграфіто (painted sgraffito; polychrome painted sgraffito; brown and green sgraffito; green, brown and purple sgraffito) — розфарбування гравійованого орнаменту трьома (коричневою, зеленою та пурпурово-коричневою — «марганцевою») чи двома (коричневою та зеленою) фарбами — починає використовуватися на південному заході Центральної Азії та Близькому Сході з IX—X ст., куди мода на неї проникає з Китаю (див., напр. Шишкіна 1979, с. 52; Бяшимова 1989, с. 18; Якобсон 1959, с. 245; Jenkins 1983, p. 11). Тут розвиваються

різні стилі поліхромного сграфіто (Splashed Ware, Bamiyan Ware, Amol Ware, Aghkand Ware, Garrus Ware¹ etc.), один з яких — Агханд (Aghand Wares), поширений поряд з іншими на території Ірану (Pope, Ackerman 1965, pl. 607—611), з XII ст. широко застосовується в керамічному декоративно-прикладному мистецтві на Кавказі (Майсурадзе 1954; Якобсон 1959, с. 260—270, табл. XXV—XXX; Мицишвили 1976; 1979; Шелковников 1957; Babajanyan 2018, p. 271—272, pl. 1: 4—8). Протягом XII—XIII ст. техніка поліхромного сграфіто набуває популярності на території Малої Азії та в Східному Середземномор'ї, де в XIII ст. також формується своєрідний стиль — «Port St. Symeon Wares» (далі PSS) чи «Al-Mina Wares» (літ. див. Avissar, Stern 2005, p. 52—53), а на Кіпрі — «Cypriot Green and Brown Sgraffito Ware» (Papanikola-Bakirtzi 1993; 1996; von Wartburg 1997, p. 336—339; Redford 2014; Waksman 2014a etc.). Звідси, завдяки стабільним комунікаціям, мода розповсюджується на Італію (Varaldo 1997; Riaves 2001, p. 528—530; von Wartburg 2002). В XIII—XIV ст. поліхромне сграфіто поширюється на Балканах (Papanikola-Bakirtzi 1999, p. 23, 222—242; Zikos 1999, p. 243—248; Георгиева 1974, с. 45—61; Bikić 2016 etc.).

У Південно-Східному Криму застосування цієї техніки в місцевому гончарстві фіксується з першої чверті XIV ст. (Масловский 2012a, с. 194, рис. 1: 12, 14; Бочаров 2017, с. 434, рис. 32; 33: 4). Частка поліхромних виробів на цей час серед іншої глазурованої кераміки ПСК складає не більше 1—5 %, що само по собі є датовуючою ознакою (Масловский 2008, с. 96; 2017, с. 475; Бочаров 2017, с. 440, табл. 1). Дійсно масовими вони стають з третьої чверті XIV ст. як на території Криму, так і за його межами (див., напр. Белинский, Масловский 1998, с. 210, рис. 11; 12; Масловский 2017, с. 486, рис. 9; 10; 12: 4—9; 21; 22; 26).

1. У перших двох випадках потьоки і плями забарвленої глазури, що розтікалася в процесі випалювання, наносилися поверх гравійованого малюнку в вільній манері без урахування його контурів, подібно до китайських «T'ang Three-Colored Ware», які вони швидше за все наслідували (Brend 1991, p. 41). Для стилю Амол і Агханд (за назвами міст на півночі та північному заході Ірану) притаманний декор, де зображення розмальовані мінеральними фарбами по контуру (Амол) чи в межах (Агханд) гравіювання, що надавало їм більшої виразності (Lane 1965, pl. 32A; 33A; 34B; Pope, Ackerman 1965, pl. 623—630; 607—611). На виробках в стилі Гаррус (за назвою селища на північному заході Ірану, в провінції Східний Азербайджан), також поширених в Сельджуцький період, ключові зображення декоративних композицій виконані в виїмчастій техніці під монохромною зеленою чи блідо-жовтою глазурю або розмальовані потьоками зеленої, коричневої чи пурпурово-коричневої поливи (див., напр. Watson 2004, p. 260—264).

Для розфарбування прокресленого малюнку використовувалася комбінація з двох або трьох фарб: коричневої та зеленої (виготовлені на основі окислів міді та заліза) чи коричневої, зеленої та пурпурово-коричневої (оксид марганцю) (рис. 33—37). Якось одна з них трапляється зрідка (Масловский 2008, с. 96).

Окрім того, застосовувалося переважно 2 способи розфарбування сграфіто, що також мають певні хронологічні відмінності.

В першому з них кольорові плями точніше узгоджуються з контуром прокресленого малюнку, подібно до стилю Агханд. Цей спосіб притаманний підгрупі «Солхат» і вважається більш раннім (Масловский 2017, с. 475—476). Серед реконструйованих форм виробів другої чверті XIV ст. — великі тарелі з плоскими вінцями та чаші з вертикальним бортом, чашки з сегментоподібним корпусом на кільцевих піддонах, внутрішнє поле яких прикрашають стилізовані квіткові розетки з каплеподібними чи трикутними пелюстками (Масловский 2017, с. 475—477, рис. 6: 2, 4, 5; 17: 2, 4, 6) (рис. 33: 1—3). Відзначимо, що комбінації з каплеподібних фігур набули поширення в поліхромному декорі місцевої кераміки й надалі — протягом середини — другої половини XIV ст. (Баранов 2004, рис. 6: 2; Крамаровский, Гукин 2002, с. 60, табл. 18: 1; с. 110, табл. 8: 3). Крім того, в орнаментиці ранніх виробів використовувалося заповнення фігур та простору між ними невеликими краплями коричневої фарби (рис. 33: 2), подібно до іранських виробів в стилі Амол та деяких екземплярів стилю Агханд. Паралелі такому декоративному прийому знаходимо також в Анатолії, де зустрічаються досить схожі орнаментальні схеми серед кераміки місцевого виробництва, що прийшла на зміну гончарним традиціям візантійської доби після підкорення цих територій османами (див., напр. Vroom 2005, p. 28—30, pl. 9: 17, 18, 20; Waksman 2014b, fig. 3: c).

У цей час побутували також глеки з кулястим тулубом, прикрашені вертикальними дводжгутовими вісімкоподібними плетінками (рис. 33: 4—7). Вони відомі з розкопок в Судакі (рис. 33: 5—7) та Херсонесі (Романчук 2000, с. 197, рис. 111: 4), проте не мають тут чіткого археологічного контексту. В Азаку, за спостереженнями А. М. Масловського, такі знахідки характерні лише для комплексів 1330-х рр. (Масловский 2017, с. 476, рис. 6: 3; 17: 5). Сам декоративний мотив використовувався в декорі протягом наступних десятиліть, але переважно на посудинах відкритої форми (Баранов 2004, рис. 4: 4; Крамаровский, Гукин 2002, с. 63, табл. 21: 1) (рис. 36: 6, 9).

Для другого способу розфарбування сграфіто притаманні розпливчасті кольорові плями, що чітко не співпадають з контурами гравійованих ліній, хоча все одно більш-менш узгоджуються з орнаментальним ритмом прокреслених зоб-

ражень (рис. 34: 9, 10; 35: 5—8; 36: 7, 8, 11; 37), які, починаючи з третьої чверті XIV ст., наносилися як одинарним, так і двозубим чи тризубим різцями (36: 5, 12, 13; 37: 2, 4) (Масловский 2017, с. 484—485). Як вважається, він більш характерний для підгрупи «Кафа» та набуває поширення приблизно з середини XIV ст., продовжуючи розвиток в наступному столітті (Масловский 2007, с. 87).

Зі збільшенням об'ємів виробництва поліхромного сграфіто в другій половині XIV ст. зростає і кількість декоративних серій, наше уявлення про які з накопиченням нових матеріалів та введенням до наукового обігу вже здобутих колекцій безумовно ставатиме виразнішим. Наразі відзначимо лише декілька з них.

Досить оригінальна серія посуду з суцільним орнаментом зі складної плетінки в поєднанні з округлими медальйонами, що заповнював все внутрішнє поле посудин відкритої форми (рис. 34: 1, 3—5), або прикрашав горло чи верхню частину тулуба глеків (Масловский 2017, с. 486; рис. 10; 22: 1, 2). Елементи плетінки розмальовані зеленою та жовто-коричневою фарбою, кожний з медальйонів додатково оформлений трьома марганцевими крапками (рис. 34: 1, 3, 5). Подібна орнаментальна схема відома в поліхромному та монохромному виконанні з різними варіаціями оформлення медальйонів (див., напр. Крамаровский, Гукин 2002, с. 158, табл. 6: 4) (рис. 34: 4, 6, 7). Керамічні вироби з таким декором, що легко ідентифікується навіть на невеликих уламках, зустрічаються на пам'ятках східної, південної та західної частин Криму, де вони зафіксовані в шарах другої половини XIV ст. або знайдені без чіткого хронологічного контексту (Крамаровский, Гукин 2002, с. 62, табл. 20: 2; Тесленко і др. 2017, с. 204, цв. вст. 18: 3; Романчук, Перевозчиков 1990, с. 119, рис. 30—96; Романчук 2003, с. 110, табл. 105: 300; 120). В Азаку аналогічні знахідки походять переважно з комплексів 1360-х рр., що дозволило А. М. Масловському обмежити їх побутування саме цим періодом (2017, с. 486, рис. 10; 22: 1, 2). Цікаво, що подібні в деталях орнаменти зустрічаються на більш ранній кераміці Кавказу (Шамкир) (Достієв 2017, с. 665—666, рис. 19: 5)¹ та центральної частини Анатолії (Конія) (рис. 34: 2) (François 2003, p. 321, fig. 1; 7; 12). На думку французької

1. На кераміці Кавказу та на виробах стилю Агханд взагалі, досить часто, як допоміжний елемент декору, використовували згруповані по три крапки, виконані марганцевою фарбою, подібно до тих, що заповнюють медальйони на кримських посудинах (див., напр. Мицишвили 1979, табл. XX; XXII; XXVII; Достієв 2017, с. 666, рис. 20: 5; 22: 4, 5 та ін.). Як зауважує Т. М. Достієв, посилаючись на спеціальне дослідження Р. Ефенді, вони скоріше за все мали символічне значення і відігравали роль оберегу (Достієв 2017, с. 666; Эфенди 1967, с. 92).

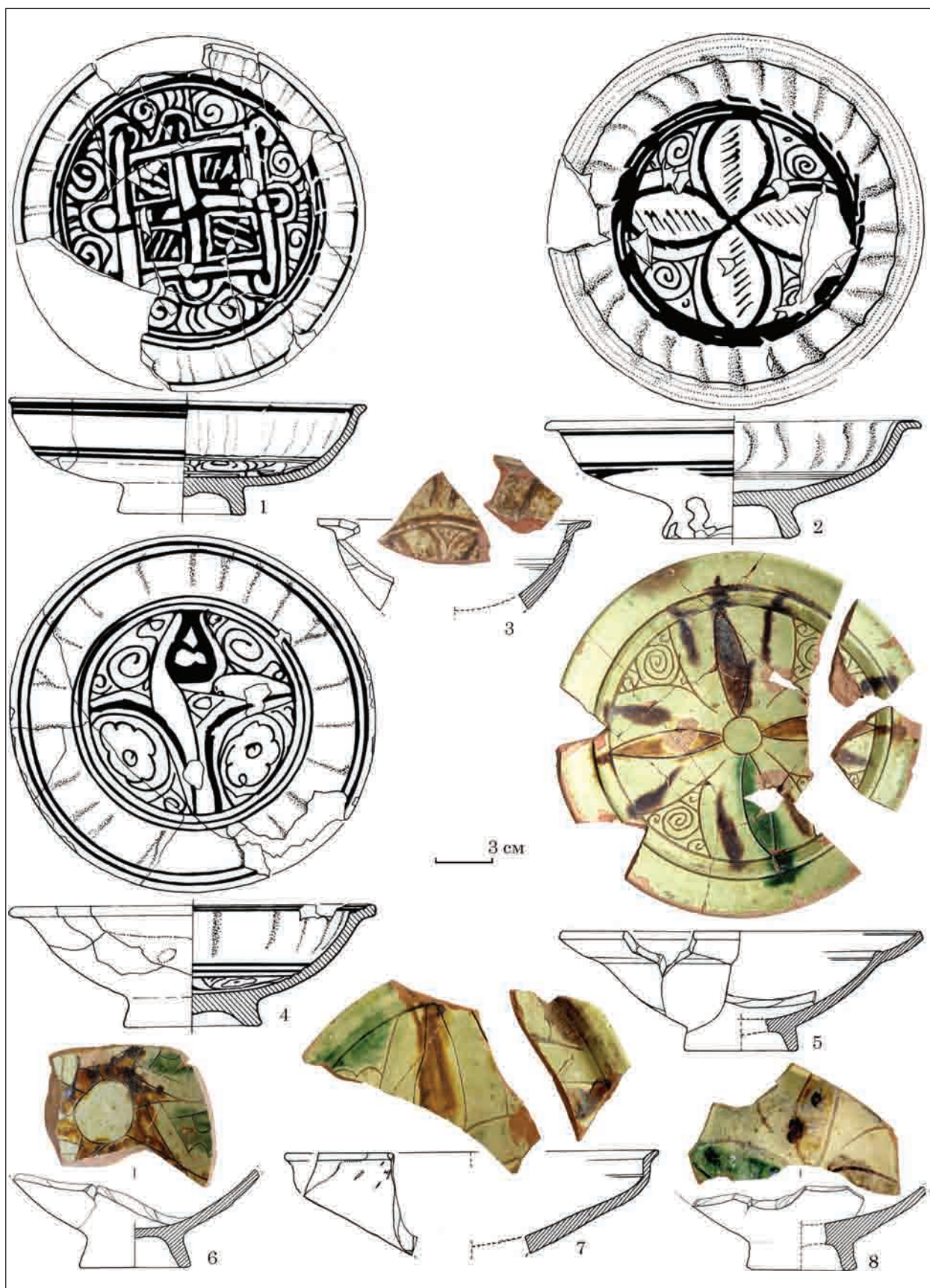

Рис. 35. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми, прикрашені в техніці поліхромного сграфіто: 1, 2, 4 — та господарська яма на ділянці «храму Діви Марії», за: Баранов, Майко 1998, рис. 2: 1, 2, 4; 3, 5, 7 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 19: 2, 4, 5; 6, 8 — садиба XIV ст. на середньовічному городищі в Алушті, шар пожежі та руйнування 1360-х рр., за: Тесленко 2017, рис. 11: 1, 2; 15: 1, 2; малюнок автора

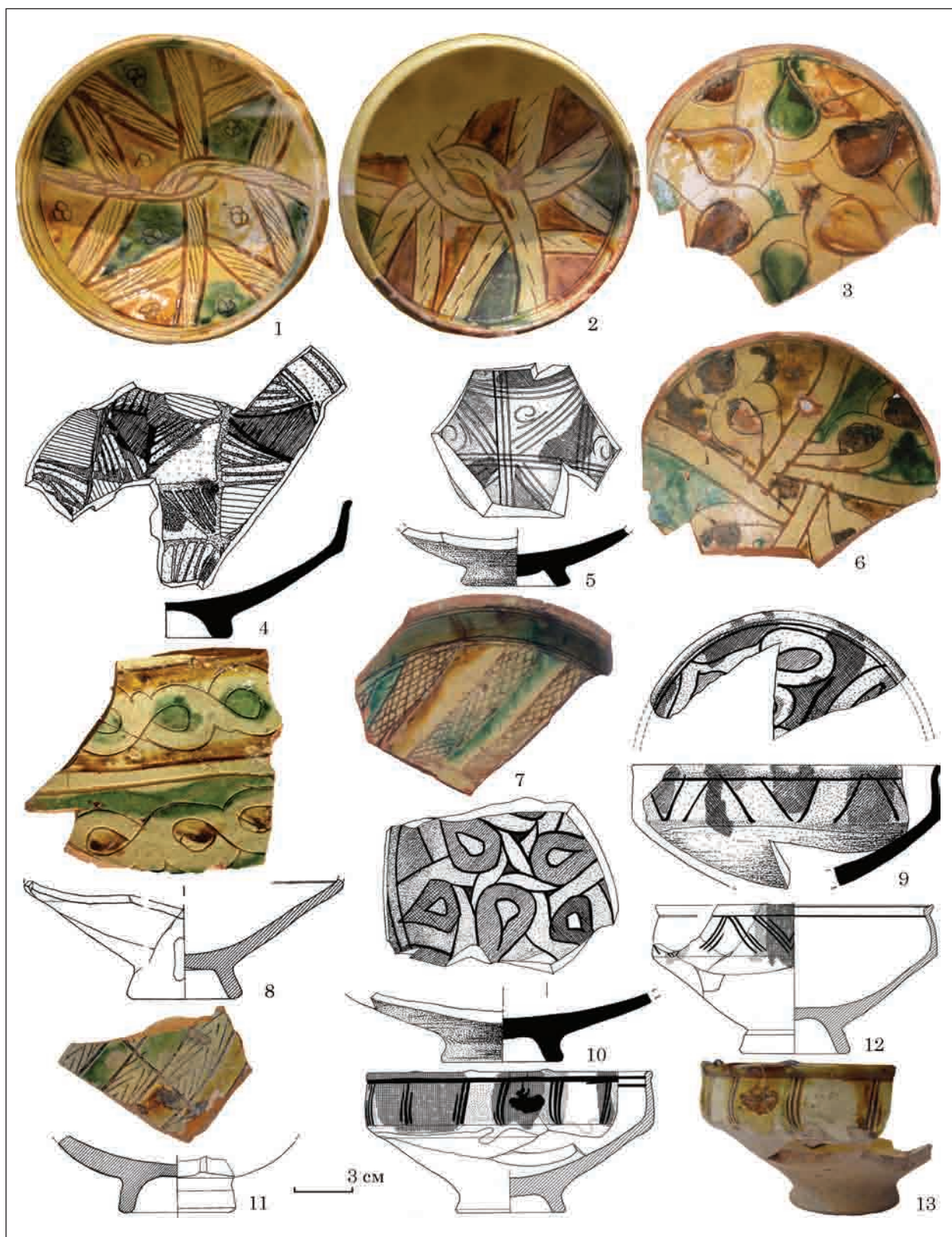

Рис. 36. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми, прикрашені в техніці поліхромного сграфіто: 1, 2 — золотоординське городище Солхат (Старий Крим), розкопки М. Г. Крамаровського 1980 р. (фото з сайту <https://theofilakt.livejournal.com/89314.html>, дата звернення 22.08.2017); 3, 6, 7 — житлова забудова догенуезького періоду середньовічної Сугдеї, розкопки І. А. Баранова 1987 рр. (за: Баранов 2004, рис. 4; 6; 2) та 1983 р., фонди музею «Судацька фортеця» (Ск-83/105); 4, 5, 9 — поселення Кринички поблизу Старого Криму, за: Крамаровский, Гукин 2002, с. 62, 63, табл. 20: 3; 21: 1; с. 153, табл. 1: 2; 8 — поселення XIV—XV ст. на західному підніжжі г. Аю-Даг, за: Тесленко и др. 2017, цв. вст. 22: 2; 10 — поселення Бокаташ II, за: Крамаровский, Гукин 2004, с. 154, табл. 36: 1; 11, 12, 13 — житлова забудова XIV—XV ст. середньовічного городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1988, 1991 рр., з фондів Алуштинського філіалу ЦДМТ (Ал-88/бн, Ал-88/67, Ал-91/81); малюнок автора

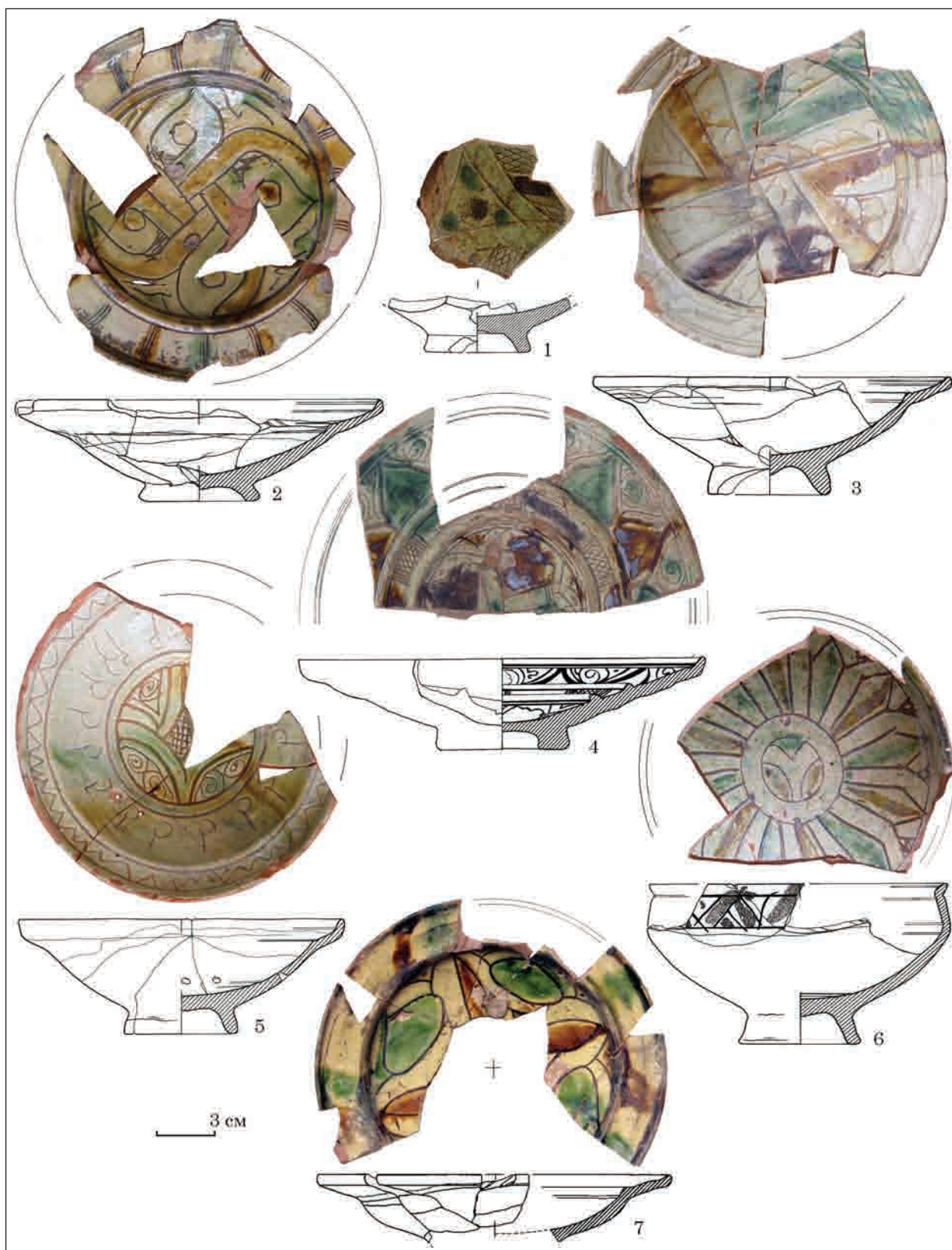

Рис. 37. Група кераміки ПСК, посудини відкритої форми, прикрашені в техніці поліхромного сграфіто, житлова забудова XIV—XV ст. городища в Алушті, розкопки В. Л. Мица 1985—1988 і 1991 рр., з фондів Алуштинського філіалу ЦМТ (Ал-88/351, Ал-88/796, Ал-86/бн, Ал-91/168, Ал-88/40, Ал-85/546; Ал-87/428); малюнок автора

дослідниці Веронік Франсуа розповсюдження схожого керамічного декоративного стилю на теренах від Кавказу до Сирії та Криму може бути пов'язане з міграціями вірменських та

грузинських гончарів під час монгольських завоювань (François 2003, р. 321—322).

Представницька також серія посудин відкритої форми з центральним медальйоном, за-

повненим різноманітними декоративними композиціями (абстрактні геометрично-рослинні орнаменти, зображення міфічних істот та ін.) в оточенні радіальних смуг зеленої, коричневої чи марганцевої фарби, що нанесені по неглибоким жолобкам (рис. 35: 1—4). Вони добре відомі в комплексах 1350—1360-х рр. XIV ст. в Азаку (Масловский 2017, с. 485, рис. 9; 21). Декілька цілих форм походять з господарської ями в районі так званого храму Діви Марії в Судаку (Баранов, Майко 1998, рис. 2: 1, 2, 4), окремі фрагменти — з південнобережних пам'яток (Тесленко и др. 2017, цв. вст. 19: 4). Один уламок знайдено в Володимирі-Волинському (Коваль 2010, ил. 52: 2).

Окремо слід відзначити напівсферичні чашки, внутрішнє поле яких займає стилізоване зображення квітки лотосу з видовженими пелюстками та серединою, виділеною парою концентричних кілець (рис. 34: 8, 11). Оглянуті екземпляри відносяться до підгрупи «Солхат», детальна хронологічна позиція їх поки що не визначена. Серія скоріше за все не обмежувалася лише посудинами відкритої форми. Уламок глека ПСК зі стилістично близьким декором знайдено в золотоординському Маджарі (Волков 2016, рис. 65: 6).

З третьої чверті XIV ст. поширюються чаші середнього розміру, які об'єднує подібний декор зовнішньої поверхні вертикального борту. Він складається з горизонтального ряду розміщених зигзагом парних ліній або овалів, ритмічно розмальованих жовто-коричневою та зеленою фарбами (рис. 36: 9, 12; 37: 6) (Масловский 2017, с. 486, рис. 12: 4—9; 22: 3—6; 26: 1, 3; Крамаровский, Гукин 2002, с. 66—66, табл. 21: 1; 22: 2; 24) чи ряду згрупованих по дві вертикальних ліній (Арамарчук, Дмитриев 2017, с. 503—504, рис. 5) (рис. 36: 12, 13). Такі вироби відомі також серед продукції Чембало, близької за характеристиками сировини до виробів ПСК (Гинькут 2014, с. 316, рис. 6: F-12).

У декорі внутрішньої поверхні поліхромного варіанту застосовувалися центричні, концентричні, радіальні, сегментні та суцільні композиції, в яких переважають геометричні або рослинно-геометричні мотиви, окремі з яких зустрічаються і на монохромній кераміці. Зрідка трапляються зооморфні зображення (переважно птахи) (Арамарчук, Дмитриев 2017, с. 501—502, рис. 2). Серед найбільш поширених елементів орнаменту всередині посудин відзначмо вже згадувані каплеподібні фігури (бутони квітки лотосу?), розміщені навколо шестигранника чи трикутника (рис. 36: 3, 10),

двострічкові плетінки (рис. 36: 6, 8), складні плетінки із заштрихованих смуг (рис. 36: 1, 2)¹, паралельні смуги з густим сітчастим штрихуванням (рис. 36: 7), стилізоване зображення квітки лотосу на все поле (рис. 37: 6) тощо. В цілому малюнки дещо схематичні і недбалі, якихось значущих для детальної хронології серій серед них поки що не відзначено (Масловский 2017, с. 486, рис. 12: 4—9; 22: 3—6; 26: 1—3; Романчук, Перевозчиков 1993, рис. 15; 16; 18; 21: 68).

Серед поширених мотивів, почасти відомих в монохромних варіаціях, залишаються орнаментальні пояси, утворені рядом спіралей та напівпальмет чи зигзагом з мигдалеподібних пелюсток (рис. 34: 9, 10), комбінації з заповнених хвилястою лінією чи заштрихованих стрічок (рис. 36: 11; 37: 1, 3), чотирипелюсткові розетки (рис. 35: 2, 5, 8; 37: 7), «вузол щастя» (рис. 37: 2) та ін.

Близькі стилістичні паралелі в орнаменті поліхромної кераміки Криму, як вже зазначалося, зустрічаються від Кавказу до Східного та Північно-Східного Середземномор'я. Так, до наведених вище прикладів додамо шаховий орнамент з варіаціями заповнення розділених діагональною клітинок (рис. 36: 4, 5), який знаходить аналогії серед кіпріотських виробів (Paranikola-Bakirtzi et al. 1999, p. 165, N 342). Дещо раніше близькі декоративні схеми широко застосовувалася і на Кавказі (Майсурадзе, 1954, табл. 22: 2181; Мицишвили 1979, табл. XXXVI). Тут, окрім того, відомі поширені в монохромному та поліхромному декорі кримської кераміки варіації з N-подібними фігурами та чотирипелюстковими розетками з вузькими видовженими пелюстками, каплеподібні фігури тощо (Майсурадзе, 1954, табл. 18: № 2313, 2460; Мицишвили 1979, табл. XXIII; XXX; LVII: 2; LVIII: 2; Кудрявцев 1981, с. 88, рис. 7: 7; Достиев 2017, рис. 19: 10; 20: 5). Детальний аналіз таких паралелей та визначення можливих векторів кроскультурних впливів безумовно потребує окремого дослідження.

Наприкінці слід відзначити вироби з аморфними плямами та потьоками підфарбованої глазурі, що зрідка нанесені на гравійований малюнок та не співпадають з його контурами. Ця манера розфарбування сграфіто не отримала поширення на півострові. Одна реконструйована тарілка походять з шару середини — третьої чверті XIV ст. на городищі в Алушті (рис. 37: 5). Проте мотиви гравійованого орнаменту цілком типові для синхронних монохромних виробів.

Загалом техніка поліхромного сграфіто, так само як і монохромного, набула подальшого розвитку на півострові (Тесленко 2010, с. 226—

1. Аналогічно декорована чаша походять з однієї зі смітєвих ям Азаку, датована 1363—1381 рр. (Белинский, Масловский 2007, с. 328—330, рис. 11: 1).

230; Teslenko 2015). Потрійна кольорова гамма в поєднанні з гравіюванням зустрічається в декорі кримської кераміки до першої чверті XV ст., в той час як подвійна — з зеленого та коричневого кольорів — продовжує використовуватися до кінця третьої чверті XV ст.¹ та навіть довше, вже після підкорення Криму Османами (Тесленко 2010, с. 226—228; 2012, с. 229; Алядинова, Тесленко 2015, с. 169—171). Хоча в Османську епоху (1475 р. — остання чверть XVIII ст.) місцеве виробництво полив'яної кераміки зазнало суттєвих змін (Алядинова, Тесленко 2015, с. 168—175; Алядинова и др. 2015, с. 486—487).

Підводячи підсумок розгляду групи кераміки ПСК відзначимо, що саме такі керамічні вироби завоювали ринки Таврики та в великій кількості потрапляли в усі куточки Золотої Орди і Руські землі починаючи з другої половини XIII і протягом майже всього XIV ст. Як вважається, гончарні технології та декоративний стиль кримської кераміки мали певний вплив на розвиток декоративного гончарства в інших регіонах Улуг Улусу, що знайшло особливо яскраве відображення в стилістиці декору полив'яних виробів Азаку (Масловский 2012b; 2017, с. 486), а також ремісничих центрів в Подунав'ї, Придністров'ї та Поволжі (див., напр. Stănică 2009, р. 411—420; Полевой 1969, с. 141—177; Абызова и др. 1981, с. 51—70; Федоров-Давыдов 1994, с. 135—137; Булатов 1976, с. 98).

АРХЕОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглядаючи питання керамічного виробництва в Криму, слід звернути увагу на результати археометричних досліджень кераміки означеного періоду, які велися в двох напрямках: фізико-хімічні дослідження формувальних мас та спектральний аналіз поливи.

Найбільш масштабні роботи в першому напрямку проведено в Лабораторії археометрії і археології Французького національного дослідницького центру (CNRS UMR 5138) в Ліоні під керівництвом доктора С. Й. Ваксман². Тут вивчено більше трьох сотень зразків місцевого та імпортного полив'яного посуду з розкопок Кафи (Феодосія), Солдаї (Судак), Фуни, Херсонеса (Севастополь), корабельної аварії поблизу

селища Новий Світ, Лусты (Алушта) і Чембало (Балаклава). Ці дослідження виявилися досить інформативними завдяки відпрацьованій і неодноразово перевіреній на практиці методиці, значній кількості відібраних зразків та наявності в розпорядженні лабораторії представницької бази даних по хімічному складу кераміки з інших пунктів Причорноморського і Середземноморського регіонів.

В результаті вдалося перевірити деякі припущення щодо походження імпорту, висловлені на основі візуальних спостережень і з точністю до виробничого центру визначити місце виготовлення окремих груп привозного полив'яного посуду, позбавиться від певних неправильних інтерпретацій, а також виділити гомогенні групи імпорту, точне походження яких ще належить з'ясувати (Waksman et al. 2009; 2014, р. 408, 414, fig. 15; Waksman, François 2004—2005; Waksman, Romanchuk 2007; Waksman, Teslenko 2010).

Крім того, значну увагу було приділено вивченню формувальних мас саме місцевої гончарної продукції. В 2013—2014 рр. проводилися хімічні дослідження сировини гончарних осередків середньовічного городища Луста (Алушта) (27 зразків) та фортеці Чембало (Балаклава) (32 зразки), а також керамічних виробів групи ПСК з розкопок обох пам'яток (24 зразки)³. В результаті вдалося з'ясувати специфіку їх хімічного складу. З одного боку, отримані характеристики дозволили виявити вироби обох майстерень в керамічних комплексах інших об'єктів (продукцію Алушти — на Фуні і в Чембало, продукцію Чембало — в Херсонесі) (Waksman, Ginkut 2015; Teslenko, Waksman 2016). З іншого боку, при порівнянні сировини різних гончарних районів Криму виявилось, що глини майстерень Чембало, Кафи, Херсонесу та його околиць⁴ не тільки схожі за візуальними ознаками у випаленому черепку,

1. Про специфічні риси та хронологічні особливості поліхромної кераміки XV ст. див. Тесленко 2010, с. 226—228, рис. 2; 4; 2012, с. 229—232, рис. 1.
2. Спроби якихось фізико-хімічних досліджень полив'яної кераміки Південно-Східного Криму робилися також у 2012—2013 рр. по одному з науково-дослідних проектів під керівництвом С. Г. Бочарова, однак підсумки робіт були представлені лише у вигляді коротких повідомлень, тому складно оцінити дослідницькі методи та їх результативність (Бочаров и др. 2013; Bocharov, Maslovskiy 2015, р. 604).

3. Дослідження виконувалися в рамках франко-українського проекту «Кераміка Криму як індикатор Причорноморсько-Середземноморських культурно-економічних зв'язків» («Les céramiques de Crimée [14th—15th s.] Comme indicateurs des relations culturelles et économiques entre mer Noire et Méditerranée») (28229UM), за програмою міжнародного співробітництва Україна-Франція (PAI DNIPRO) в 2013—2014 рр. за підтримки Міністерства національної освіти, Міністерства вищої освіти і наукових досліджень Франції і Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України. Керівники — Dr. S. Y. Waksman і к. і. н. І. Б. Тесленко.
4. Оскільки в Херсонесі виразні сліди виробництва не виявлені, за зразки його продукції умовно були прийняті дворучні глеки-амфори з внутрішньої горбистою поверхнею, рибальське грузило, кераміди і група полив'яних посудин відкритої форми, що збігалися з ними за візуальними характеристиками черепка і хімічним складом сировини (Waksman, Romanchuk 2007, р. 384—385, 387).

але також є близькими за хімічним складом. У той самий час продукція алуштинської майстерні істотно відрізняється від них по аналогічним показникам. Це пояснюється присутністю на заході і сході Криму глин з однієї міоценової формації, що перетинають півострів приблизно в широтному напрямку, досягають узбережжя в районі Херсонеса з одного боку і околиць Феодосії і Керчі з іншого, частково оминаючи його південну частину (Waksman, Ginkut 2015, р. 722—723; Waksman, Romanchuk 2007, р. 389).

Таким чином полив'яна кераміка, яка зараз за візуальними характеристиками визначається як група ПСК, не обов'язково може походити виключно з Південно-Східного Криму, оскільки за цим показником її досить складно відрізнити від продукції, наприклад, Чембало або району Херсонеса. Незначні відмінності спостерігаються лише за хімічними складовими (Waksman, Ginkut 2012, р. 722—723) або за технологічними і стилістичними особливостями готових виробів. Одночасно група Алушта досить виразна за візуальними та хімічними показниками, тому її не слід об'єднувати з групою ПСК, як це, наприклад, пропонує А. М. Масловський (Масловський 2012 с. 13).

Роботи другого напрямку були націлені на вивчення хімічного складу полив Візантії, Північного Причорномор'я і золотоординського Поволжя. Результати цих досліджень ґрунтовно проаналізовані та підсумовані В. Ю. Ковалем (Коваль 2010, с. 31—36; 2017). Ним, для перевірки отриманих раніше даних (Булгаков 2005), було проведено додаткове вивчення 42 зразків поливи з пам'яток Криму, Поволжя і Русі. Для порівняння залучалися проби іспанської та італійської майоліки XIV—XV ст. і напівмайоліки з Волзької Булгарії (Коваль 2010, с. 31—36; 2017). У результаті Володимир Юрійович дійшов висновку про загальну специфіку сировини і рецептури для глазурі Візантії, Північного Причорномор'я і золотоординського Поволжя, яка значно відрізнялася від західно-середземноморських полив XV ст. Дослідник також зазначає, що на наявній нині базі «...не можна будувати надійні висновки про існування всередині візантійсько-причорноморської рецептури приготування свинцевих полив будь-яких локальних традицій» (Коваль 2010, с. 36—37). Проте, безумовно, проведена робота дуже корисна для з'ясування технологій виготовлення середньовічних полив в Причорноморському регіоні і оцінки перспектив майбутніх вишукувань в означеному напрямку.

ВИСНОВКИ

Отже, виходячи з наведених даних, очевидно, що виготовлення полив'яного посуду в Криму почалося найвірогідніше в південно-

східній частині півострова близько останньої чверті XIII ст., принаймні не раніше кінця 1260-х років. Серед найбільш раннього з відомих осередків відзначимо гончарне поселення Бокаташ II, проте його полив'яна продукція, за виключенням можливо лише відтиснутих в формі виробів, не набула значного поширення. Щодо більш раннього полив'яного виробництва в Херсоні вагомих доказів поки що не знайдено.

У цілому на території середньовічного Криму наразі достеменно локалізовано щонайменше 10 гончарних майстерень, які випускали полив'яний посуд. 8 з них розташовані в п'яти середньовічних містах півострова: 2 — в Кафі (1345—1352 — 1380-ті рр. і 1420-х рр. — кінець XV ст.), 2 — в Солдаї («золотоординська» доба та XIV—XV (?) ст.), не менше 2 — в Солхаті («золотоординська» доба і 1320 — 1350—1360-ті рр.) та по одній в Алушті (близько другої третини XIV ст.) і Чембало (друга половина XIV — третя чверть XV ст.). Ще 2 чи більше таких майстерень виявлено на селищі гончарів Бокаташ II поблизу Солхату (остання чверть XIII — 1330—1340-і рр.). Визначено візуальні і в деяких випадках археометричні характеристики їх продукції. Це, в свою чергу, надало змогу оцінити як обсяги самого виробництва окремих майстерень (зокрема в Алушті, Чембало, Бокаташі), так і в загальних рисах визначитися з географією, масштабами та динамікою торгівельного обороту полив'яних виробів з Криму.

Стала очевидною локальна специфіка полив'яного керамічного виробництва різних районів і навіть окремих населених пунктів Криму, проте нагальною залишається деталізація її в часі і просторі. У зв'язку з цим, як і раніше є актуальними публікації матеріалів розкопок великих міських центрів (Кафи, Судака, Солхата), що були, як вважається, основними виробниками і постачальниками керамічної продукції на ринок в означений період, а також локалізація інших майстерень, про існування яких зараз можна здогадуватися лише за окремими ознаками (наразі артефакти, що можуть бути пов'язані з виробництвом глазурованого посуду відомі не менш ніж в 6 пунктах).

Аналізуючи матеріали кримських осередків, слід відзначити, що тут ми маємо змогу на початковому етапі розвитку цього ремесла спостерігати прояви культурних традицій різних регіонів Причорномор'я та Середземномор'я. Деякі з них досить виразні і свідчать про походження майстрів, що стояли у витоків розвитку цієї галузі декоративно-прикладного мистецтва в Тавриці, з Балкан (Алушта, Чембало?), Анатолії (Солхат, Сугдея? Бокаташ?)¹, Закав-

1. Зауважимо, що значний вплив сельджуцького декоративного стилю помітний також і в форму-

каззя (Солхат, Кафа?, Чембало?), Східного Середземномор'я (Кафа, Чембало) а можливо і Центральної Азії (Бокаташ?) чи Італії (Кафа, Чембало). Згодом ця індивідуальність поступається стандартизації виробництва. Відзначено також спільні риси в гончарстві деяких майстерень, наприклад, Бокаташу, Солхату, Судаку, що виготовляли «штамповану» кераміку. Тобто їх організатори, скоріш за все, походили з близького культурного середовища.

Значних масштабів виробництво полив'яного посуду в Криму сягає з другої чверті XIV ст. У цей час воно стає товарним, націленим на широкий ринок, який, судячи з географії знахідок, охоплював переважно терени Джучидської держави та меншою мірою суміжні землі. До того ж в деяких випадках вдалося відстежити динаміку поставок кримської кераміки в центральні райони Золотої Орди. Наприклад, відмічено різке скорочення кримського імпорту в Поволжі після 1330—1340-х рр. Це, ймовірно, було обумовлено низкою політичних та соціально-економічних причин, що викликали труднощі в міжнародній і регіональній торгівлі (Кубанкин, Масловский 2013, с. 137).

Як вважається, протягом кінця XIII — першої третини XIV ст. серед імпорту переважають вироби з ознаками, характерними для підгрупи «Солхат», а починаючи з 1330—1340-х рр. першість в керамічних комплексах поступово переходить до підгрупи «Кафа» та зберігається за нею ще більш ніж століття. Дійсно, цілком логічно початок підйому в Кафі гончарного ремесла віднести до часів не раніше другої чверті XIV ст., коли генуезцям вдалося вже більш-менш надійно закріпити свої позиції в факторії, що ознаменувалося реалізацією плану відновлення Кафи, та початком зведення кам'яних оборонних рубежів навколо міста (Бочаров 1998). Хоча, безумовно, питання співвідношення виробів групи ПСК з конкретними гончарними осередками, так само як і походження гончарів, ще потребує подальшого ретельного вивчення.

Таким чином, підводячи підсумок, ще раз відзначимо, що для керамічного ремесла Криму часів Улуг Улусу притаманний яскравий калейдоскоп різноманітних технік та стилів з виразними локальними особливостями, серед яких добре помітні візантійсько-балканські, анатолійські, східно-середземноморські, кавказькі паралелі. Деякі з започаткованих в цей період традицій керамічного декоративного мистецтва надалі були втрачені в круговерті буремних подій та в умовах нових торговельно-економічних реалій, що склалися протягом

останньої третини XIV ст. Інші в різній мірі вплинуть на формування вже більш стандартизованого декоративного стилю місцевої полив'яної кераміки другої половини XIV—XV ст.

Для подальшого плідного вивчення керамічного виробництва Криму XIII—XV ст. та Північного Причорномор'я взагалі, одними з нагальних завдань залишаються публікації матеріалів розкопок пам'яток, у тому числі музейних колекцій кераміки, а також продовження археометричних досліджень продукції середньовічних гончарних осередків.

ЛІТЕРАТУРА

Абызова, Е. Н. 1982. Гончарная мастерская на поселении XIV в. у с. Костешт. *Археологические исследования в Молдавии (1977—1978)*. Кишинев, с. 160-171.

Адаксина, С. Б., Мыц, В. Л., Ушаков, С. В. 2010. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2008—2009 гг.* Санкт-Петербург; Симферополь: Государственный Эрмитаж.

Адаксина, С. Б., Мыц, В. Л., Ушаков, С. В. 2012. *Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2011 г.* Санкт-Петербург; Симферополь: Государственный Эрмитаж.

Адаксина, С. Б., Мыц, В. Л. 2015. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало: 1345—1475 гг.). *Таврические студии. Исторические науки*, 7, с. 12-18.

Айбабин, А. И. 1991. Основные этапы истории городища Эски-Кермен. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, II, с. 43-51.

Айбабин, А. И. 2014. О дате разрушения городища на плато Эски-Кермен. *Античная древность и средние века*, 42, с. 215-227.

Айбабина, Е. А. 1988. Оборонительные сооружения Каффы. В: Бииков, С. Н. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 67-81.

Айбабина, Е. А. 1991. Двухапсидный храм близ крепости Фуна. В: Толочко, П. П. (ред.). *Византийская Таврика*. Киев: Наукова думка, с. 194-205.

Айбабина, Е. А. 2001. *Декоративная каменная резьба Каффы XIV—XVIII вв.* Симферополь: Сонат.

Айбабина, Е. А. 2005. Керамика из раскопок золотоордынского поселения близ Феодосии. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилюс, I, с. 229-246.

Алексеевко, Н. А. 1996. К вопросу о деятельности Херсонесского монетного двора в XIII столетии. *Херсонесский сборник*, VII, с. 187-191.

Алядинова, Д. Ю., Тесленко, И. Б. 2015. Некоторые древности османского периода из селения Алушта. В: Рудницкая, В. Г., Тесленко, И. Б. (ред.). *Terra Alustiana MMXI: сборник научных трудов по материалам X научной конференции посвященной 110-летию города Алушты и 1460-летию со времени основания крепости*. Симферополь: Антиква, с. 157-199.

Алядинова, Д. Ю., Тесленко, И. Б., Майко, В. В. 2015. Керамика из раскопок зольника османского периода в портовой части Сугдеи (по материалам ис-

ванні нової архітектурної стилістики на території Криму протягом другої половини XIII—XIV ст. (Айбабина 2001, с. 174—177). Носіями його, як і анатолійського стилю в керамічному ремеслі, могли бути малоазійські вірмени.

следований 2010 г.). *Археологический альманах*, 33: Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященный юбилею Е. А. Паршиной, с. 482-511.

Армарчук, Е. А., Дмитриев, А. В. Поливная посуда XIII—XIV веков из Северо-Восточного Причерноморья. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII века*. Казань, Кишинев: Stratum, 2, с. 499-512. Археологические источники Восточной Европы.

Баранов, И. А. 1983. *Отчет об археологических раскопках в Судакской крепости и укреплении на берегу Кутлакской бухты близ с. Веселое в 1983 г.* НА ИА НАНУ, 1983/11.

Баранов, И. А. 1988. Главные ворота средневековой Солдаи. В: Бибииков, С. Н. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 81-97.

Баранов, И. А. 1991. Застройка византийского посада на участке главных ворот Судакской крепости. В: Толочко, П. П. (ред.). *Византийская Таврика*. Киев: Наукова думка, с. 101-121.

Баранов, И. А. 1998. Поливная керамика XIV в. из Судака. В: Солодовникова, С. Н., Кузнецова, В. К., Неведрова, Р. Г. (ред.). *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: Каламо, с. 21-24.

Баранов, И. А. 2004. Комплекс третьей четверти XIV века в Судакской крепости. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Судейский сборник*. Киев; Судак: Академперіодика, с. 524-559.

Баранов, И. А., Олейник, Г. Н. 1974. *Отчет об археологических раскопках на холме Паликур на месте строительства Южного центра кинематографии в Ялте в 1974 г.* Архив Ялтинского историко-литературного музея.

Баранов, И. А., Майко, В. В. 1998. Комплекс поливной керамики XIV в. из раскопок храма Девы Марии в Сугдее. В: Солодовникова, С. Н., Кузнецова, В. К., Неведрова, Р. Г. (ред.). *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: Каламо, с. 24-28.

Белинский, И. В., Масловский, А. Н. 1998. Типологическая характеристика материалов раскопок участка золотоордынского Азака (г. Азов, ул. Московская, 7). *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1995—1997 гг.*, 15, с. 179-252.

Белинский, И. В., Масловский, А. Н. 2005. Импортная поливная керамика Азака. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 160-177.

Белинский, И. В., Масловский, А. Н. 2007. Три закрытых комплекса из раскопок средневекового Азака. В: Гугуев, Ю. К. (ред.). *Средневековые древности Дона*. Москва; Иерусалим: Гешарим, II, с. 325-344.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы*. Москва: Наука.

Бобринский, А. А. 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.)*. Москва: Наука.

Бочаров, С. Г. 1998. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII — вторая половина XV вв.). В: Карпов, С. П. (ред.). *Причерноморье в средние века*. Санкт-Петербург: Алтея, с. 82-117.

Бочаров, С. Г. 2007. Рубеж XIII—XIV вв., по материалам керамического комплекса Посидима (Коктебель). В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.: II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 12-17.

Бочаров, С. Г. 2017. Поселение Посидима в Юго-Восточном Крыму и его керамический комплекс (рубеж XIII—XIV вв.). В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII века*. Казань; Кишинев: Stratum, 2, с. 409-446. Археологические источники Восточной Европы.

Бочаров, С. Г., Масловский, А. Н. 2012. Византийская поливная керамика в городах Северного Причерноморья золотоордынского периода (вторая половина XIII — конец XIV вв.). *Поволжская археология*, 1, с. 20-36.

Бочаров, С. Г., Масловский, А. Н. 2015. Наиболее массовые типы поливных импортов Крымского производства и некоторые вопросы торговли в Восточной Европе в XIV в. *Поволжская археология*, 4, с. 189-201.

Бочаров, С. Г., Масловский, А. Н. 2016. Поливная керамика с росписью марганцем (Византия и Золотая Орда). *Археология евразийских степей*, 23: Материалы первого Маджарского археологического форума (Пятигорск — Буденовск 2012), с. 20-42.

Булатов, Н. М. 1976. Классификация красноглиняной поливной керамики золотоордынских городов. В: Смирнов, А. П., Федоров-Давыдов, Г. А. (ред.). *Средневековые памятники Поволжья*. Москва: Наука, с. 73-107.

Булгаков, В. В. 2005. Глазури северопричерноморской поливной керамики XIII—XV вв. (Предварительные результаты). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 359-378.

Бяшимова, Н. С. 1989. *Поливная керамика Южного Туркменистана*. Ашхабад: Ёлым.

Веймарн, Е. В. 1968. О двух неясных вопросах средневековья Юго-Западного Крыма. В: Домбровский, О. И. (ред.). *Археологические исследования средневековья Крыма*. Киев: Наукова думка, с. 45-82.

Волков, И. В. 1992. *Керамика Азова XIV—XVIII вв. (классификация и датировка)*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. МГУ им. М. В. Ломоносова.

Волков, И. В. 2005. Поливная керамика комплекса Кабарди. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 122-159.

Волков, И. В. 2007а. Поливная керамика Маджара. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.: II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 33-42.

Волков, И. В. 2007б. Поливная керамика могильника Черный Ерик-1. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.: II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 26-32.

Волков, И. В. 2016. Керамика золотоордынского города Маджара. *Археология евразийских степей*, 23: Материалы первого Маджарского археологического форума (Пятигорск — Буденовск 2012), с. 139-222.

Георгиева, С. 1974. Керамиката от двореца на Царевец. В: Миятев, Кр. (ред.). *Царевград Търнов*:

дворец на българските царе през Втората българска държава: Керамика, битови предмети и въоръжение, накити и тъкани. София: БАН, 2, с. 7-186.

Георгиева, С. 1985. Грънчарство. В: Михайлов, С. (ред.). *Средновековният Червен: Цитаделата на града*. София: БАН, 1, с. 133-164.

Гаврилов, А. В., Майко, В. В. 2014. *Средновековное городище Солхат — Крым (материалы к археологической карте города Старый Крым)*. Симферополь: Бизнес-Информ.

Герцен, А. Г., Науменко, В. Е. 2005. Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа. В: Бочаров, С. Г., Мыш, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стило, 1, с. 257-287.

Герцен, А. Г., Землякова, А. Ю., Науменко, В. Е., Смокотина, А. В. 2006. Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-Бурун (Мангуп). *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XII, с. 371-494.

Гинькут, Н. В. 2001. Поливная керамика XIV—XV вв. из раскопок «консульской церкви» Чембало. В: Бабинов, Ю. А. (ред.). *Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе: сборник научных трудов*. Севастополь: Вебер, с. 53-60.

Гинькут, Н. В. 2005. Византийские и восточные традиции в культуре генуэзской крепости Чембало (Крымский полуостров) по данным поливной керамики. In: Solomon, F. (ed.). *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*. Iași: Trinitas, с. 495-512.

Гинькут, Н. В. 2014. Производство поливной во второй половине XIV — середине XV вв. керамики в крепости Чембало. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XIX, с. 311-344.

Голофаст, Л. А. 2008. Ремесла и промыслы Херсона в XIII в. (по находкам из слоя пожара). *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XIV, с. 345-384.

Голофаст, Л. А. 2009. Градостроительный облик Херсона в XIII веке. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XV, с. 275-377.

Голофаст, Л. А., Рыжов, С. Н. 2003. Раскопки квартала X в северном районе Херсонеса. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, X, с. 182-260.

Гончаров, Е. Ю. 2011. «Стремявидная» тамга — тамга Берке? (Джендский вклад в нумизматику Крыма). *Спеціальні історичні дисципліни: питаня теорії та методики*, 18: Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки, с. 58-65.

Даниленко, В. Н., Романчук, А. И. 1969. Поливная керамика Мангупа. *Античная древность и средние века*, 6, с. 116-138.

Дергачева, Л. В., Зеленко, С. М. 2008. Монеты Трапезунда с кораблекрушения XIII века в бухте поселка Новый Свет. *Сугдейский сборник*, III, с. 425-439.

Джаббаров, И. М. 1971. Ремесло узбеков Южного Хорезма в конце XIX — начале XX веков (историко-этнографический очерк). *Среднеазиатский этнографический сборник*, 3: Занятия и быт народов Средней Азии, с. 72-146.

Джанов, А. В. 1998. Гончарные печи XIV—XV вв. на посаде Сугдея. В: Солодовникова, С. Н., Кузнецова, В. К., Неведрова, Р. Г. (ред.). *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья*

X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.). Симферополь: Каламо, с. 82-89.

Дмитриенко, В. Н., Масловский, А. Н. 2006. Комплекс 1310-х годов из раскопок Азака. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2005 г.*, 22, с. 231-257.

Достиев, Т. М. Поливная керамика средневекового города Шамкир. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Кишинев: Stratum, 2, с. 639-674. Археологические источники Восточной Европы.

Ельников, М. В., Тихомолова, И. Р. 2017. Гисненая керамика городища Большие Кучугуры. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Казань, Кишинев: Stratum, 2, с. 353-362. Археологические источники Восточной Европы.

Залеская, В. Н. 2011. *Памятники византийского прикладного искусства. Византийская керамика IX—XV веков. Каталог коллекции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Залеская, В. Н. 2014. Византийская поливная керамика в литургическом контексте. В: *Поливная керамика Причерноморья — Средиземноморья как источник по изучению Византийской цивилизации*. Тезисы докладов. Севастополь, 5—8 сентября 2014 г. Севастополь, с. 47-50.

Залеская, В. Н., Крамаровский, М. Г. 1990. *Изображение человека в керамике Северного Причерноморья XII—XIV веков*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Заурова, Е. З. 1962. Керамические печи VII—VIII вв. на городище Гаур-Кала Старого Мерва. *Труды ЮТАКЭ*, XI, с. 174-216.

Зеленко, С. М. 1999. Итоги исследований подводно-археологической экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко на Черном море в 1997—99 гг. *Vita Antiqua*, 2, с. 223-234.

Зеленко, С. М. 2008. *Подводная археология Крыма*. Киев: Стило.

Зеленко, С., Морозова, Я. 2012. Редкие товары и тарная керамика в морской торговле 13 века в бассейне Черного моря. В: Гендлек, Л., Кшишовский, Т., Михальский, М. (ред.). *Regiones euxinum spectantes. Культурные, этнические и религиозные отношения на протяжении веков*. Краков, с. 187-202.

Зеленко, С., Тимошенко, М. 2011. Торговые отношения между Анатолийским регионом и Таврикой в Поздневизантийский период. *Археологія і давня історія України*, 6, с. 121-126.

Зильманович, И. Д., Крамаровский, М. Г. 1992. Солхат — Крым: Ремесленная мастерская на объекте XII. В: *Отчетная археологическая сессия. Краткие тезисы докладов. Июнь 1992 года*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 7-8.

Золотарев, М. И., Коробков, Д. Ю., Ушаков, С. В. 1998. Кладовая дома XIII века в северо-восточном районе Херсонеса. *Херсонесский сборник*, IX, с. 182-194.

Золотая Орда. История и культура. Каталог выставки. 2005. Санкт-Петербург: Славия.

Ибрагимов, Б. И. 2000. *Средневековый город Киран*. Баку; Москва.

Иванов, А. В., Савеля, О. Я., Филиппенко, А. А. 1998. Комплекс поливной керамики средневекового Кадыкья. В: Солодовникова, С. Н., Кузнецова, В. К., Неведрова, Р. Г. (ред.). *Историко-культурные связи*

Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.). Симферополь: Каламо, с. 108-112.

Исмизаде, О. Ш. 1964. О раскопках в Кабале на территории южной части городища в 1960 г. *Материальная культура Азербайджана*, V, с. 5-130.

Иосифова, М. 1982. Средневековая керамика от Калиакра. *Археология*, 3—4, с. 58-71.

Кирилко, В. П. 2005а. *Крепостной ансамбль Фуны 1423—1475 гг.* Киев: Стилос.

Кирилко, В. П. 2005b. К вопросу об авторской идентификации некоторых средневековых керамических изделий. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.*, Киев: Стилос, I, с. 349-358.

Козырь, И. А., Боровик, Т. Д. 2017. Поливная керамика Торговицко археологического комплекса периода Золотой Орды. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Кишинев: Stratum, 2, с. 335-352. Археологические источники Восточной Европы.

Коваль, В. Ю. 2002. Керамика Восточного Крыма в средневековой Руси. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Судея, Сурож, Солдай в истории и культуре Руси-Украины: материалы научной конференции (Судак, 16—22 сентября 2002 г.)*. Киев; Судак: Академперіодика, с. 127-128.

Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси IX—XVII вв.* Москва: Наука.

Коваль, В. Ю. 2017. Глазури причерноморских средневековых посудных майолик: химический состав по данным спектрального анализа. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Казань, Кишинев: Stratum, 2, с. 725-738. Археологические источники Восточной Европы.

Кокорина, Н. А. 1986. О технике билярского гончарства. В: Халиков, А. Х. (ред.). *Посуда Биляра*. Казань: ИЯЛИ КФ АН СССР, с. 53-61.

Кокорина, Н. А. 2006. Гончарное производство Волжской Булгарии X — начала XIII веков: становление и развитие. *Материалы и исследования по археологии Поволжья*, 3: Средневековая археология Евразийских степей, с. 108-157.

Косцюшко-Валюжинич, К. К. 1901. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1899 году. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 1, с. 1-55.

Косцюшко-Валюжинич, К. К. 1902. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1900 году. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 2, с. 1-39.

Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре*. Киев: Наукова думка.

Крамаровский, М. Г. 1989. Солхат-Крым: к вопросу о населении и топографии города в XIII—XIV вв. В: Смирнова, Г. И. (ред.). *Итоги работ археологических экспедиций Государственного Эрмитажа*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 141-157.

Крамаровский, М. Г. 1991. Гончарные печи Солхата. К итогам полевого сезона 1990 г. В: *Отчетная археологическая сессия Государственного Эрмитажа за 1990 год. Краткие тезисы докладов научной конференции*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 19-23.

Крамаровский, М. Г. 1996. Три группы поливной керамики из Северного Причерноморья. В: *Византизм и византийские традиции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 96-116.

Крамаровский, М. Г. 2005. Городские ремесла. Гончарство как ремесло и искусство. В: *Золотая Орда. История и культура*. Каталог выставки. Санкт-Петербург: Славия, с. 137-147.

Крамаровский, М. Г. 2009. Редкая сельджукская (?) лампа XII — начала XIII в. из пригорода Солхата. *Античная древность и средние века*, 39: К 60-летию доктора исторических наук, профессора В. П. Степаненко, с. 301-313.

Крамаровский, М. Г. 2012. *Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия*. Санкт-Петербург: Евразия.

Крамаровский, М. 2016. Крым и Рум в XIII—XIV столетиях (Анатолийская диаспора и городская культура Солхата). *Золотоордынское обозрение*, 1, с. 55-88.

Крамаровский, М. Г., Зильманович, И. Д. 1993. Работы на городище средневекового Солхата в Крыму в 1992 году. В: *Отчётная археологическая сессия (за 1992 г.)*. Май 1993 г. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 21-22.

Крамаровский, М. Г., Гукин, В. Д. 2002. *Золотоордынское поселение Кринички (результаты полевых исследований)*. Материалы Старокрымской археологической экспедиции: Раскопки в Старом Крыму в 1998—2000 гг. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, I.

Крамаровский, М. Г., Гукин, В. Д. 2004. *Поселение Бокаташ II (результаты полевых исследований Золотоордынской экспедиции Государственного Эрмитажа в 2001—2003 гг.)*. Материалы Старокрымской археологической экспедиции. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, II.

Крамаровский, М. Г., Гукин, В. Д. 2006. *Поселение Бокаташ II (результаты полевых исследований Золотоордынской экспедиции Государственного Эрмитажа в 2004 г.)*. Материалы Старокрымской археологической экспедиции. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, III.

Крамаровский, М. Г., Гукин, В. Д. 2007. *Отчет об археологических исследованиях средневекового поселения Бокаташ II в 2005 г.* Материалы Старокрымской археологической экспедиции. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, IV.

Крамаровский, М. Г., Науменко, В. Е., Сейдалиев, Э. И. 2014. Глазурованная керамика из двух закрытых археологических комплексов XIV в. в медресе Солхата (по материалам исследований 2013 г.). В: *Международный научный семинар «Поливная керамика Причерноморья-Средиземноморья как источник по изучению византийской цивилизации» (Севастополь, 5—8 сентября 2014 г.)*. Тезисы докладов. Севастополь, с. 64-69.

Кубанкин, Д. А., Масловский, А. Н. 2013. Предметы импорта с Узвекского городища (случайные находки из фондов Саратовского областного музея краеведения). *Поволжская археология*, 3, с. 130-155.

Кудрявцев, А. А. 1981. Поливная керамика Дербента. *Материалы по археологии Дагестана*, 10: Керамика древнего и средневекового Дагестана, с. 78-109.

Курочкина, С. А. 2012. Альбарелло нижневолжских столиц Улуса Джучи. *Поволжская археология*, 1, с. 78-93.

Лавыш, К. А. Восточная и византийская поливная керамика в средневековых городах Беларуси. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Казань; Кишинев: Stratum, 2, с. 603-624. Археологические источники Восточной Европы.

- Левинатов, В. Н. 1940. *Керамика Старой Гянджи*. Баку: Аз. ФАН СССР.
- Ломакин, Д. А. 2016. «Работы по исследованию золотоордынского периода в Крыму не могут быть начаты, чтобы не быть законченными»: к новейшей истории исследования сельской периферии средневекового поселения Солхат. *Электронное научное издание Альманах Пространство и Время*, 12 (1). 2227-9490e-aprovgr_e-ast12-1.2016.42 (Дата обращения 15 октября 2017).
- Лунина, С. Б. 1962. Гончарное производство в Мевре X — начала XIII вв. *Труды ЮТАКЭ*, XI, с. 217-417.
- Лунина, С. Б. 1969. Новые сборы тимуридской керамики в Южном Туркменистане. *Общественные науки в Узбекистане*, 8—9, с. 89-93.
- Майко, В. В. 2008. Средневековая Посидима. Штрихи к археологическому портрету. *Сугдейский сборник*, III, с. 466-480.
- Майко, В. В. 2013а. Закрытый комплекс середины XIII в. из раскопок в портовой части средневековой Сугдеи. В: Ганкевич, В. Ю., Непомнящий, А. А. (ред.). *Актуальные вопросы истории, культуры и этнографии Юго-Восточного Крыма. Материалы VI Международной научной конференции (Новый Свет, 6—7 октября 2012 г.)*. Симферополь: Новый Свет, с. 185-194.
- Майко, В. В. 2013б. Закрытый комплекс первой половины XIII в. в портовой части средневековой Сугдеи. В: Алексеенко, Н. А. (ред.). *Херсонсо Океана «империя» и «полис»*. Севастополь: Арефьев, с. 69-90.
- Майко, В. В., Джанов, В. В. 2015. *Археологические памятники Судакского региона Республики Крым*. Симферополь: Ариал.
- Майсурадзе, З. П. 1954. *Грузинская художественная керамика XI—XIII веков*. Тбилиси: АН Грузинской ССР.
- Масловский, А. Н. 2004. Раскопки в Азове в 2003 г. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону*, 20: 2003 г., с. 142-155.
- Масловский, А. Н. 2006а. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону*, 21: 2004 г., с. 308-472.
- Масловский, А. Н. 2006б. О времени возникновения Азака. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону*, 22: 2005 г., с. 257-295.
- Масловский, А. Н. 2007. Восточнокрымский поливной импорт в Золотоордынском Азаке. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв. II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 86-87.
- Масловский, А. Н. 2008. Подвал купеческого дома конца первой половины XIV века из Азака. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 6, с. 93-124.
- Масловский, А. Н. 2010. Об одной группе византийской поливной керамики кон. XIII — 1-й пол. XIV в. из раскопок золотоордынского Азака. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 8, с. 231-252.
- Масловский, А. Н. 2012а. Начало производства поливной керамики в Юго-Восточном Крыму в последней четверти XIII — первой половине XIV в. *Филология и культура*, 1 (27), с. 192-196.
- Масловский, А. Н. 2012б. Поливная керамика местного производства в золотоордынском Азаке. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 11: Золотоордынское время, с. 7-72.
- Масловский, А. Н. 2012с. *Керамический комплекс низовьев Дона в XI—XV вв.: типология и хронология*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. ИА РАН.
- Масловский, А. Н. 2017. Восточнокрымский поливной импорт в золотоордынском Азаке. Вопросы хронологии. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Казань; Кишинев: Stratum, 2, с. 455-490. Археологические источники Восточной Европы.
- Масловский, А. Н., Белинский, И. В. 2007. Три закрытых комплекса из раскопок золотоордынского Азака. *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*, 2, с. 325-344.
- Мицишвили, М. Н. 1976. *Из истории производства грузинской поливной керамики (XI—XVIII вв.)* (на груз. языке). Тбилиси: Ганатлеба.
- Мицишвили, М. Н. 1979. *Производство поливной керамики в средневековом Тбилиси IX—XIII вв.* (на груз. языке). Тбилиси: Мецниереба.
- Морозова, Я. И., Зеленко, С. М. 2012. Средневековая испанская амфора с кораблекрушения в Черном море. В: Гладких, М. И. (ред.). *1000 років візантійської торгівлі (V—XV століття)*. Київ: Чальцев, с. 83-86. Бібліотека Vita Antiqua.
- Мыц, В. Л. 2005. Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV—XV вв. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стило, I, с. 288-305.
- Мыц, В. Л. 2007. Поливная керамика XIV в., как хронологический индикатор политических событий средневекового Крыма. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.: II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 88-89.
- Мыц, В. Л. 2009. *Кафа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты*. Симферополь: Универсум.
- Мыц, В. Л. 2015. «Крымский поход» Тимура в 1395 г.: историографический конфуз, или археология против историографической традиции. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Кишинев: Stratum, с. 99-123. Археологические источники Восточной Европы.
- Мыц, В. Л. 2016. Завоевание поздневизантийской Таврики Монголами: историко-археологический контекст катастрофы последней четверти XIII в. *Stratum plus*, 6, с. 69-106.
- Науменко, В. Е., Сейдалиев, Э. И., Сейдалиева, Д. Э. 2017. Штампованная керамика Золотой Орды: история изучения. *Золотоордынская цивилизация*, 10, с. 203-210.
- Недашковский, Л. Ф. 2000. *Золотоордынский город Укек и его округа*. Москва: Восточная литература РАН.
- Панина, Э. Л., Волков, И. В. 2000. Штампованная керамика золотоордынских городов. В: Иневаткина, О. Н. (ред.). *Средняя Азия. Археология, история, культура*. Материалы международной конференции, посвященной 50-летию научной деятельности Г. В. Шишкиной. Государственный музей Востока, Москва, 14—16 декабря 2000 г. Москва: Государственный музей Востока, с. 89-91.
- Паршина, Е. А. 1974. Средневековая керамика Южной Таврики (по материалам раскопок и разведок 1965—1969 гг.). В: Бибигов, С. Н. (ред.). *Феодальная Таврика*. Киев: Наукова думка, с. 56-94.
- Паршина, Е. А. 2015. «Дом священника» на театральной улице Херсонеса. *Археологический альма-*

нах, 33: Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященный юбилею Елены Александровны Паршиной, с. 17-38.

Перевозчиков, В. И. 1993. Гончарный комплекс XIV в. в котловане под домом быта «Юбилейный». *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону*, 11: 1991 г., с. 160-223.

Петерс, Б. Г. 1975. *Отчет о работе Феодосийско-Михайловской экспедиции в 1975 г.* НА ИА НАНУ, 1975/98.

Петерс, Б. Г. 1976. *Отчет об археологических раскопках в Феодосии в 1976 г.* НА ИА НАНУ, 1976/68.

Петерс, Б. Г., Айбабина, Е. А., Катюшин, Е. А. 1976. Раскопки Феодосийской экспедиции. *Археологические открытия 1975 г.*, с. 377-379.

Пигарёв, Е. М. 2008. *Гончарное производство золотоордынского города Сарая (Селитренное городище)*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. МарГУ.

Пигарёв, Е. М. 2015. *Гончарное производство золотоордынского города Сарай (Селитренное городище)*. Йошкар-Ола: МарГУ. Материалы и исследования по археологии Поволжья, 7.

Полевой, П. П. 1964. Поливная керамика из раскопок гончарного района на поселении XIV в. у с. Костешты. В: Зеленчук, В. С. (ред.). *Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР*. Кишинев: Карта молдовеняскэ, с. 166-181.

Полевой, П. П. 1969. *Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV веке. По материалам раскопок гончарного квартала на поселении Костешты*. Кишинев: АН МССР.

Полубояринова, М. Д. 2008. Торговля Болгара. В: Старостин, П. Н. (ред.). *Город Болгар: Культура, искусство, торговля*. Москва: Наука, с. 26-102.

Пьянков, А. В. 2007. Поливной кувшин из погребения знатного адыга у х. Суповского в Адыгее. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.: II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Тезисы конференции. Ялта, с. 94-97.

Романчук, А. И. 1997. Херсон XIV в.: каким могли видеть свой город херсониты. В: Мещеряков, В. Ф. (ред.). *Античный мир Византия*. Харьков: Бизнес Информ, с. 272-289.

Романчук, А. И. 1999. Глазурованная керамика поздневизантийского Херсона: к вопросу о гибели города в XIII или XIV в. *Античная древность и средние века*, 30, с. 187-202.

Романчук, А. И. 2000. *Очерки истории и археологии византийского Херсона*. Екатеринбург: УрГУ.

Романчук, А. И. 2002. Блюда с изображением конных и пеших воинов из раскопок в Херсонесе (сосуды типа «Zeuxippos Ware»). *Античная древность и средние века*, 33, с. 128-138.

Романчук, А. И. 2003а. *Глазурованная посуда поздневизантийского Херсона. Портовый район*. Екатеринбург: УрГУ.

Романчук, А. И. 2003б. Кувшины и миски из слоя пожара XIV в. Херсонесского городища (сочетание техники сграффито и шамплеве). *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, X, с. 261-276.

Романчук, А. И., Перевозчиков, В. И. 1990. Глазурованная керамика из Азова (херсоно-азакские параллели в орнаментике). В: Поляковская, М. А. (ред.). *Античная древность и средние века: Византия и сопредельный мир*. Свердловск: УрГУ, с. 94-136.

Сазанов, А. В., Иващенко, Ю. Ф. 1994. Исследования средневековой Каффы в 1991—1992 гг. В:

Паромов, Я. М. (ред.). *Боспорский сборник*. Москва: Фарсал, с. 179-186.

Сазанов, А. В., Иващенко, Ю. Ф. 1995. Хронология слоев генуэзской Каффы. *Причерноморье в средние века*, 2, с. 117-130.

Тесленко, И. Б. 2004. Испанская керамика с росписью лустром в Крыму. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Сугдейский сборник*. Киев; Судак: Академперіодика, с. 467-494.

Тесленко, И. Б. 2005. Производство поливной керамики в крепости Алустан (Крым). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стило, I, с. 324-348.

Тесленко, И. Б. 2010. Поливная посуда Крыма XV в. (местное производство до турецкого периода). I: Типология, распространение, происхождение. *Древности*, 9, с. 216-234.

Тесленко, И. Б. 2011. Хронология однієї групи кухонного посуду з пам'яток Криму XV ст. *Археологія*, 4, с. 60-68.

Тесленко, И. Б. 2012. Поливная посуда Крыма XV в. (местное производство до турецкого периода). II: Хронология. *Древности*, 11, с. 223-236.

Тесленко, И. Б. 2016а. Керамика Фуны «золотоордынского времени» (анализ материалов из комплексов, предшествовавших строительству феодоритской крепости). *История и археология Крыма*, IV, с. 97-100, 132-157.

Тесленко, И. Б. 2016б. Поливная керамика Крыма от эпохи Золотой Орды и генуэзской колонизации до Османских завоеваний: 120 лет исследований (историографический очерк). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, VIII, с. 92-158.

Тесленко, И. Б. 2017. Комплекс керамики из раскопок усадьбы золотоордынского периода на территории средневекового городища в Алуште (Крым). В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Кишинев: Stratum, 2, с. 387-407. Археологические источники Восточной Европы.

Тесленко, И. Б., Лысенко, А. В., Майко, В. В., Семин, С. В. 2017. Новое поселение XIV—XV вв. у западного подножья г. Аю-Даг (Южный Крым). *История и археология Крыма*, V, с. 192-233.

Тесленко, И. Б., Сейдалиева, Д. Э. 2016. Гончарное производство и керамический импорт Крыма конца XIII — начала XV вв. В: Сейдалиев, Э. И. (ред.). *Крым в золотоордынский период. Крымский Юрт Золотой Орды: наследие исчезнувшей империи, каталог выставки*. Симферополь: Тарпан, с. 85-105, 133-151.

Тимошенко, М., Зеленко, С. 2012. Торговые отношения между Анатолийским регионом и Таврикой в Поздневизантийский период. В: Гладких, М. I. (ред.). *1000 років візантійської торгівлі (V—XV століття)*. Київ: Чальцев, с. 113-120. Библиотека Vita Antiqua.

Ушаков, С. В. 2005. Поливная керамики из комплексов XIII в. Северо-восточного района Херсонеса (квартал ХСVII, помещения 1, 3, 11). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стило, I, с. 70-92.

Федоров-Давыдов, Г. А., Булатов, Н. М., 1989. Керамическая мастерская Селитренного городища. В: Булатов, Н. М., Дворниченко, В. В., Зиливинская, Э. Д., Федоров-Давыдов, Г. А. *Сокровища сармат-*

- ских вождей и древние города Поволжья. Москва: Наука, с. 133-248.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1994. *Золотоордынские города Поволжья*. Москва: МГУ.
- Фронджуло, М. А. 1974. Раскопки в Судак. В: Бибииков, С. Н. (ред.). *Феодалная Таврика*. Киев: Наукова думка, с. 139-150.
- Цветков, Б. 1989. Керамика. В: Георгиева, С., Нешева, В. (ред.). *Мельник. Град в подножието на Славова крепост*. София: БАН, с. 120-160.
- Шамильоглу, Ю. 2001. Направления в исследовании Золотой Орды. В: Усманов, М. А. (ред.). *Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223—1556*. Материалы Международного научного семинара, 23—26 июня 1998 г., Казань. Казань: Институт истории АН РТ, с. 15-29.
- Шелковников, Б. А. 1957. *Поливная керамика из раскопок города Ани*. Ереван: АН Армянской ССР.
- Шишгина, Г. В. 1979. *Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII — начало XII вв.)*. Ташкент: Фан.
- Штерн, Э. Р. 1906. Феодосия и ее керамика. *Музей Императорского Одесского общества истории и древностей*, III, с. 52-83.
- Эфенди, Р. 1967. Эмблематика и символика в декоративно-прикладном искусстве Азербайджана. *Известия АН Азербайджанской ССР. Серия литературы, языка и искусства*, 2, с. 86-94.
- Юдин, Н. И. 2015. Поливная керамика производства Юго-Восточного Крыма из раскопок Царёвского городища. *Поволжская археология*, 3, с. 214-227.
- Якобсон, А. Л. 1950. *Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.)*. Москва; Ленинград: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 17.
- Якобсон, А. Л. 1959. Художественная керамика Байлакана (Орен-Кала) (по материалам раскопок 1953—1955 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 67: Труды Азербайджанской (Орен-Калинской) археологической экспедиции, I, с. 228-302.
- Якобсон, А. Л. 1979. *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград: Наука.
- Aibabine, E., Botcharov, S., Mytz, V. 1999. A Glazed Pottery Workshop of the XVth century at Caffa, In: *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée (Thessaloniki, 11—16 octobre 1999)*. Pré-actes. Thessaloniki, p. 28-29.
- Aslanapa, O., Yetkin, S., Altun, A. 1989. *The Iznik tile kiln excavations (The Second Round: 1981—1988)*. Istanbul: The Historical Research Foundation Istanbul Reserch Center.
- Avissar, M., Stern, E. J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. Israeli Antiquities Authority Reports, 26. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Babajanyan, A. 2018. The glazed pottery of Armenia in the XII—XIV centuries in the cultural context of East and West. In: Yenisehirlioglu, F. (ed.). *Proceedings of 11th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, Antalya, 19—24 Octobre 2015. Antalya, p. 271-278.
- Balard, M. 1978. *La Romanie Génoise (XIIe — début du XVe siècle)*. Génes; Rome, 2.
- Bikić, V. 2016. Byzantine inspiration in Serbian medieval pottery. In: Bikić, V. (ed.). *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology. Byzantine Heritage and Serbian Art*. Belgrade: Serbian National Committee of Byzantine Studies, 1, p. 167-173.
- Bock, W. de. 1897. Poteries vernissées du Caucase et de la Crimée. *Extrait des Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*, LVI.
- Böhlendorf-Arslan, B. 2004. *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*. Istanbul: Yayinlari, III.
- Brend, B. 1991. *Islamic Art*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Doğer, L. 2012. *Hisartepeler / Daskyleion Kazısı Bizans Seramikleri, Prof. Dr. Tomris Bakır'a Armağan*. İstanbul: Ege Yayınları. Daskyleion II.
- François, V. *La céramique Byzantine à Thasos*. Athenes: Ecole Française D'Atènes, 1995.
- François, V. 1999. *Ceramiques medievales a Alexandrie*. Caire: Institut Français D'Archéologie Orientale.
- François, V. 2003. *Céramique fine de l'Anatolie Seldjoukide: une production de tradition Irano-Caucasienne*. In: *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 1999*. Athens, p. 313-324.
- François, V. 2005. Elaborate incised ware: un témoin du rayonnement de la culture Byzantine à l'époque Paleologue. В: Бочаров, С. Г., Мьц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 195-208.
- Ginkut, N. V. 2012. Glazed Ware Manufacture in the Genoese Cembalo Fortress (Crimean Peninsula) in the Late fourteenth and Fifteenth Century. In: Gelichi, S. (ed.). *Acts of IX Congresso Internazionale sulla ceramica Medievalenel Mediterraneo*. Venezia: All'Insegna del Giglio, p. 68-70.
- Hayes, J. W. 1992. The pottery. *Excavations at Sarachane in Istanbul*. Princeton: Princeton University Press and Dumbarton Oaks Reserch Library and Collection, 2.
- Inanan, F. 2010. Anaia — Kadikalesi: A New Zeuxippus Ware Production Centre. In: Ertekin Doksanalti, Erdo an Aslan (eds.). *Proceedings of the International Symposium «Trade and Production Through the Ages», Konya, 25—28 November 2008*. Konya: Selçuk University, p. 115-128.
- Inanan, F. 2013. Zeuxippus Type Ceramics and Samples from Kadikalesi/Anaia, Kusadasi. In: Mercangöz, Z. (ed.). *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 59-76.
- Jenkins, M. 1983. *Islamic Pottery. A Brief History*. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 40, no. 4. Available at: www.jstor.org (Accessed 25 Desember 2017).
- Lane, A. 1947. *Early Islamic Pottery*. London: Faber and Faber.
- Mercangöz, Z. 2013. Archaeological Finds on Late Byzantine Commercial Productions at Kadikalesi, Kuşadası. In: Mercangöz, Z. (ed.). *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 25-58.
- Morgan, Ch. H. 1942. The Byzantine pottery. In: *Corinth XI*. Cambridge-Massachusetts: American School of Classical Studies at Athens, p. 108-168.
- Morozova, I., Zelenko, S., Timoshenko, M. 2013. Green and brown white wares from the collection of the Archaeological Museum, National University of Kiev (Ukraine). In: Morozova, I., Oniz, H. (eds.). *SOMA 2010, Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology Taras Shevchenko National University of Kiev, Ukraine, 23—25 April 2010*. Oxford, p. 127-132.

- Mulder, S. 2014. A survey and typology of Islamic molded ware (9th—13th centuries) based on the discovery of a potter's workshop at Medieval Bālis, Syria. *Journal of Islamic Archaeology*, 1.2, p. 143-192.
- Orssaud, D. 2001. Les céramiques à glaçure monochrome de Qal'at Sem'an (VIIIème—IXème siècles). *Bibliothèque Archéologique et Historique*, 159: La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVème—VIIIème siècles ap. J.-C.): actes du colloquetenu à Amman, 3—5 Décembre 1994, p. 215-220.
- Papanikola-Bakirtzi, D. 1993. Cypriot Medieval Glazed Pottery: Answers and Question. In: Bryer, A. A. M. and Georghallides, G. S. (eds.). *The Sweet Land of Cyprus. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*. Nicosia: The A. G. Leventis Foundation, p. 115-130.
- Papanikola-Bakirtzi, D. 1996. *Medieval Glazed Pottery of Cyprus: Paphos and Lapithos Ware (Greek; English summary)*. Thessaloniki.
- Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Papanikola-Bakirtzi, D., Maguire, D. E., Maguire, H. 1992. *Ceramic art from Byzantine Serres*. Catalogue of an exhibition held at the Krannert Art Museum, Urbana, Ill. Urbana: University of Illinois Press.
- Papanikola-Bakirtzi, D., Mavrikiou, F. N., Bakirtzi, Ch. 1999. *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*. Athens: Benaki Museum.
- Pope, A. U., Ackerman, Ph. 1965. The Ceramic Art in Islamic Times. *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, 10.
- Redford, S. 2014. Port Saint Symeon Ceramics and Cyprus. In: Papanikola-Bakirtzi, D. and Coureas, N. (eds.). *Cypriot medieval ceramics. Reconsiderations and New Perspectives*. Nicosia: The Cyprus Research Centre and the A. G. Leventis Foundation, p. 125-152.
- Riavez, P. 2001. Atlit — ceramica port St. Symeon 1217—1291, graffite «crociate» del Mediterraneo orientale. *Archeologia Medievale*, XXVIII, p. 505-532.
- Rousset, M. O. 2001. La céramique de Hira à décor moulé, incisé ou appliqué. Techniques de fabrication et aperçu de la diffusion. *Archéologique et Historique*, 159: La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVe—VIIIe siècles apr. J.-C.), Amman, 3—5 Décembre 1994, p. 221-230.
- Sanders, G. D. R. 1995. *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to C. 1125*. A thesis for the degree doctor of philosophy. University of Birmingham.
- Sanders, G. D. R. 1999. Corinth workshop production. In: Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund, p. 159-164.
- Stănică, A. 2009. Golden Horde Pottery Discovered at Isaccea, Tulcea County. *Peuce (Serie Nouă) — Studii și cercetări de istorie și arheologie*, VII, p. 411-420.
- Teslenko, I. 2015. The Crimean Glazed Pottery of the 15th century (Local Production before Turkish Invasion). In: Gonçalves, M. J., Gómez-Martinez, S. (eds.). *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica Medieval no Mediterraneo*. Silves; Mértola: Gráfica commercial de Loulé, p. 849-854.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y. 2016. Lusta, a Small Glazed Pottery Workshop on the Southern coast of Crimea. In: Ferri, M., Moine, C., Sabbionesi, L. (eds.). *In & Around. Ceramiche e comunità. Secondo convegno tematico dell' AIECM3 Faenza, Museo Internazionale delle Ceramiche, 17—19 april 2015*. Faenza: All'Incegn del Ciglio, p. 192-194.
- Varaldo, C. 1997. La graffita arcaica tirrenica. In: D'Archimbaud, G. D. (ed.). *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe colloque de l'AIECM2, Aix-en-Provence, 1995*. Aix-en-Provence: Narration Éditions, p. 439-452.
- Vavylopoulou-Charitonidou, A. 1989. Ceramique d'offrande trouvee dans des tombes byzantines tardives de l'Hippodrome de Thessalonique. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, XVIII, p. 209-226.
- Vroom, J. 2005. *Byzantin to modern pottery in the Aegen — 7th to 20th century*. Bijveld: Parnasus press.
- Waage, F. 1933. Excavations in the Athenian Agora. The Roman and Byzantine pottery. *Hesperia*, 2, p. 308-328.
- Waksman, S. Y. 2007. Byzantine Chersonesos, an investigation of the local production of ceramics by chemical analysis. *Byzas*, 7, p. 383-398.
- Waksman, S. Y. 2012. The first workshop of Byzantine ceramics discovered in Constantinople / Istanbul: chemical characterization and preliminary typological study. In: Gelichi, S. (ed.). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23—27 novembre 2009, Venezia*. Venezia: All'Insegna del Giglio, p. 147-151.
- Waksman, S. Y. 2013. The Identification and Diffusion of Anaia's Ceramic Products: A Preliminary Approach Using Chemical Analysis. In: Mercangöz, Z. (ed.). *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 101-112.
- Waksman, S. Y. 2014a. Archaeometric Approaches to Ceramics Production and Imports in Medieval Cyprus. In: Papanikola-Bakirtzi, D., Coureas, N. (eds.). *Cypriot medieval ceramics. Reconsiderations and New Perspectives*. Nicosia: The Cyprus Research Centre and the A. G. Leventis Foundation, p. 257-278.
- Waksman, S. Y. 2014b. Long-term pottery production and chemical reference groups: examples from Medieval Western Turkey. In: Meyza, H. (ed.). *Late Hellenistic to Mediaeval Fine wares of the Aegean Coast of Anatolia. Their production, imitation and use*. Warsaw: Editions Neriton, p. 107-125.
- Waksman, S. Y., Teslenko, I., Zelenko, S. 2009. Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: Zozaya, J. (ed.). *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval. Ciudad Real-Almagro del 27 del febrero al 3 de marzo de 2006*. Ciudad Real: Asociación Española de Arceología Medieval, II, p. 851-856.
- Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. «Novy Svet Ware», an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine). Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39.2, p. 357-375.
- Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2015. Late medieval pottery production in South Western Crimea: laboratory investigations of ceramics from Cembalo (region of Sebastopol / Chersonesos). In: Gonçalves, M. J., Gómez-Martinez, S. (eds.). *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica Medieval no Mediterraneo, Silves — Mertola, 22—27 October 2012*. Silves; Mértola: Gráfica commercial de Loulé, p. 719-723.
- Waksman, S. Y., Burlot, J., Böhlendorf-Arslan, B., Vroom, J. 2015. Moulded wares production in the Early Turkish/Beylik period in Western Anatolia: A case study from Ephesus and Miletus. *Journal of Ar-*

chaological Science: Report. Available at: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.11.015> (Accessed 30 November 2017).

Wartburg, M. L. von. 1997. Lemba ware Reconsidered. *Report of the Department of Antiquities Cyprus*, p. 323-340.

Wartburg, M. L. von. 2002. Venice and Cyprus. The archaeology of cultural and economic relations. In: Maltezou, C. A., Schreiner, P. (eds.). *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII—XV secolo)*. *Atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz o. p. (Venezia, 1—2 dicembre 2000)*. Venezia: Istituto ellenico di studi bizantini e postbizantini di Venezia, p. 503-559.

Watson, O. 2004. *Ceramics from Islamic Lands*. London: Thames & Hudson.

Zelenko, S., Morozova, I. 2010. Amphorae assemblage from the 13th century shipwreck in the Black Sea, near Sudak. In: Kassab Tezgör, D., Inaishvily, N. (eds.). *Actas de la Table Ronde international de Batumi et Trabzon, 27—29 Avril 2006*. Istanbul, p. 81-84.

Zikos, N. 1999. Pottery workshop at Mikro Pisto in Thrace. In: Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund, p. 243-248.

REFERENCES

Abyzova, E. H. 1982. Goncharnaya masterskaya na poselenii XIV v. u s. Kostasht. *Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii (1977—1978)*. Kishinev, s. 160-171.

Adaksina, S. B., Myts, V. L., Ushakov, S. V. 2010. *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyakh srednevekovoy kreposti Chembalo (g. Balaklava) v 2008—2009 gg.* Sankt-Peterburg; Simferopol: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Adaksina, S. B., Myts, V. L., Ushakov, S. V. 2012. *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyakh srednevekovoy kreposti Chembalo (g. Balaklava) v 2011 g.* Sankt-Peterburg; Simferopol: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Adaksina, S. B., Myts, V. L. 2015. Formirovaniye malykh gorodov Genuezhskoy Gazarii (na primere faktorii v Chembalo: 1345—1475 gg.). *Tavrisheskiye studii, Istoricheskiye nauki*, 7, s. 12-18.

Aybabin, A. I. 1991. Osnovnyye etapy istorii gorodishcha Eski-Kermen. *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, II, s. 43-51.

Aybabin, A. I. 2014. O date razrusheniya gorodishcha na plato Eski-Kermen. *Antichnaya drevnost' i srednie veka*, 42, s. 215-227.

Aybabina, E. A. 1988. Oboronitelnyye sooruzheniya Kafy. In: Bibikov, S. N. (ed.). *Arkhitekturno-arkheologicheskiye issledovaniya v Krymu*. Kiev: Naukova dumka, s. 67-81.

Aybabina, E. A. 1991. Dvukhapsidnyy khram bliz kreposti Funu. In: Tolochko, P. P. (otv. red.). *Vizantiyskaya Tavrika*. Kiev: Naukova dumka, s. 194-205.

Aybabina, E. A. 2001. *Dekorativnaya kamennaya rezba Kafy XIV—XVIII vv.* Simferopol: Sonat.

Aybabina, E. A. 2005. Keramika iz raskopok zolotoordynskogo poseleniya bliz Feodosii. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, I, s. 229-246.

Alekseyenko, N. A. 1996. K voprosu o deyatelnosti Kheresonesskogo monetnogo dvora v XIII stoletii. *Kheresonesskiy sbornik*, VII, s. 187-191.

Alyadinova, D. Yu., Teslenko, I. B. 2015. Nekotoryye drevnosti osmanskogo perioda iz seleniya Alushta. In: Rudnitskaya, V. G., Teslenko, I. B. (ed.). *Terra Alustiana MMXI, sbornik nauchnykh trudov po materialam X nauchnoy konferentsii posvyashchennoy 110-letiyu goroda Alushty i 1460-letiyu so vremeni osnovaniya kreposti*. Simferopol: Antikva, s. 157-199.

Alyadinova, D. Yu., Teslenko, I. B., Mayko, V. V. 2015. Keramika iz raskopok zolnika osmanskogo perioda v portovoy chasti Sugdei (po materialam issledovaniy 2010 g.). *Arkheolog-*

icheskiy almanakh, 33: Drevnyaya i srednevekovaya Tavrika. *Sbornik statey, posvyashchennyu yubileyu E. A. Parshinoy*, s. 482-511.

Armarchuk, E. A., Dmitriyev, A. V. Polivnaya posuda XIII—XIV vekov iz Severo-Vostochnogo Prichernomoria. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 499-512. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Baranov, I. A. 1983. *Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh v Sudakskoy kreposti i ukrepleni na beregu Kutlakskey bukhty bliz s. Veseloye v 1983 g.* NA IA NANU, 1983/11.

Baranov, I. A. 1988. Glavnyye vorota srednevekovoy Soldai. In: S. N. Bibikov (ed.). *Arkhitekturno-arkheologicheskiye issledovaniya v Krymu*. Kiev: Naukova dumka, s. 81-97.

Baranov, I. A. 1991. Zastroyka vizantiyskogo posada na uchastke glavnykh vorot Sudakskoy kreposti. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Vizantiyskaya Tavrika*. Kiev: Naukova dumka, s. 101-121.

Baranov, I. A. 1998. Polivnaya keramika XIV v. iz Sudaka. In: Solodovnikova, S. N., Kuznetsova, V. K., Nevedrova, R. G. (ed.). *Istoriko-kulturnyye svyazi Prichernomoria i Sredizemnomoria X—XVIII vv. po materialam polivnoy keramiki: tezisy dokl. nauch. konf. (Yalta, 25—29 maya 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 21-24.

Baranov, I. A. 2004. Kompleks tretyey chetverti XIV veka v Sudakskoy kreposti. In: Kukovalskaya, N. M. (ed.). *Sugdeyskiy sbornik*. Kiev; Sudak: Akadempriodika, s. 524-559.

Baranov, I. A., Oleynik, G. N. 1974. *Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh na kholme Palikur na meste stroitelstva Yuzhnogo tsentra kinematografii v Yalte v 1974 g.* Arkhiv Yaltinskogo istoriko-literaturnogo muzeya.

Baranov, I. A., Mayko, V. V. 1998. Kompleks polivnoy keramiki XIV v. iz raskopok khrama Devy Marii v Sugdeye. In: Solodovnikova, S. N., Kuznetsova, V. K., Nevedrova, R. G. (ed.). *Istoriko-kulturnyye svyazi Prichernomoria i Sredizemnomoria X—XVIII vv. po materialam polivnoy keramiki: tezisy dokl. nauch. konf. (Yalta, 25—29 maya 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 24-28.

Belinskiy, I. V., Maslovskiy, A. N. 1998. Tipologicheskaya kharakteristika materialov raskopok uchastka zolotoordynskogo Azaka (g. Azov, ul. Moskovskaya, 7). *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu v 1995—1997 gg.*, 15, s. 179-252.

Belinskiy, I. V., Maslovskiy, A. N. 2005. Importnaya polivnaya keramika Azaka. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, I, s. 160-177.

Belinskiy, I. V., Maslovskiy, A. N. 2007. Tri zakrytykh kompleksa iz raskopok srednevekovogo Azaka. In: Guguyev, Yu. K. (ed.). *Srednevekovyye drevnosti Dona*. Moskva; Ierusalim: Gesharim, II, s. 325-344.

Bobrinskiy, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoy Evropy*. Moskva: Nauka.

Bobrinskiy, A. A. 1991. *Goncharnyye masterskiye i gorny Vostochnoy Evropy (po materialam II—V vv. n. e.)*. Moskva: Nauka.

Bocharov, S. G. 1998. Fortifikatsionnyye sooruzheniya Kafy (konets XIII — vtoraya polovina XV vv.). In: Karpov, S. P. (ed.). *Prichernomor'ye v sredniye veka*. Sankt-Peterburg: Al'teya, s. 82-117.

Bocharov, S. G. 2007. Rubezh XIII—XIV vv., po materialam keramicheskogo kompleksa Posidima (Koktebel). In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy. Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 12-17.

Bocharov, S. G. 2017. Poseleniye Posidima v Yugo-Vostochnom Krymu i ego keramicheskiiy kompleks (rubezh XIII—XIV vv.). In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 409-446. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Bocharov, S. G., Maslovskiy, A. N. 2012. Vizantiyskaya polivnaya keramika v gorodakh Severnogo Prichernomoria zolotoordynskogo perioda (vtoraya polovina XIII — konets XIV vv.). *Povolzhskaya arkheologiya*, 1, s. 20-36.

Bocharov, S. G., Maslovskiy, A. N. 2015. Naiboleye massovyye tipy polivnykh importov Krymskogo proizvodstva i neko-

toryye voprosy trgovli v Vostochnoy Evrope v XIV v. *Povolzhskaya arkhеologiya*, 4, s. 189-201.

Bocharov, S. G., Maslovskiy, A. N. 2016. Polivnaya keramika s rospivnyu margantssem (Vizantiya i Zolotaya Orda). *Arkheologiya evraziyskikh stepey*, 23: Materialy pervogo Madzharskogo arkheologicheskogo foruma (Pyatigorsk — Budenovsk 2012), s. 20-42.

Bulatov, N. M. 1976. Klassifikatsiya krasnoglinyanoy polivnoy keramiki XIII—XV vv. (Predvaritelnye rezultaty). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Srednevekovyye pamyatniki Povolzhia*. Moskva: Nauka, s. 73-107.

Bulgakov, V. V. 2005. Glazuri severoprichernomorskoj polivnoy keramiki XIII—XV vv. (Predvaritelnye rezultaty). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, I, s. 359-378.

Byashimova, N. S. 1989. *Polivnaya keramika Yuzhnogo Turkmenistana*. Ashkhabad: Ylym.

Veymarn, E. V. 1968. O dvukh neyasnykh voprosakh srednevekoviya Yugo-Zapadnogo Kryma. In: Dombrovskiy, O. I. (ed.). *Arkheologicheskiye issledovaniya srednevekovogo Kryma*. Kiev: Naukova dumka, s. 45-82.

Volkov, I. V. 1992. *Keramika Azova XIV—XVIII vv. (klassifikatsiya i datirovka)*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. MGU im. M. V. Lomonosova.

Volkov, I. V. 2005. Polivnaya keramika kompleksa Kabardi. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, I, s. 122-159.

Volkov, I. V. 2007a. Polivnaya keramika Madzhara. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy, Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 33-42.

Volkov, I. V. 2007b. Polivnaya keramika mogilnika Chernyy Erik-1. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy, Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 26-32.

Volkov, I. V. 2016. Keramika zolotoordynskogo goroda Madzhara. *Arkheologiya evraziyskikh stepey*, 23: Materialy pervog Madzharskogo arkheologicheskogo foruma (Pyatigorsk — Budenovsk 2012), s. 139-222.

Georgiyeva, S. 1974. Keramikata ot dvoretza na Tsarevets. In: Miyatev, Kr. (ed.). *Tsarevograd Trnov: dvorets na blgarskite tsare prez Vtorata blgarska drzhava*. Keramika, bitovi predmeti i vorzheniye, nakiti i tkani. Sofiya: BAN, 2, s. 7-186.

Georgiyeva, S. 1985. Grncharstvo. In: S. Mikhaylov (ed.). *Srednevekovniyat Cherven*. Tsitadelata na grada. Sofiya: BAN, 1, s. 133-164.

Gavrilov, A. V., Mayko, V. V. 2014. *Srednevekovoye gorodishche Solkhat-Krym (materialy k arkheologicheskoy karte goroda Staryy Krym)*. Simferopol: Biznes-Infom.

Gertsen, A. G., Naumenko, V. E. 2005. Polivnaya keramika iz raskopok tsitadeli Mangupa. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, I, s. 257-287.

Gertsen, A. G., Zemlyakova, A. Yu., Naumenko, V. E., Smokotina, A. V. 2006. Stratigraficheskiye issledovaniya na yugo-vostochnom sklone mysa Teshkli-Burun (Mangup). *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, XII, s. 371-494.

Ginkut, N. V. 2001. Polivnaya keramika XIV—XV vv. iz raskopok «konsulskoy tserkvi» Chembalo. In: Babinov, Yu. A. (ed.). *Vzaimootnosheniya religioznykh konfessiy v mnogonatsionalnom regione: sbornik nauchnykh trudov*. Sevastopol: Veber, s. 53-60.

Ginkut, N. V. 2005. Vizantiyskiye i vostochnyye traditsii v kulture genuezskoy kreposti Chembalo (Krymskiy poluostrv) po dannym polivnoy keramiki. In: Solomon, F. (ed.). *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*. Iasi: Trinitas, s. 495-512.

Ginkut, N. V. 2014. Proizvodstvo polivnoy vo vtoroy polovine XIV — seredine XV vv. keramiki v kreposti Chembalo. *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, XIX, s. 311-344.

Golofast, L. A. 2008. Remesla i promysly Khersona v XI-II v. (po nakhodkam iz sloya pozhara). *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, XIV, s. 345-384.

Golofast, L. A. 2009. Gradostroitelnyy oblik Khersona v XIII veke. *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, XV, s. 275-377.

Golofast, L. A., Ryzhov, S. N. 2003. Raskopki kvartala X v severnom rayone Khersonesa. *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 182-260.

Goncharov, E. Yu. 2011. «Stremyavidnaya» tamga — tamga Berke? (Dzhendskiy vklad v numizmatiku Kryma). In: Boryak, G. V. (ed.). *Spetsialni istorichni distsiplini: pitanaya teoriya ta metodiki*, 18: Aktualni problemi numizmatiki u sistemi spetsialnikh galuzey istorichnoy nauki, s. 58-65.

Danilenko, V. N., Romanchuk, A. I. 1969. Polivnaya keramika Mangupa. *Antichnaya drevnost' i srednie veka*, 6, s. 116-138.

Dergacheva, L. V., Zelenko, S. M. 2008. Monety Trapezunda s korablekrusheniya XIII veka v bukhte poselka Novyy Svet. *Sugdeyskiy sbornik*, III, s. 425-439.

Dzhabbarov, I. M. 1971. Remeslo uzbekov Yuzhnogo Khorezma v kontse XIX — nachale XX vekov: (Istoriko-etnograficheskiy ocherk). *Zanyatiya i byt narodov Sredney Azii: Sredneaziyskiy etnograficheskiy sbornik*, 3, s. 72-146.

Dzhanov, A. V. 1998. Goncharnyye pechi XIV—XV vv. na posade Sugdei. In: Solodovnikova, S. N., Kuznetsova, V. K., Nevedrova, R. G. (ed.). *Istoriko-kulturnyye svyazi Prichernomoria i Sredizemnomoria X—XVIII vv. po materialam polivnoy keramiki: tezisy dokl. nauch. konf. (Yalta, 25—29 maya 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 82-89.

Dmitriyenko, V. N., Maslovskiy, A. N. 2006. Kompleks 1310-kh godov iz raskopok Azaka. *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu v 2005 g.*, 22, s. 231-257.

Dostiyev, T. M. Polivnaya keramika srednevekovogo goroda Shamkir. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 639-674. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Elnikov, M. V., Tikhomolova, I. R. 2017. Tisnenaya keramika gorodishcha Bolshiye Kuchugury. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 353-362. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.

Zalesskaya, V. N. 2011. *Pamyatniki vizantiyskogo prikladnogo iskusstva. Vizantiyskaya keramika IX—XV vekov. Katalog kolleksii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Zalesskaya, V. N. 2014. Vizantiyskaya polivnaya keramika v liturgicheskom kontekste. In: *Polivnaya keramika Prichernomoria — Sredizemnomoria kak istochnik po izucheniyu Vizantiyskoy tsivilizatsii*. Tezisy dokladov. Sevastopol, 5—8 sentyabrya 2014 g. Sevastopol, s. 47-50.

Zalesskaya, V. N., Kramarovskiy, M. G. 1990. *Izobrazheniye cheloveka v keramike Severnogo Prichernomoria XII—XIV vekov*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Zaurova, E. Z. 1962. Keramicheskiye pechi VII—VIII vv. na gorodishche Gyaur-Kala Starogo Merva. *Trudy YuTAKE*, XI, s. 174-216.

Zelenko, S. M. 1999. Itogi issledovaniy podvodno-arkheologicheskoy ekspeditsii Kievskogo universiteta imeni Tarasa Shevchenko na Chernom more v 1997—99 gg. *Vita Antiqua*, 2, s. 223-234.

Zelenko, S. M. 2008. *Podvodnaya arkhеologiya Kryma*. Kiev: Stilos.

Zelenko, S., Morozova, Ya. 2012. Redkiye tovary i tarnaya keramika v morskoy trgovle 13 veka v bassejne Chernogo morya. In: Gendek, L., Kshizhovskiy, T., Mikhalskiy, M. (ed.). *Regiones euxinum spectantes. Kulturnyye, etnicheskiye i religioznyye otnosheniya na protyazhenii vekov*. Krakov, s. 187-202.

Zelenko, S., Timoshenko, M. 2011. Torgovyye otnosheniya mezhd Anatoliyskim regionom i Tavrikoj v Pozdnevizantiyskiy period. *Arkheologiya i davnaya istoriya Ukrayiny*, 6, s. 121-126.

Zilmanovich, I. D., Kramarovskiy, M. G. 1992. Solkhat — Krym: Remeslennaya masterskaya na obyekte XII. In: *Otchetnaya arkhеologicheskaya sessiya. Kratkiye tezisy dokladov, Iyun 1992 goda*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 7-8.

Zolotarev, M. I., Korobkov, D. Yu., Ushakov, S. V. 1998. Kladvaya doma XIII veka v severo-vostochnom rayone Khersonesa. *Khersonesskiy sbornik*, IX, s. 182-194.

- Zolotaya Orda. *Istoriya i kultura. Katalog vystavki*. 2005. Sankt-Peterburg: Slaviya.
- Ibragimov, B. I. *Srednevekovyy gorod Kiran*. Baku; Moskva. 2000.
- Ivanov, A. V., Savelya, O. Ya., Filippenko, A. A. 1998. Kompleks polivnoy keramiki srednevekovogo Kadykoya. In: Solodovnikova, S. N., Kuznetsova, V. K., Nevedrova, R. G. (ed.). *Istoriko-kulturnyye svyazi Prichernomoria i Sredizemnomoria X—XVIII vv. po materialam polivnoy keramiki: tezisy dokladov nauchnoy konferentsii (Yalta, 25—29 maya 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 108-112.
- Ismizade, O. Sh. 1964. O raskopkakh v Kabale na territorii yuzhnoy chasti gorodishcha v 1960 g. *Materialnaya kultura Azerbaydzhana*, V, s. 5-130.
- Yosifova, M. 1982. Srednevekovna keramika ot Kaliakra. *Arkheologiya*, 3—4, s. 58-71.
- Kirilko, V. P. 2005a. *Krepostnoy ansambl Funy 1423—1475 gg.* Kiev: Stilos.
- Kirilko, V. P. 2005b. K voprosu ob avtorskoy identifikatsii nekotorykh srednevekovykh keramicheskikh izdeliy. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, 1, s. 349-358.
- Kozyr, I. A., Borovik, T. D. 2017. Polivnaya keramika Torgovitskogo arkheologicheskogo kompleksa perioda Zolotoy Ordy. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 335-352. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.
- Koval, V. Yu. 2002. Keramika Vostochnogo Kryma v srednevekovoy Rusi. In: Kukovalskaya, N. M. (ed.). *Sugdeya, Surozh, Soldaya v istorii i kulture Rusi-Ukrainy: materialy nauch. konf. (Sudak, 16—22 sentyabrya 2002 g.)*. Kiev; Sudak: Akademperiodika, s. 127-128.
- Koval, V. Yu. 2010. *Keramika Vostoka na Rusi IX—XVII vv.* Moskva: Nauka.
- Koval, V. Yu. 2017. Glazuri prichernomorskikh srednevekovykh posudnykh mayolik: khimicheskii sostav po danym spektralnogo analiza. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 725-738. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.
- Kokorina, N. A. 1986. O tekhnike bilyarskogo goncharstva. In: Khalikov, A. Kh. (ed.). *Posuda Bilyara*. Kazan: IYaLI KF AN SSSR, s. 53-61.
- Kokorina, N. A. 2006. Goncharnoye proizvodstvo Volzhskoy Bulgarii X — nachala XIII vekov: stanovleniye i razvitiye. In *Materialy i issledovaniya po arkheologii Povolzhia*, 3: Srednevekovaya arkheologiya Evraziyskikh stepey, s. 108-157.
- Kostyushko-Valyuzhinich, K. K. 1901. Izvlechenie iz otcheta o raskopkakh v Khersonese Tavricheskom v 1899 godu. *Izvestiya Imperatorskoy Arkheologicheskoy Komissii*, 1, s. 1-55.
- Kostyushko-Valyuzhinich, K. K. 1902. Izvlechenie iz otcheta o raskopkakh v Khersonese Tavricheskom v 1900 godu. *Izvestiya Imperatorskoy Arkheologicheskoy Komissii*, 2, s. 1-39.
- Kravchenko, A. A. 1986. *Srednevekovyy Belgorod na Dnestre*. Kiev: Naukova dumka.
- Kramarovskiy, M. G. 1989. Solkhat-Krym: k voprosu o naselenii i topografii goroda v XIII—XIV vv. In: Smirnova, G. I. (ed.). *Itogi rabot arkheologicheskikh ekspeditsiy Gosudarstvennogo Ermitazha*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 141-157.
- Kramarovskiy, M. G. 1991. Goncharnyye pechi Solkhata. K itogam polevogo sezona 1990 g. In: *Otchetnaya arkheologicheskaya sessiya Gosudarstvennogo Ermitazha za 1990 god. Kratkiye tezisy dokladov nauchnoy konferentsii*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 19-23.
- Kramarovskiy, M. G. 1996. Tri grupy polivnoy keramiki iz Severnogo Prichernomoria. In: *Vizantiya i vizantiyskiye traditsii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 96-116.
- Kramarovskiy, M. G. 2005. Gorodskiy remesla. Goncharstvo kak remeslo i iskusstvo. In: *Zolotaya Orda. Istoriya i kultura. Katalog vystavki*. Sankt-Peterburg: Slaviya, s. 137-147.
- Kramarovskiy, M. G. 2009. Redkaya seldzhukskaya (?) lampa XII — nachala XIII v. iz prigoroda Solkhata. *Antichnaya drevnost' i srednie veka*, 39: K 60-letiyu doktora istoricheskikh nauk, professora V. P. Stepanenko, s. 301-313.
- Kramarovskiy, M. G. 2012. *Chelovek srednevekovoy ulitsy. Zolotaya Orda. Vizantiya. Italiya*. Sankt-Peterburg: Evraziya.
- Kramarovskiy, M. 2016. Krym i Rum v XIII—XIV stoletiyakh (Anatoliyskaya diaspora i gorodskaya kultura Solkhata). *Zolotoordynskoye obozreniye*, 1, s. 55-88.
- Kramarovskiy, M. G., Zilmanovich, I. D. 1993. Raboty na gorodishche srednevekovogo Solkhata v Krymu v 1992 godu. In: *Otchetnaya arkheologicheskaya sessiya (za 1992 g.)*. May 1993 g. Tezisy dokladov. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 21-22.
- Kramarovskiy, M. G., Gukin, V. D. 2002. *Zolotoordynskoye poseleniye Krinichki (rezultaty polevykh issledovaniy)*. Materialy Starokrymskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. Raskopki v Starom Krymu v 1998—2000 gg. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, I.
- Kramarovskiy, M. G., Gukin, V. D. 2004. *Poseleniye Bokatah II (rezultaty polevykh issledovaniy Zolotoordynskoy ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha v 2001—2003 gg.)*. Materialy Starokrymskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, II.
- Kramarovskiy, M. G., Gukin, V. D. 2006. *Poseleniye Bokatah II (rezultaty polevykh issledovaniy Zolotoordynskoy ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha v 2004 g.)*. Materialy Starokrymskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, III.
- Kramarovskiy, M. G., Gukin, V. D. 2007. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh srednevekovogo poseleniya Bokatah II v 2005 g.* Materialy Starokrymskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, IV.
- Kramarovskiy, M. G., Naumenko, V. E., Seydaliyev, E. I. 2014. Glazurovannaya keramika iz dvukh zakrytykh arkheologicheskikh kompleksov XIV v. v medrese Solkhata (po materialam issledovaniy 2013 g.). In: *Mezhdunarodnyy nauchnyy seminar «Polivnaya keramika Prichernomoria-Sredizemnomoria kak istochnik po izucheniyu vizantiyskoy tsviulizatsii» (Sevastopol, 5—8 sentyabrya 2014 g.)*. Tezisy dokladov. Sevastopol, s. 64-69.
- Kubankin, D. A., Maslovskiy, A. N. 2013. Predmety importa s Uvekskogo gorodishcha (sluchaynyye nakhodki iz fondov Saratovskogo oblastnogo muzeya kraevedeniya). *Povolzhskaya arkheologiya*, 3, s. 130-155.
- Kudryavtsev, A. A. 1981. Polivnaya keramika Derbenta. *Materialy po arkheologii Dagestana*, 10: Keramika drevnego i srednevekovogo Dagestana, s. 78-109.
- Kurochkina, S. A. 2012. Albarello nizhnepovolzhskikh stolits Ulusa Dzhuchi. *Povolzhskaya arkheologiya*, 1, s. 78-93.
- Lavysh, K. A. Vostochnaya i vizantiyskaya polivnaya keramika v srednevekovykh gorodakh Belarusi. In: Bocharov, S. G., François, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 603-624. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.
- Leviatov, V. N. 1940. *Keramika Staroy Gyandzhi*. Baku: Az. FAN SSSR.
- Lomakin, D. A. 2016. «Raboty po issledovaniyu zolotoordynskogo perioda v Krymu ne mogut byt nachaty, chtoby ne byt zakonchennymi»: k noveyshey istorii issledovaniya selskoy periferii srednevekovogo poseleniya Solkhat. *Elektronnoye nauchnoye izdaniye Almanakh Prostranstvo i Vremya*, 12 (1). 2227-9490e-aprovir_e-ast12-1.2016.42 (Data obrashcheniya 15 oktiabrya 2017).
- Lunina, S. B. 1962. Goncharnoye proizvodstvo v Mevre X — nachala XIII vv. *Trudy YuTAKA*, XI, s. 217-417.
- Lunina, S. B. 1969. Novyye sbory timuridskoy keramiki v Yuzhnom Turkmenistane. *Obshchestvennyye nauki v Uzbekistane*, 8—9, s. 89-93.
- Mayko, V. V. 2008. Srednevekovaya Posidima. Shtrikhi k arkheologicheskomu portretu. *Sugdeyskiy sbornik*, III, s. 466-480.
- Mayko, V. V. 2013a. Zakrytyy kompleks serediny XIII v. iz raskopok v portovoy chasti srednevekovoy Sugdei. In: Gankevich, V. Yu., Nepomnyashchii, A. A. (ed.). *Aktualnyye voprosy istorii, kultury i etnografii Yugo-Vostochnogo Kryma. Materialy VI Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Novyy*

- Svet, 6—7 oktyabrya 2012 g.). Simferopol; Novyy Svet, s. 185-194.
- Mayko, V. V. 2013b. Zakrytyy kompleks pervoy poloviny XIII v. v portovoy chasti srednevekovoy Sugdei. In: Alekseyenko, N. A. (ed.). *Χερσωνος Θερματα «imperiya» i «polis»*. Sevastopol: Arefyev, s. 69-90.
- Mayko, V. V., Dzhanov, V. V. 2015. *Arkheologicheskiye pamyatniki Sudakskogo regiona Respubliki Krym*. Simferopol: Arial.
- Maysuradze, Z. P. 1954. *Gruzinskaya khudozhestvennaya keramika XI—XIII vekov*. Tbilisi: AN Gruzinskoy SSR.
- Maslovskiy, A. N. 2004. Raskopki v Azove v 2003 g. *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu*, 20: 2003 g., s. 142-155.
- Maslovskiy, A. N. 2006a. Keramicheskiy kompleks Azaka. Kratkaya kharakteristika. *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu*, 21: 2004 g., s. 308-472.
- Maslovskiy, A. N. 2006b. O vremeni vozniknoveniya Azaka. *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu*, 22: 2005 g., s. 257-295.
- Maslovskiy, A. N. 2007. Vostochnokrymskiy polivnoy import v Zolotoordynskom Azake. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy. Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 86-87.
- Maslovskiy, A. N. 2008. Podval kupecheskogo doma kontsa pervoy poloviny XIV veka iz Azaka. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 6, s. 93-124.
- Maslovskiy, A. N. 2010. Ob odnoy gruppe vizantiyskoy polivnoy keramiki kon. XIII — 1-y pol. XIV v. iz raskopok zolotoordynskogo Azaka. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 8, s. 231-252.
- Maslovskiy, A. N. 2012a. Nachalo proizvodstva polivnoy keramiki v Yugo-Vostochnom Krymu v posledney chetverti XIII — pervoy polovine XIV v. *Filologiya i kultura*, 1 (27), s. 192-196.
- Maslovskiy, A. N. 2012b. Polivnaya keramika mestnogo proizvodstva v zolotoordynskom Azake. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 11: Zolotoordynskoye vremya, s. 7-72.
- Maslovskiy, A. N. 2012c. *Keramicheskiy kompleks nizovyye Dona v XI—XV vv.: tipologiya i khronologiya*. Avtoreferat disertatsii kand. ist. nauk. FGBUN IA RAN.
- Maslovskiy, A. N. 2017. Vostochnokrymskiy polivnoy import v zolotoordynskom Azake. Voprosy khronologii. In: Bocharov, S. G., Fransua, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 455-490. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.
- Maslovskiy, A. N., Belinskiy, I. V. 2007. Tri zakrytykh kompleksa iz raskopok zolotoordynskogo Azaka. Srednevekovyye drevnosti Dona. *Materialy i issledovaniya po arkheologii Dona*, 2, s. 325-344.
- Mitsishvili, M. N. 1976. *Iz istorii proizvodstva gruzinskoy polivnoy keramiki (XI—XVIII vv.)* (na gruz. yazyke). Tbilisi: Ganatleba.
- Mitsishvili, M. N. 1979. *Proizvodstvo polivnoy keramiki v srednevekovom Tbilisi IX—XIII vv.* (na gruz. yazyke). Tbilisi: Metsniyereba.
- Morozova, Ya. I., Zelenko, S. M. 2012. Srednevekovaya ispanskaya amfora s korablekrusheniya v Chernom more. In: Gladkikh, M. I. (gol. red.). *1000 rokov vizantiyskoj torgivli (V—XV stolitya)*. Kyiv: Chaltsev, s. 83-86. Biblioteka Vita Antiqua.
- Myts, V. L. 2005. Istoriko-kulturnyy kontekst nekotorykh buk. monogramm i nadpisey na polivnoy keramike Kryma XIV—XV vv. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, I, s. 288-305.
- Myts, V. L. 2007. Polivnaya keramika XIV v., kak khronologicheskiy indikator politicheskikh sobytiiy srednevekovogo Kryma. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy. Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 88-89.
- Myts, V. L. 2009. *Kafa i Feodoro v XV veke. Kontakty i konflikty*. Simferopol: Universum.
- Myts, V. L. 2015. «Krymskiy pokhod» Timura v 1395 g.: istoriograficheskiy konfuz, ili arkheologiya protiv istoriograficheskoy traditsii. In: Bocharov, S. G. (ed.). *Genuezskaya Gazariya i Zolotaya Orda*. Kishinev: Stratum, s. 99-123. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.
- Myts, V. L. 2016. Zavoyevaniye pozdnevizantiyskoy Tavriki Mongolami: istoriko-arkheologicheskiy kontekst katastrofy posledney chetverti XIII v. *Stratum plus*, 6, s. 69-106.
- Naumenko, V. E., Seydaliyev, E. I., Seydaliyeva, D. E. 2017. Shtampovannaya keramika Zolotoy Ordy: istoriya izucheniya. *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya*, 10, s. 203-210.
- Nedashkovskiy, L. F. 2000. *Zolotoordynskiy gorod Ukek i ego okruga*. Moskva: Vostochnaya literatura RAN.
- Panina, E. L., Volkov, I. V. 2000. Shtampovannaya keramika zolotoordynskikh gorodov. In: Inevatkina, O. N. (ed.). *Srednyaya Aziya. Arkheologiya, istoriya, kultura*. Materialy mezhdunarodnoy konferentsii, posvyashchennoy 50-letiyu nauchnoy deyatel'nosti G.V. Shishkinoy. Gosudarstvennyy muzey Vostoka. Moskva, 14—16 dekabrya 2000 g. Moskva: Gosudarstvennyy muzey Vostoka, s. 89-91.
- Parshina, E. A. 1974. Srednevekovaya keramika Yuzhnoy Tavriki (po materialam raskopok i razvedok 1965—1969 gg.). In: Bibikov, S. N. (ed.). *Feodalnaya Tavrika*. Kiev: Naukova dumka, s. 56-94.
- Parshina, E. A. 2015. «Dom svyashchennika» na teatralnoy ulitse Khersonesa. *Arkheologicheskiy almanakh*, 33: Drevniaya i srednevekovaya Tavrika. Sbornik statey, posvyashchenny yubileyu Eleny Aleksandrovny Parshinoy, s. 17-38.
- Perevozchikov, V. I. 1993. Goncharnyy kompleks XIV v. v kotlovane pod domom byta «Yubileynyy». *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu*, 11: 1991 g., s. 160-223.
- Peters, B. G. 1975. *Otchet o rabote Feodosiysko-Mikhailovskoy ekspeditsii v 1975 g.* NA IA NANU, 1975/98.
- Peters, B. G. 1976. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v Feodosii v 1976 g.* NA IA NANU, 1976/68.
- Peters, B. G., Aybabina, E. A., Katyushin, E. A. 1976. Raskopki Feodosiyskoy ekspeditsii. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1975 g.*, s. 377-379.
- Pigarev, E. M. 2008. *Goncharnoye proizvodstvo zolotoordynskogo goroda Saraya (Selitrennoye gorodishche)*. Avtoreferat kand. ist. nauk. MarGU.
- Pigarev, E. M. 2015. *Goncharnoye proizvodstvo zolotoordynskogo goroda Saray (Selitrennoye gorodishche)*. Yoshkar-Ola: MarGU. Matereriyaly i issledovaniya po arkheologii Povolzhia, 7.
- Polevoy, P. P. 1964. Polivnaya keramika iz raskopok goncharnogo rayona na poselenii XIV v. u s. Koteshty. In: Zelenchuk, V. S. (ed.). *Materialy i issledovaniya po arkheologii i etnografii Moldavskoy SSR*. Kishinev: Kartya moldovenyashke, s. 166-181.
- Polevoy, P. P. 1969. *Gorodskoye goncharstvo Pruto-Dnestrovia v XIV veke. Po materialam raskopok goncharnogo kvartala na poselenii Koteshty*. Kishinev: AN MSSR.
- Poluboyarinova, M. D. 2008. Torgovlya Bolgara. In: Starostin, P. N. (ed.). *Gorod Bolgar: Kultura, iskusstvo, torgovlya*. Moskva: Nauka, s. 26-102.
- Piankov, A. V. 2007. Polivnoy kuvshin iz pogrebeniya znatnogo adyga u kh. Supovskogo v Adygeye. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy. Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Tezisy konferentsii. Yalta, s. 94-97.
- Romanchuk, A. I. 1997. Kherson XIV v.: kakim mogli videt' svoyy gorod khersonity. In: Meshcheryakov, V. F. (ed.). *Antichnyy mir Vizantiya*. Kharkov: Biznes Inform, s. 272-289.
- Romanchuk, A. I. 1999. Glazurovannaya keramika pozdnevizantiyskogo Khersona: k voprosu o gibeli goroda v XIII ili XIV v. *Antichnaya drevnost' i srednie veka*, 30, s. 187-202.
- Romanchuk, A. I. 2000. *Ocherki istorii i arkheologii vizantiyskogo Khersona*. Ekaterinburg: UrGU.
- Romanchuk, A. I. 2002. Blyuda s izobrazheniyem konnykh i peshikh voynov iz raskopok v Khersonese (sosudy tipa «Zeuxippos Ware»). *Antichnaya drevnost' i srednie veka*, 33, s. 128-138.
- Romanchuk, A. I. 2003a. *Glazurovannaya posuda pozdnevizantiyskogo Khersona. Portovyy rayon*. Ekaterinburg: UrGU.
- Romanchuk, A. I. 2003b. Kuvshiny i miski iz sloya pozhara XIV v. Khersonesskogo gorodishcha (sochetaniye tekhniki

- sgraffito i shampleve). *Materialy po arheologii istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 261-276.
- Romanchuk, A. I., Perevozchikov, V. I. 1990. Glazurovannaya keramika iz Azova (khersono-azakskiyeh paralleli v ornamentike). In: Polyakovskaya, M. A. (ed.). *Antichnaya drevnost i sredniye veka: Vizantiya i soprodelnyy mir*. Sverdlovsk: UrGu, s. 94-136.
- Sazanov, A. V., Ivashchenko, Yu. F. 1994. Issledovaniya srednevekovoy Kaffy v 1991—1992 gg. In: Paromov, Ya. M. (ed.). *Bosporskiy sbornik*. Moskva: Farsal, s. 179-186.
- Sazanov, A. V., Ivashchenko, Yu. F. 1995. Khronologiya slojev genezskoy Kaffy. *Prichernomor'ye v sredniye veka*, 2, s. 117-130.
- Teslenko, I. B. 2004. Ispanskaya keramika s rospisyu lyustrom v Krymu. In: Kukoval'skaya, N. M. (ed.). *Sugdejskiy sbornik*. Kiev; Sudak: Akademperiodika, s. 467-494.
- Teslenko, I. B. 2005. Polivnostvo polivnoy keramiki v kreposti Aluston (Krym). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, I, s. 324-348.
- Teslenko, I. B. 2010. Polivnaya posuda Kryma XV v. (mestnoye proizvodstvo do turetskogo perioda). I: Tipologiya, rasprostraneniye, proiskhozhdeniye. *Drevnosti*, 9, s. 216-234.
- Teslenko, I. B. 2011. Khronologiya odniyei grupy kukhonnogo posudu z pam'yatok Krimu XV st. *Arkheologiya*, 4, s. 60-68.
- Teslenko, I. B. 2012. Polivnaya posuda Kryma XV v. (mestnoye proizvodstvo do turetskogo perioda). II: Khronologiya. *Drevnosti*, 11, s. 223-236.
- Teslenko, I. B. 2016a. Keramika Funy «zolotoordynskogo vremeni» (analiz materialov iz kompleksov, predshestvovavshikh stroitelstvu feodoritskoy kreposti). *Istoriya i arheologiya Kryma*, IV, s. 97-100, 132-157.
- Teslenko, I. B. 2016b. Polivnaya keramika Kryma ot epokhi Zolotoy Ordyy i genezskoy kolonizatsii do Osmanskikh zavoyevaniy: 120 let issledovaniy (istoriograficheskiy ocherk). *Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, VIII, s. 92-158.
- Teslenko, I. B. 2017. Kompleks keramiki iz raskopok usadby zolotoordynskogo perioda na territorii srednevekovogo gorodishcha v Alushte (Krym). In: Bocharov, S. G., Francois, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum, 2, s. 387-407. Arkheologicheskiye istochniki Vostochnoy Evropy.
- Teslenko, I. B., Lysenko, A. V., Mayko, V. V., Semin, S. V. 2017. Novoye poseleniye XIV—XV vv. u zapadnogo podnozhia g. Ayu-Dag (Yuzhnyy Krym). *Istoriya i arheologiya Kryma*, V, s. 192-233.
- Teslenko, I. B., Seydaliyeva, D. E. 2016. Goncharnoye proizvodstvo i keramicheskiy import Kryma kontsa XIII — nachala XV vv. In: Seydaliyev, E. I. (ed.). *Krym v zolotoordynskiy period. Krymskiy Yurt Zolotoy Ordyy: naslediyeh ischeznuvshey imperii, katalog vystavki*. Simferopol: Tarpan, s. 85-105, 133-151.
- Timoshenko, M., Zelenko, S. 2012. Torgovyye otnosheniya mezhd Anatoliyskim regionom i Tavrikoym v Pozdnevizantiyskiy period. In: Gladkikh, M. I. (ed.). *1000 rokov vizantiyskoy torgivli (V—XV stolit'ya)*. Kyiv: Chaltsev, s. 113-120. Biblioteka Vita Antiqua.
- Ushakov, S. V. 2005. Polivnaya keramiki iz kompleksov XI—II v. Severo-vostochnogo rayona Khersonesa (kvartal XCVII, pomeshcheniya 1, 3, 11). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, I, s. 70-92.
- Fedorov-Davydov, G. A., Bulatov, N. M. 1989. Keramicheskaya masterskaya Selitrennogo gorodishcha. In: Bulatov, N. M., Dvornichenko, V. V., Zilivinskaya, E. D., Fedorov-Davydov, G. A. *Sokrovishcha sarmatskikh vozhd'ey i drevniye goroda Povolzhia*. Moskva: Nauka, s. 133-248.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1994. *Zolotoordynskiyeh goroda Povolzhia*. Moskva: MGU.
- Fronzhulo, M. A. 1974. Raskopki v Sudake. In: Bibikov, S. N. (ed.). *Feodalnaya Tavrika*. Kiev: Naukova dumka, s. 139-150.
- Tsvetkov, B. 1989. Keramika. In: Georgiyeva, S., Nesheva, V. (ed.). *Melnik. Grad v podnozh'iyeh na Slavova krepost*. Sofiya: BAN, s. 120-160.
- Shamiloglu, Yu. 2001. Napravleniya v issledovanii Zolotoy Ordyy. In: Usmanov, M. A. (ed.). *Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordyy). Ot Kalki do Astrakhani. 1223—1556*. Materialy Mezhdunarodnogo nauchnogo seminarah «Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordyy)», 23—26 iyunya 1998 g., Kazan. Kazan: Institut istorii AN RT, s. 15-29.
- Shelkovnikov, B. A. 1957. *Polivnaya keramika iz raskopok goroda Ani*. Erevan: AN Armyanskoy SSR.
- Shishkina, G. V. 1979. *Glazurovannaya keramika Sogda (vtoraya polovina VIII — nachalo XII vv.)*. Tashkent: Fan.
- Shtern, E. R. 1906. Feodosiya i eye keramika. *Muzej Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, III, s. 52-83.
- Efendi, R. 1967. Emblematika i simvolika v dekorativno-prikladnom iskusstve Azerbajdzhana. *Izvestiya AN Azerbajdzhanskoy SSR. Seriya literatury, yazyka i iskusstva*, 2, s. 86-94.
- Yudin, N. I. 2015. Polivnaya keramika proizvodstva Yugo-Vostochnogo Kryma iz raskopok Caryovskogo gorodishcha. *Povolzhskaya arheologiya*, 3, s. 214-227.
- Yakobson, A. L. 1950. *Srednevekovyy Hersones (XII—XIV vv.)*. Moskva; Leningrad: AN SSSR. Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR, 17.
- Yakobson, A. L. 1959. Hudozhestvennaya keramika Bajlakana (Oren-Kala) (po materialam raskopok 1953—1955 gg.). *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 67: Trudy Azerbajdzhanskoy (Oren-Kalinskoy) arheologicheskoy ekspeditsii, I, s. 228-302.
- Yakobson, A. L. 1979. *Keramika i keramicheskoyeh proizvodstvo srednevekovoy Tavriki*. Leningrad: Nauka.
- Aibabine, E., Botcharov, S., Mytz, V. 1999. A Glazed Pottery Workshop of the XVth century at Caffa, In: *VIIe Congres International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée (Thessaloniki, 11—16 octobre 1999)*. Pré-actes. Thessaloniki, p. 28-29.
- Aslanapa, O., Yetkin, S., Altun, A. 1989. *The Iznik tile kiln excavations (The Second Round: 1981—1988)*. Istanbul: The Historical Research Foundation Istanbul Reserch Center.
- Avissar, M., Stern, E. J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. Israeli Antiquities Authority Reports, 26. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Babajanyan, A. 2018. The glazed pottery of Armenia in the XII—XIV centuries in the cultural context of Est and West. In: Yenişehirlioglu, F. (ed.). *Proceedings of 11th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, Antalya, 19—24 Octobre 2015. Antalya, p. 271-278.
- Balard, M. 1978. *La Romanie Génoise (XIIe — début du XVe siècle)*. Génes; Rome, 2.
- Bikić, V. 2016. Byzantine inspiration in Serbian medieval pottery. In: Bikić, V. (ed.). *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology. Byzantine Heritage and Serbian Art*. Belgrade: Serbian National Committee of Byzantine Studies, 1, p. 167-173.
- Bock, W. de. 1897. Poteries vernissées du Caucase et de la Crimée. *Extrait des Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*, LVI.
- Böhlendorf-Arslan, B. 2004. *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*. Istanbul: Yayinlari, III.
- Brend, B. 1991. *Islamic Art*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Doğer, L. 2012. *Hisartepe / Daskyleion Kazısı Bizans Seramikleri, Prof. Dr. Tomris Bakır'a Armağan*. İstanbul: Ege Yayınları. Daskyleion II.
- François, V. *La céramique Byzantine a Thasos*. Athenes: Ecole Française D'Atènes, 1995.
- François, V. 1999. *Ceramiques medievales a Alexandrie*. Caire: Institut Français D'Archéologie Orientale.
- François, V. 2003. Céramique fine de l'Anatolie Seldjoukide: une production de tradition Irano-Caucasienne. In: *VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 1999*. Athens, p. 313-324.
- François, V. 2005. Elaborate incised ware: un témoin du rayonnement de la culture Byzantine à l'époque Paleologue. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (red.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, I, s. 195-208.

- Ginkut, N. V. 2012. Glazed Ware Manufacture in the Genoese Cembalo Fortress (Crimean Peninsula) in the Late fourteenth and Fifteenth Century. In: Gelichi, S. (ed.). *Acts of IX Congresso Internazionale sulla ceramica Medievale nel Mediterraneo*. Venezia: All'Insegna del Giglio, p. 68-70.
- Hayes, J. W. 1992. The pottery. *Excavations at Sarachane in Istanbul*. Princeton: Princeton University Press and Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2.
- Inanan, F. 2010. Anaia — Kadikalesi: A New Zeuxippus Ware Production Centre. In: Ertekin Doksanalti, Erdo an Aslan (eds.). *Proceedings of the International Symposium «Trade and Production Through the Ages», Konya, 25—28 November 2008*. Konya: Selçuk University, p. 115-128.
- Inanan, F. 2013. Zeuxippus Type Ceramics and Samples from Kadikalesi/Anaia, Kusadasi. In: Mercangöz, Z. (ed.). *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 59-76.
- Jenkins, M. 1983. *Islamic Pottery. A Brief Hiatory*. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 40, no. 4. Available at: www.jstor.org (Accessed 25 December 2017).
- Lane, A. 1947. *Early Islamic Pottery*. London: Faber and Faber.
- Mercangöz, Z. 2013. Archaeological Finds on Late Byzantine Commercial Productions at Kadikalesi, Kuşadası. In: Mercangöz, Z. (ed.) *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 25-58.
- Morgan, Ch. H. 1942. The Byzantine pottery. In: *Corinth XI*. Cambridge-Massachusetts: American School of Classical Studies at Athens, p. 108-168.
- Morozova, I., Zelenko, S., Timoshenko, M. 2013. Green and brown white wares from the collection of the Archaeological Museum, National University of Kiev (Ukraine). In: Morozova, I., Oniz, H. (eds.). *SOMA 2010, Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology Taras Shevchenko National University of Kiev, Ukraine, 23—25 April 2010*. Oxford, p. 127-132.
- Mulder, S. 2014. A survey and typology of Islamic molded ware (9th—13th centuries) based on the discovery of a potter's workshop at Medieval Bālis, Syria. *Journal of Islamic Archaeology*, 1.2, p. 143-192.
- Orssaud, D. 2001. Les céramiques à glaçure monochrome de Qal'at Sem'an (VIIIème—IXème siècles). *Bibliothèque Archéologique et Historique*, 159: La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVème—VIIIème siècles ap. J.-C.): actes du colloquetenu à Amman, 3—5 Décembre 1994, p. 215-220.
- Papanikola-Bakirtzi, D. 1993. Cypriot Medieval Glazed Pottery: Answers and Question. In: Bryer, A. A. M. and Georghallides, G. S. (eds.). *The Sweet Land of Cyprus. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*. Nicosia: The A. G. Leventis Foundation, p. 115-130.
- Papanikola-Bakirtzi, D. 1996. *Medieval Glazed Pottery of Cyprus: Paphos and Lapithos Ware (Greek; English summary)*. Thessaloniki.
- Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Papanikola-Bakirtzi, D., Maguire, D. E., Maguire, H. 1992. *Ceramic art from Byzantine Serres*. Catalogue of an exhibition held at the Krannert Art Museum, Urbana, Ill. Urbana: University of Illinois Press.
- Papanikola-Bakirtzi, D., Mavrikiou, F. N., Bakirtzis, Ch. 1999. *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*. Athens: Benaki Museum.
- Pope, A. U., Ackerman, Ph. 1965. The Ceramic Art in Islamic Times. *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, 10.
- Redford, S. 2014. Port Saint Symeon Ceramics and Cyprus. In: Papanikola-Bakirtzi, D. and Coureas, N. (eds.). *Cypriot medieval ceramics. Reconsiderations and New Perspectives*. Nicosia: The Cyprus Research Centre and the A. G. Leventis Foundation, p. 125-152.
- Riavez, P. 2001. Atlit — ceramica port St. Symeon 1217—1291, graffite «crociate» del Mediterraneo orientale. *Archeologia Medievale*, XXVIII, p. 505-532.
- Rousset, M. O. 2001. La céramique de Hira à décor moulé, incisé ou appliqué. Techniques de fabrication et aperçu de la diffusion. *Archéologique et Historique*, 159: La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVème—VIIIème siècles ap. J.-C.). Amman, 3—5 Décembre 1994, p. 221-230.
- Sanders, G. D. R. 1995. *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to C. 1125*. A thesis for the degree doctor of philosophy. University of Birmingham.
- Sanders, G. D. R. 1999. Corinth workshop production. In: Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund, p. 159-164.
- Stănică, A. 2009. Golden Horde Pottery Discovered at Isaccea, Tulcea County. *Peuce (Serie Nouă) — Studii și cercetari de istorie și arheologie*, VII, p. 411-420.
- Teslenko, I. 2015. The Crimean Glazed Pottery of the 15th century (Local Production before Turkish Invasion). In: Gonçalves, M. J., Gómez-Martínez, S. (eds.). *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica Medieval no Mediterraneo*. Silves; Mértola: Gráfica commercial de Loulé, p. 849-854.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y. 2016. Lusta, a Small Glazed Pottery Workshop on the Southern coast of Crimea. In: Ferri, M., Moine, C., Sabbionesi, L. (eds.). *In & Around. Ceramiche e comunità. Secondo convegno tematico dell' AIECM3 Faenza, Museo Internazionale delle Ceramiche, 17—19 april 2015*. Faenza: All'Insegna del Ciglio, p. 192-194.
- Varaldo, C. 1997. La graffita arcaica tirrenica. In: D'Archimbaud, G. D. (ed.). *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe colloque de l'AIECM2, Aix-en-Provence, 1995*. Aix-en-Provence: Narration Éditions, p. 439-452.
- Vavylopoulou-Charitonidou, A. 1989. Ceramique d'offrande trouvee dans des tombes byzantines tardives de l'Hippodrome de Thessalonique. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, XVIII, p. 209-226.
- Vroom, J. 2005. *Byzantin to modern pottery in the Aegen — 7th to 20th century*. Bijleveld: Parnasus press.
- Waage, F. 1933. Excavations in the Athenian Agora. The Roman and Byzantine pottery. *Hesperia*, 2, p. 308-328.
- Waksman, S. Y. 2007. Byzantine Chersonesos, an investigation of the local production of ceramics by chemical analysis. *Byzas*, 7, p. 383-398.
- Waksman, S. Y. 2012. The first workshop of Byzantine ceramics discovered in Constantinople / Istanbul: chemical characterization and preliminary typological study. In: Gelichi, S. (ed.). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23—27 novembre 2009, Venezia*. Venezia: All'Insegna del Giglio, p. 147-151.
- Waksman, S. Y. 2013. The Identification and Diffusion of Anaia's Ceramic Products: A Preliminary Approach Using Chemical Analysis. In: Mercangöz, Z. (ed.). *Byzantine Craftsmen — Latin Patrons. Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadikalesi near Kuşadası*. Istanbul: Yayinlari, p. 101-112.
- Waksman, S. Y. 2014a. Archaeometric Approaches to Ceramics Production and Imports in Medieval Cyprus. In: Papanikola-Bakirtzi, D., Coureas, N. (eds.). *Cypriot medieval ceramics. Reconsiderations and New Perspectives*. Nicosia: The Cyprus Research Centre and the A. G. Leventis Foundation, p. 257-278.
- Waksman, S. Y. 2014b. Long-term pottery production and chemical reference groups: examples from Medieval Western Turkey. In: Meyza, H. (ed.). *Late Hellenistic to Mediaeval Fine wares of the Aegean Coast of Anatolia. Their production, imitation and use*. Varsaw: Editions Neriton, p. 107-125.
- Waksman, S. Y., Teslenko, I., Zelenko, S. 2009. Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: Zozaya, J. (ed.). *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval. Ciudad Real-Almagro del 27 del febrero al 3 de marzo de 2006*. Ciudad Real: Asociación Española de Arceología Medieval, II, p. 851-856.
- Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. «Novy Svet Ware», an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine). Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39.2, p. 357-375.
- Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2015. Late medieval pottery production in South Western Crimea: laboratory investiga-

tions of ceramics from Cembalo (region of Sebastopol / Chersonesos). In: Gonçalves, M. J., Gómez-Martínez, S. (eds.). *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica Medieval no Mediterraneo, Silves — Mertola, 22—27 October 2012*. Silves; Mértola: Gráfica comercial de Loulé, p. 719-723.

Waksman, S. Y., Burlot, J., Böhlendorf-Arslan, B., Vroom, J. 2015. Moulded wares production in the Early Turkish/Beylik period in Western Anatolia: A case study from Ephesus and Miletus. *Journal of Archaeological Science: Report*. Available at: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.11.015> (Accessed 30 November 2017).

Wartburg, M. L. von. 1997. Lemba ware Reconsidered. *Report of the Department of Antiquities Cyprus*, p. 323-340.

Wartburg, M. L. von. 2002. Venice and Cyprus. The archaeology of cultural and economic relations. In: Maltezou, C. A., Schreiner, P. (eds.). *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII—XV secolo)*. *Atti dnl Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz o. p. (Venezia, 1—2 dicembre 2000)*. Venezia: Istituto ellenico di studi bizantini e postbizantini di Venezia, p. 503-559.

Watson, O. 2004. *Ceramics from Islamic Lands*. London: Thames & Hudson.

Zelenko, S., Morozova, I. 2010. Amphorae assemblage from the 13th century shipwreck in the Black Sea, near Sudak. In: Kassab Tezgör, D., Inaishvily, N. (eds.). *Actas de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27—29 Avril 2006*. Istanbul, p. 81-84.

Zikos, N. 1999. Pottery workshop at Mikro Pisto in Thrace. In: Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund, p. 243-248.

I. B. Teslenko

GLAZED POTTERY MANUFACTURING IN CRIMEA AT THE TIMES OF ULUG ULUS

Different questions related to the manufacturing of glazed pottery in Taurica during the Jochid state and the Genoese colonization are in the sphere of scientists' interests for more than a century. Significant increase of the archeological collections in the last decades of the 20th and beginning of the 21st century, together with the more progressive approaches to the analysis of large volumes of ceramics, and the using of archeometrical methods, allow to reach a new level of study in this field.

Now on the territory of the Crimea are known at least 10 pottery workshops, which have appeared at different times in the period from the last quarter of the 13th (not earlier than the end of the 1260^s) to the first quarter of the 15th century and 6 site with single evidence of such manufacturing. 9 workshops were lo-

cated in five medieval town of the peninsula: 2 — in Kaffa (Theodosia), 2 — in Soldaya (Sudak), at least 2 — in Solhat (Staryi Krym), one in Lusta (Alushta) and in Chambalo (Balaklava). Two more workshops (the earliest ones among known) were found at the settlement of the potters Bokataş II in Solkhat vicinity. Visual, and in some cases archeometrical characteristics of their products were determined. So it became possible to estimate the volumes of the glazed pottery manufacturing of various regions of the peninsula (South-Eastern and South-Western Crimea), as well as the individual workshops, in particular in Alushta, Balaklava and Bokataş. In addition, it allowed to determine the geography, volume and dynamics of the trade by glazed pottery from Crimea. The last one began to form an appreciable part of the ceramic assemblages outside the peninsula from around the 1320^s.

At the beginning of the glazed ceramics production in Taurica the distinction in cultural traditions among the workshops were well visible. Some of them presumably may indicate the origin of the craftsmen from the territory of Anatolia, Transcaucasia, the Eastern Mediterranean, the Balkans, and possibly Central Asia, and may be even Italy. Subsequently, around the last third of the 14th century, this individuality is gradually replaced by standardization of production. The leader in this craft became the Genoese trading posts, headed by Caffa.

Keywords: Crimea, Middle Ages, Ulus Jochi, pottery manufacturing, glazed ceramics.

Одержано 21.05.2018

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, iryua_teslenko@hotmail.com.

TESLENKO Iryna, PhD, Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, iryua_teslenko@hotmail.com.

Рецензенти:

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, професор, заступник Генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника з наукової роботи.

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.